

สัญญาเลขที่ RDG 4840058

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจาก
การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

ผู้วิจัย

นางไพรินทร์ รุยแก้ว โรงเรียนวัดควนชะลิก

ชุดโครงการ “ชุมชนกับการปรับตัวด้านอาชีพ”

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

คำนำ

โครงการวิจัยกลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เป็นโครงการหนึ่งในชุดโครงการ “ชุมชนกับการปรับตัวด้านอาชีพ” ซึ่งอยู่ภายใต้โครงการบริหารจัดการชุดโครงการวิจัยและพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์เป็นผู้ประสานงาน สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นการวิจัยเชิงนโยบายเพื่อทำความเข้าใจกับสภาพปัญหาและแนวทางแก้ปัญหาจากผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่มีถิ่นฐานอยู่ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จึงมีสถานภาพเป็นทั้งผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ และเป็นผู้วิจัย ศึกษาวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในเขตพื้นที่นี้ ข้าพเจ้าเคยตั้งข้อสงสัยว่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำแห่งนี้ชาวบ้านได้รับประโยชน์มากน้อยแค่ไหน อย่างไร ทำไมจึงมีคนบางกลุ่มรวมตัวกันประท้วง ร้องเรียนที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต การได้มีโอกาสเป็นผู้ศึกษาวิจัยในพื้นที่ครั้งนี้จึงเป็นความยินดีและเป็นความต้องการส่วนตัวของข้าพเจ้า เพื่อจะได้ทราบถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างถ่องแท้ เข้าใจถึงสภาพปัญหาที่แท้จริงของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการขนาดใหญ่ของรัฐที่มีทั้งผลดีและผลเสีย ทำให้คนกลุ่มต่าง ๆ ต้องหาแนวทางเพื่อการดำรงชีพให้ได้ในท่ามกลางบริบทของความเปลี่ยนแปลง การวิจัยครั้งนี้ข้าพเจ้ามีโอกาสเรียนรู้ถึงกระบวนการวิจัยตลอดจนแนวคิด การวิเคราะห์แยกแยะสิ่งที่เกิดขึ้น ทำให้มีความเข้าใจสภาพของสังคมในพื้นที่ลุ่มน้ำมากขึ้น ดังนั้นในสถานภาพที่เป็นคนในพื้นที่จึงคาดหวังว่าจะสามารถนำองค์ความรู้ ประสบการณ์ครั้งนี้ไปใช้ในโอกาสต่าง ๆ ในสังคมต่อไป และในสถานภาพนี้อีกเช่นกันที่มีความคิดเห็นว่า การปรับเปลี่ยนอาชีพของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงต้องมีการเปลี่ยนแปลงอีกมากมาย เนื่องจากการสร้างและการเกิดเงื่อนไขใหม่ขึ้นเป็นระยะๆ ส่วนในสถานภาพของนักวิจัย ก็มีความคาดหวังว่างานวิจัยชิ้นนี้จะมีคุณค่าต่อคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจากการนำผลการวิจัยไปใช้ในระดบนโยบายเพื่อพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำต่อไป

ไพรินทร์ รุยแก้ว

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	(1)
บทคัดย่อ	(6)
Abstract	(9)
บทที่ 1 บทนำ	1
1.ความเป็นมาของปัญหา	1
2.คำถามการวิจัย	4
3.วัตถุประสงค์การวิจัย	5
4.ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
5.การทบทวนเอกสาร	6
5.1 แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง	6
5.2 แนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้ง	12
5.3 แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจกลุ่มน้ำ	16
5.4 แนวคิดเรื่องการปรับตัวเรื่องอาชีพ	21
กรอบคิดพื้นฐานการวิจัย	26
6.วิธีการดำเนินการวิจัย	28
6.1 ขอบเขตการวิจัย	28
6.2 วิธีการศึกษาข้อมูล	34
7. การวิเคราะห์และการนำเสนอข้อมูล	35
บทที่ 2 กลุ่มน้ำปากพนังยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ	36
1. สภาพพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง	36
1.1 พื้นที่ชายฝั่ง	39
1.2 พื้นที่ราบลุ่ม	40
1.3 พื้นที่ป่าพรุ	41

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
2. การผลิตในพื้นที่ชายฝั่ง	42
2.1 กลุ่มคนและการตั้งถิ่นฐาน	42
2.2 การใช้ชายฝั่งทะเลเป็นฐานการผลิต	43
2.3 คริวเรือนชายฝั่งกับการผลิตที่หลากหลาย	46
2.4 ชาวประมงกับบทบาทการลอบซื้อขายข้าว	47
3. ระบบการผลิตในพื้นที่ราบลุ่ม	48
3.1 การผลิตและการใช้ทุนดำรงชีพ	48
3.2 สถาบันและการจัดการแรงงาน	55
3.3 ระบบการจัดการทรัพยากร	58
3.4 ระบบการค้าข้าวและการเอาเปรียบชาวนา	59
3.5 การแตกตัวทางชนชั้น	61
3.6 ความหลากหลายการผลิตของคริวเรือนชาวนา	62
4. การผลิตและการใช้ทรัพยากรส่วนรวมในพื้นที่ป่าพรุ	64
4.1 ลักษณะการตั้งบ้านเรือนบริเวณป่าพรุ	64
4.2 การเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวม	65
5. ปัญหาของยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิต	70
บทที่ 3 ยุคการผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น	72
1. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น (พ.ศ. 2505-2530)	72
1.1 การเปลี่ยนแปลงทางบริบท	72
1.2 ผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางบริบท	79
1.3 การเข้ามาพัฒนาการผลิตของรัฐ	90
1.4 การปรับตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง	93
2. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรเข้มข้นยิ่งขึ้น (พ.ศ. 2531 – 2542)	97
2.1 ระบบการผลิตกึ่งในพื้นที่ชายฝั่ง	98
2.2 นาทุ่งขยายสู่พื้นที่ราบลุ่ม	109

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
2.3 การใช้ทรัพยากรป่าพรุช่วงนาทุ่งเพ็ญ	114
3. สรุป	117
บทที่ 4 โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังกับผลที่เกิดต่อทรัพยากรและการผลิต	118
1. พัฒนาการของการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง	118
1.1 การพัฒนาระยะที่ 1	118
1.2 การพัฒนาระยะที่ 2	119
1.3 โครงสร้างที่เกิดขึ้นในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง	122
2. ผลกระทบที่เกิดจากโครงสร้างแต่ละส่วน	123
2.1 ผลจากประตูน้ำอุทกวิทยาสลิด	123
2.2 ผลจากประตูระบายน้ำบ้านเสียด	124
2.3 ผลจากคลองบ่อคณทีและคลองหน้าโกฏ	125
2.4 ผลจากคลองชะอวด-แพรกเมือง	125
2.5 ผลจากคันกันทรายที่ปลายคลองชะอวด-แพรกเมือง	126
3. สภาพแวดล้อมและทรัพยากรหลังเกิดโครงการฯ	128
3.1 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ชายฝั่งทะเล	128
3.2 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ราบลุ่ม	129
3.3 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ป่าพรุ	130
4. ลักษณะของผลกระทบต่อชุมชน	131
4.1 ชุมชนที่ได้ประโยชน์จากโครงการฯ	131
4.2 ชุมชนที่มีทั้งส่วนได้และเสียประโยชน์ จากโครงการฯ	136
4.3 ชุมชนที่เสียประโยชน์จากโครงการฯ	142
5. เงื่อนไขที่ทำให้เกิดลักษณะของผลกระทบต่างกัน.	146

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
6. ความขัดแย้งจากการเกิดขึ้นของโครงการ ฯ	152
6.1 ความขัดแย้งระยะก่อสร้างโครงการฯ	152
6.2 ความขัดแย้งที่เกิดจากผลกระทบที่ต่างกัน	153
6.3 แนวโน้มความขัดแย้งที่เกิดจากการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติ	154
7. สรุป	155
บทที่ 5 การแบกรับต้นทุนของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบ	156
1. กลุ่มสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพ	157
1.1 กลุ่มประมงพื้นบ้าน	157
1.2 กลุ่มใช้ป่าจาก	161
2. กลุ่มสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร	164
2.1 กลุ่มทำนาทุ่ง	164
2.2 กลุ่มทำนาและปลูกพืชผัก	167
3. กลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากร	169
3.1 กลุ่มทำนาและปลูกพืชผัก	169
3.2 กลุ่มทำนาทุ่งจากระบบชลประทานน้ำเค็ม	171
3.3 กลุ่มที่ไม่ได้รับการช่วยเหลือจากรัฐ	172
4. สรุป	174
บทที่ 6 การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบปฐมภูมิ	176
1. เจื่อนใจที่ทำให้เลือกการผลิตแบบปฐมภูมิ	176
1.1 เจื่อนใจทางกายภาพ	177
1.2 เจื่อนใจด้านสังคม	178
1.3 เจื่อนใจด้านวัฒนธรรมและการเรียนรู้	179

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

2. กระบวนการปรับตัวและการใช้กลยุทธ์	179
6.2.1 กลุ่มทำนา	180
6.2.2 กลุ่มเลี้ยงกุ้ง	185
6.2.3 กลุ่มปลูกพืชผัก	189
6.2.4 กลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจ	193
6.2.5 กลุ่มผลิตประเภทอื่น ๆ	197
3. การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว	199
3.1 การใช้กลยุทธ์การปรับตัวในระดับชุมชน	199
3.2 การใช้กลยุทธ์การปรับตัวระดับกลุ่มคน	201
4. ศักยภาพการปรับตัวและการประเมินศักยภาพ	201
3.1 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านเสื่อหิง	202
3.2 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรกรบ้านทวยเทพ	204
3.3 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรกรบ้านท้ายโนด	206
5. สรุป	211

บทที่ 7 การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ

และผลิตแบบไม่เป็นทางการ	211
1. เงื่อนไขที่ทำให้ปรับตัวลักษณะการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ	211
1.1 เงื่อนไขด้านวัตถุดิบ	211
1.2 เงื่อนไขด้านทักษะความรู้และวัฒนธรรม	212
1.3 เงื่อนไขด้านสังคม	213
2. ประเภทและกระบวนการปรับตัวการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ	215
2.1 กลุ่มแปรรูปกระจุค	215
2.2 กลุ่มแปรรูปปลา	216
2.3 กลุ่มแปรรูปต้นจาก	217
2.4 กลุ่มแปรรูปอื่น ๆ	217

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
3. เจื่อนใจของการปรับตัวลักษณะการผลิตแบบไม่เป็นทางการ	219
3.1 เจื่อนใจด้านทุนของครัวเรือน	219
3.2 เจื่อนใจด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ	222
3.3 เจื่อนใจที่เป็นแรงกดดันจากภาครัฐ	222
4. ประเภทและกระบวนการปรับตัวการผลิตแบบไม่เป็นทางการ	222
4.1 กลุ่มทำการค้าขาย	223
4.2 กลุ่มใช้แรงงานรับจ้าง	225
4.3 กลุ่มอพยพย้ายถิ่น	233
5. การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว	236
5.1 การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางสังคม	236
5.2 การสร้างอำนาจการต่อรอง	238
7.6 ศักยภาพการปรับตัวและการประเมินศักยภาพ	240
บทที่ 8 บทสรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	245
1. สรุปข้อค้นพบที่สำคัญ	245
1.1 ระบบนิเวศพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก่อนเกิดโครงการฯ	245
1.2 ผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ	246
1.3 ความแตกต่างของผลกระทบ	247
1.4 การปรับตัวและการใช้กลยุทธ์	248
1.5 ศักยภาพการปรับตัว	252
2 การอภิปรายผล	254
3.ข้อเสนอแนะ	259
3.1 ข้อเสนอแนะต่อปัญหาในพื้นที่ศึกษา	259
8.3.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	261
8.3.3 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย	262

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

บรรณานุกรม

263

ประวัตินักวิจัย

269

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1.1	แสดงจำนวนพื้นที่ ครัวเรือน ประชากร 37
ตารางที่ 4.1	แสดงจำนวนเกษตรกรและผลผลิตกุ้งอำเภอเชียรใหญ่ 138
ตารางที่ 4.2	แสดงสัดส่วนของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบ 145
ตารางที่ 4.3	แสดงจำนวนพื้นที่ทำไร่นาสวนผสมอำเภอหัวไทร และเชียรใหญ่ 149
ตารางที่ 4.4	แสดงไม้ผลที่จัดสรรให้เกษตรกร 150
ตารางที่ 6.1	แสดงสัดส่วนการปรับตัวด้านอาชีพ 176
ตารางที่ 6.2	แสดงจำนวนครัวเรือนและที่ดิน 3 ชุมชน 178
ตารางที่ 8.1	แสดงสัดส่วนการปรับตัวด้านอาชีพ 3 ชุมชน 252
ตารางที่ 8.2	แสดงศักยภาพการปรับตัวของกลุ่มอาชีพ 253

สารบัญแผนที่และภาพ

	หน้า
แผนที่แสดงขอบเขตพื้นที่ลุ่มน้ำและพื้นที่ศึกษาเชิงลึก	33
ภาพที่ 4.1 แสดงโครงสร้างต่างๆของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง	121
ภาพที่ 4.2 คันกันทรายที่ยื่นออกไปในทะเล	127
ภาพที่ 4.3 สภาพคลื่นซัดแนวกันคลื่นที่หาดทรายอำเภอหัวไทร	128
ภาพที่ 4.4 ผักตบชวาเต็มลำคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำปากพนัง	130
ภาพที่ 4.5 แปลงปาล์มน้ำมันบริเวณป่าพรุ	134
ภาพที่ 4.6 บริเวณริมคลองหัวไทรที่กลายเป็นน้ำจืดตลอดกาล	143
ภาพที่ 5.1 ป่าจากที่ลดความสมบูรณ์ลง	162
ภาพที่ 5.2 สภาพบ่อกึ่งเก่าที่เปลี่ยนไปปลูกปาล์ม	166
ภาพที่ 6.1 การใช้ที่ดินจากแปลงนาข้าวปลูกพืชผักตามกระแสนิยม	190
ภาพที่ 6.2 การทำไร่นาสวนผสมโดยชุดยกร่องเพื่อใช้น้ำ	191
ภาพที่ 6.3 แปลงปาล์มน้ำมันของกลุ่มปลูกปาล์ม	196
ภาพที่ 6.4 การใช้ที่ดินเพื่อทำการเกษตรที่หลากหลาย	198
ภาพที่ 6.5 การเลี้ยงวัวของครัวเรือนที่มีที่ดินมาก	205
ภาพที่ 7.1 พื้นที่ป่าพรุที่มีต้นกระจุคหนาแน่น	212
ภาพที่ 7.2 ต้นกระจุคที่ถอนจากป่าพรุเพื่อเตรียมนำไปแปรรูป	212
ภาพที่ 7.3 บ้านที่ปล่อยทิ้งร้างในชุมชนบ้านทวยเทพ	226

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ ที่ได้สนับสนุนให้มีการวิจัยครั้งนี้เกิดขึ้น ขอขอบพระคุณอาจารย์กานัน จันทรพรหมมา หัวหน้าโครงการบริหารจัดการชุดโครงการวิจัยและพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่ได้ติดตามความคืบหน้าของงานวิจัยและให้คำปรึกษาจนงานสำเร็จ

และขอขอบพระคุณอาจารย์เลิศชาย ศิริชัย ผู้ประสานงานชุดโครงการ “ชุมชนกับการปรับตัวด้านอาชีพ” ที่กรุณาให้โอกาสได้เข้าร่วมโครงการ และคอยให้คำปรึกษาแนะนำอย่างดียิ่ง ตลอดจนการจัดการในด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการวิจัย ทั้งยังได้สละเวลาในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ตลอดระยะเวลาในการทำงานวิจัย ทำให้งานวิจัยครั้งนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

งานวิจัยครั้งนี้ได้รับความกรุณาจากผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่าน ผู้วิจัยขอขอบพระคุณท่านอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ ท่านอาจารย์สีลาภรณ์ บัวสาย ท่านอาจารย์อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ท่านอาจารย์บัญชา แก้วส่อง ท่านอาจารย์อรุณดา เจริญรัตน์ ท่านอาจารย์ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และอาจารย์อีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ณ ที่นี้ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะแนวคิด และองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งนี้ ทำให้งานวิจัยสำเร็จลงได้ด้วยดี

ขอขอบพระคุณทีมงานที่ได้เอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือให้การเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่ได้สะดวกและสำเร็จ

และผู้วิจัยต้องขอบพระคุณอย่างสูง คือ ความร่วมมือจากชาวบ้านทุกพื้นที่ในอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และชาวบ้านเสีหัง บ้านทวยเทพและบ้านท้ายโนด ทุกท่าน ที่กรุณาบอกเล่าข้อมูลด้วยความมีไมตรียิ่ง และให้ความร่วมมือทั้งการร่วมประชุมกลุ่มใหญ่กลุ่มย่อยเป็นอย่างดีทุกครั้ง

ไพรินทร์ รุยแก้ว

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ความเป็นมา

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางประกอบด้วยพื้นที่ในอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จึงเป็นพื้นที่ที่กว้างใหญ่ แบ่งตามลักษณะทางกายภาพได้เป็น 3 เขตพื้นที่ คือ เขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล มีอยู่เฉพาะในอำเภอหัวไทร เขตพื้นที่ราบลุ่ม มีอยู่ทั้งสามอำเภอโดยมีพื้นที่มากกว่าเขตพื้นที่อื่น ๆ และเขตพื้นที่ป่าพรุ ซึ่งมีพื้นที่อยู่ทั้งสามอำเภอ จึงทำให้มีระบบนิเวศที่หลากหลาย เคยเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สร้างความมั่นคงทางอาหารและเศรษฐกิจ จนกลายเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคใต้ แต่จากเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งจากภายในและภายนอกพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทำให้ชุมชนที่อาศัยอยู่ในแต่ละเขตพื้นที่ต้องปรับตัว เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งหากมองการผลิตในภาพรวมของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังแล้วจะพบว่าการผลิตสำคัญตามลำดับ คือ การผลิตข้าว การผลิตพืชผักในรูปแบบไร่นาสวนผสม การผลิตกุ้ง โดยครัวเรือนไม่ได้มีระบบการผลิตเพียงระบบเดียว แต่จะมีผลิตที่หลากหลายทั้งการผลิตหลัก การผลิตรอง การผลิตประกอบหรือการผลิตเสริม การผลิตสำคัญในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ การผลิตกุ้ง ในพื้นที่ชายฝั่งทะเลและขยายไปยังพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำปากพนังที่ขาดการคำนึงถึงสภาพแวดล้อม จึงมีผลกระทบต่อระบบนิเวศอย่างรุนแรงและรวดเร็ว

โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ แต่ผลที่เกิดขึ้นหลังจากโครงการฯ สำเร็จลง พื้นที่หรือชุมชนบางแห่งกลับไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวัง และก่อให้เกิดปัญหาด้านการดำรงชีพซ้ำซ้อน

ผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีผลต่อทรัพยากรและการผลิตของชุมชนในแต่ละเขตพื้นที่แตกต่างกัน มีลักษณะดังนี้

ลักษณะที่หนึ่ง ชุมชนที่ได้รับผลกระทบในทางเสียประโยชน์ หมายถึง เป็นเขตพื้นที่ที่ผู้อยู่อาศัยต้องมีการเปลี่ยนแปลงอาชีพจากที่เคยทำอยู่ก่อนเกิดโครงการฯ เนื่องด้วยระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นเขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล ได้แก่ ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำปากพนัง ในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทร ช่วงที่อยู่ได้ประจวบเหมาะน้ำเสียหึ่ง เพราะน้ำบริเวณดังกล่าวต้องกลับกลายเป็นน้ำเค็มตลอดกาล การผลิตที่เคยยึดเป็นการผลิตหลักของครัวเรือน เช่น การผลิตข้าว ก็ไม่สามารถผลิตได้อีก แม้บางพื้นที่ที่ใกล้เคียงอาจผลิตข้าวได้อยู่บ้าง แต่จากสภาพแวดล้อมที่มี

การเลี้ยงกุ้งด้วย ทำให้เกิดผลกระทบซึ่งกันและกัน ส่วนการผลิตกุ้งที่เคยมีในพื้นที่บริเวณนี้กลับไม่สามารถผลิตได้เหมือนเดิม เนื่องจากปัจจัยที่เอื้อให้ครัวเรือนผลิตกุ้งนั้นไม่มีเพียงแค่น้ำเค็มประการเดียว แต่ปัญหาในด้านราคาผลผลิต ปัญหาการลงทุน ปัญหาด้านโรคระบาดของกุ้งล้วนเป็นปัจจัยที่ครัวเรือนต้องคำนึง การกลับกลายเป็นพื้นที่น้ำเค็มทำให้ทางเลือกในการผลิตจำกัดลงด้วย

ลักษณะที่สอง ชุมชนที่ได้รับทั้งประโยชน์และเสียประโยชน์ หมายถึง เป็นเขตพื้นที่ที่ระบบน้ำเปลี่ยนแปลงจากน้ำเค็มรุกล้ำบ้าง จนทำให้บางช่วงฤดูกาลน้ำในแม่น้ำ ลำคลองต้องเปลี่ยนเป็นน้ำกร่อย ซึ่งก็มีประโยชน์ต่อพืช สัตว์หลายชนิดที่อาศัยระบบน้ำกร่อยเพื่อความเติบโตและขยายพันธุ์ แต่เมื่อระบบน้ำต้องเปลี่ยนเป็นน้ำจืดตลอดกาล จึงส่งผลกระทบต่อชุมชนดังกล่าว นอกจากนี้การที่ระบบน้ำถูกปิดกั้นไม่ให้ไหลเวียนตามธรรมชาติของน้ำ ทำให้น้ำเกิดเน่าเสียและมีขุ่นตะกอนปริมาณมาก จนไม่สามารถนำน้ำจืดนี้ไปใช้ประโยชน์ในครัวเรือนได้ ผู้ผลิตที่กระทบอย่างหนัก คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้ง และกลุ่มยึดอาชีพประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก ชุมชนดังกล่าวนี้ คือ ชุมชนที่อยู่ในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ทั้งหมด ส่วนที่กระทบมากที่สุด คือชุมชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนัง แต่ผลประโยชน์ที่ทางกลุ่มนี้ได้รับ คือ การมีน้ำจืดปริมาณมากที่ได้เก็บกักไว้ในแม่น้ำปากพนังย่อมเป็นหลักประกันความมั่นคงของทรัพยากรที่จะใช้เป็นการผลิตได้ต่อไป และทำให้พื้นที่บางส่วนสามารถเพิ่มศักยภาพการผลิตข้าวเป็นสองครั้งต่อปี

ลักษณะที่สาม ชุมชนที่ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ หมายถึง เขตพื้นที่ที่เคยเป็นแหล่งกันดาร ขาดแหล่งน้ำเพื่อการผลิต ต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติอย่างเดียว แต่เมื่อเกิดโครงการฯ ทำให้มีแหล่งน้ำจืดเพื่อการผลิตได้หลายประเภท จึงสามารถเพิ่มรอบหมุนการผลิตได้มากขึ้น ชุมชนดังกล่าวนี้คือ เขตพื้นที่ป่าพรุ ครัวเรือนที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่ที่มีการขุดคลองขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นคลองน้ำจืดเรียกว่า คลองชะอวด-แพรกเมือง สามารถทำการเกษตรได้ตลอดปี และทำให้ปัญหาที่เกิดจากภัยธรรมชาติลดลง เช่น ลดความเสียหายที่เกิดจากน้ำท่วมขัง เนื่องจากลำคลองสายนี้สามารถระบายน้ำที่ท่วมขังออกสู่ทะเลได้รวดเร็ว

หากมองในภาพรวมประมาณได้ว่ากลุ่มที่ได้รับประโยชน์โดยตรงจากโครงการฯ มีประมาณ 1 ใน 3 ของผู้ได้รับผลจากโครงการ นอกนั้นคือผู้ได้รับผลเชิงลบ ผู้ที่เดือดร้อนมากที่สุดคือ กลุ่มเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากในพื้นที่มีผู้เลี้ยงกุ้งมาก รองลงมาคือกลุ่มทำประมงในแม่น้ำและในลำคลองต่างๆ และมีบ้างคือกลุ่มทำนาในพื้นที่ถูกจัดให้อยู่ในเขตน้ำเค็ม

การปรับตัวด้านอาชีพ

ในห้วงเวลาที่ผ่านมารั้วเรือนที่ได้รับผลกระทบทางลบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังพยายามดิ้นรนปรับตัวเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 3 รูปแบบใหญ่ๆ ดังนี้

รูปแบบที่หนึ่ง การผลิตที่ยังอาศัยที่ดินเป็นหลัก แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ใช้ที่ดินสำหรับการเพาะปลูก โดยในช่วงที่การเลี้ยงกุ้งเฟื่องฟูนั้นที่ดินส่วนนี้ส่วนใหญ่ถูกปล่อยทิ้งไว้เมื่อการเลี้ยงกุ้งมีปัญหา เกษตรกรก็กลับมาใช้ประโยชน์ที่ดินอีกครั้ง เช่น ทำนา ปลูกพืชผักหรือทำไร่นาสวนผสม ปลูกพืชเศรษฐกิจแบบใหม่ เช่น สน ปาล์ม ซึ่งมีเกษตรกรประมาณร้อยละ 30 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฯ สามารถใช้การปรับตัวลักษณะนี้เป็นอาชีพหลักได้ อีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มที่ยังพยายามเลี้ยงกุ้งต่อไป ซึ่งพบว่ายังมีผู้เลี้ยงกุ้งอยู่เดิมถึงร้อยละ 70 ที่ยังพยายามเลี้ยงกุ้งต่อไป หรือคิดเป็นร้อยละ 50 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการฯ ทั้งหมด โดยยังเป็นอาชีพหลักของครัวเรือน แต่ปรับเปลี่ยนแผนการเลี้ยงใหม่โดยส่วนใหญ่เลี้ยงกุ้งขาวแทนกุ้งกุลาดำ และลดขนาดการเลี้ยงลง

รูปแบบที่สอง การผลิตแบบทฤษฎีภูมิ หมายถึง การนำวัตถุดิบในท้องถิ่นมาแปรรูปเป็นสินค้าต่าง ๆ เพื่อให้มีมูลค่าเพิ่มขึ้น เช่น การแปรรูปกระดุก การแปรรูปปลา การสร้างงานหัตถกรรมจากไม้ แต่การผลิตดังกล่าวเป็นเพียงการผลิตเสริมรายได้ของครัวเรือน มีครัวเรือนประมาณร้อยละ 14 ของครัวเรือนทั้งหมดในเขตนี้ที่สามารถใช้การผลิตลักษณะนี้เป็นอาชีพเสริมซึ่งส่งผลให้ครัวเรือนมีรายได้เสริมโดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 600 - 800 บาทต่อเดือน การที่ชาวบ้านยังพึ่งพาการผลิตลักษณะนี้ได้น้อย เนื่องจาก มีข้อจำกัดด้านวัตถุดิบในท้องถิ่น เช่น กระดุกและปลาในท้องถิ่น ลดน้อยลง และมีเพียงบางช่วงฤดูกาลเท่านั้น จึงไม่มีความมั่นคงด้านอาชีพหรือไม่ก็มีข้อจำกัดในเรื่องฝีมือและตลาด ดังกรณีของงานหัตถกรรม

รูปแบบที่สาม การผลิตแบบไม่เป็นทางการ ที่เห็นได้ชัดเจนคือ การขายแรงงานในชุมชนและการออกไปขายแรงงานนอกชุมชน มีครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการฯ ประมาณร้อยละ 20 ที่ต้องอาศัยการขายแรงงานเป็นอาชีพหลัก โดยส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินหรือมีเพียงเล็กน้อย กลุ่มที่ปรับตัวลักษณะนี้จะมีรายได้น้อยประมาณเดือนละ 2,500 - 5,000 บาท และขาดความมั่นคงในอาชีพ

อย่างไรก็ตามแต่ละครัวเรือนก็ไม่ได้มีอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว แต่มักจะมีอาชีพรองหรืออาชีพเสริมอื่นๆ ประกอบด้วย

แนวทางแก้ปัญหา

1. ควรให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำกับโครงการฯ เพื่อลดปัญหาข้อขัดแย้งและแสวงหาแนวทางบริหารจัดการน้ำให้มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับสภาพปัญหามากที่สุด

2. สนับสนุนการปรับตัวด้านอาชีพอย่างสอดคล้องกับศักยภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ ดังนี้

2.1 กลุ่มที่มีศักยภาพสูง คือ กลุ่มที่มีที่ดินมากและทำอาชีพอย่างหลากหลาย ได้แก่ กลุ่มทำนาข้าวเป็นหลัก ปลูกพืชผักและปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นรอง ควรสนับสนุนด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิต ทั้งการผลิตข้าว พืชผัก และพืชเศรษฐกิจ ในลักษณะที่ลดต้นทุนการผลิต และสร้างความยั่งยืนให้แก่สิ่งแวดล้อมมากขึ้น เช่น สนับสนุนการทำนาแบบชีวภาพ กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 20 ของผู้ที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการฯ ที่ผ่านมารัฐบาลกรมการมักเข้าช่วยเหลือเฉพาะกลุ่มนี้ ทั้งๆที่เป็นกลุ่มที่เดือดร้อนและมีศักยภาพในการปรับตัวสูงอยู่แล้ว

2.2 กลุ่มที่มีศักยภาพปานกลาง มี 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือ กลุ่มที่ทำการเพาะปลูก เช่นเดียวกับกลุ่มที่มีศักยภาพสูง แต่มีที่ดินไม่มากนัก คือต่ำกว่า 15 ไร่ จึงทำให้มีรายได้ไม่มากนักเลือกความหลากหลายของการเพาะปลูกได้น้อย กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 10 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่มีที่ดินเป็นของตนเอง มีเงินทุนสำหรับลงทุน มีประมาณร้อยละ 15 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด ในการช่วยเหลือกลุ่มแรกควรสนับสนุนการทำเกษตรเช่นเดียวกับกลุ่มที่มีศักยภาพสูง แต่พยายามให้เพิ่มความหลากหลายของอาชีพ เพิ่มขึ้นด้วยการผลิตแบบทฤษฎี โดยสนับสนุนให้ตั้งกลุ่มหรือเข้ากลุ่มการผลิตต่างๆ ส่วนกลุ่มที่สอง ควรสนับสนุนให้เลี้ยงกุ้งแบบไม่ใช้สารเคมี เน้นความหลากหลายของระบบนิเวศ เช่น ไม่เลี้ยงกุ้งอย่างเดียว แต่เลี้ยงอย่างอื่นประกอบด้วย เช่น ปลา ปู เป็ยว หรือเน้นการเลี้ยงกุ้งผสมกับการปลูกพืชในบริเวณเดียวกัน ซึ่งจะช่วยให้สามารถลดต้นทุนการผลิตและช่วยให้อาชีพมีความยั่งยืน

2.3 กลุ่มที่มีศักยภาพต่ำ มี 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินหรือมีน้อย ต้องทำงานรับจ้างเป็นหลัก กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มทำนาถั่ว ที่ยังคงมีภาระหนี้สินสูง ต้องอาศัยที่ดินของญาติพี่น้องในการเลี้ยงกุ้ง ต้องกู้ยืมเงินสำหรับลงทุน กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 25 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด ทั้ง 2 กลุ่มนี้พึ่งลำพังตนเองแล้วไม่สามารถปรับตัวเพื่อสร้างการดำรงชีวิตของครอบครัวที่ดีขึ้นได้ จึงเป็นกลุ่มที่ทุกฝ่ายต้องสนใจแก้ปัญหาเป็นอันดับแรก โดยกลุ่มแรกต้องหาทางสนับสนุนให้มีงานที่มั่นคงและมีรายได้มากขึ้น เช่น การตั้งกลุ่มฝักอาชีพที่สอดคล้องกับภูมิปัญญาและทรัพยากรในท้องถิ่น การฝึกฝีมือแรงงานเพื่อการเข้าสู่อาชีพรับจ้างที่มีศักยภาพมากขึ้น กลุ่มที่สอง ต้องสนับสนุนให้ออกจากการเลี้ยงกุ้ง เพราะกลุ่มนี้แม้แต่ที่ดิน

ของตนเองก็ไม่มี และต้องสนับสนุนให้สามารถเข้ากองทุนฟื้นฟูหนี้สินของเกษตรกรให้ได้
ต่อจากนั้นก็สนับสนุนให้เกิดอาชีพอื่นๆ เช่นเดียวกับกลุ่มผู้ขายแรงงาน

รหัสโครงการ : RDG4840058

ชื่อโครงการ : กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบ
นิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

ชื่อนักวิจัย : ไพรินทร์ รุยแก้ว

E-mail Address : ไม่มี

ระยะเวลาโครงการ : 1 กันยายน 2548 ถึง 28 กุมภาพันธ์ 2550

การศึกษากลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเคยเป็นดินแดนที่มั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ มีระบบนิเวศที่หลากหลาย ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมมายาวนาน การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงไป และส่งผลกระทบต่อการดำรงชีพของคนในพื้นที่ การศึกษาครั้งนี้ต้องการหาคำตอบในด้านลักษณะของผลกระทบการแบกรับต้นทุนที่ไม่เท่าเทียมกันและแนวทางการปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ ที่ได้รับผลกระทบ ผลการศึกษาพบว่า

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางอันประกอบด้วยอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอลेलิมพระเกียรติ แบ่งตามลักษณะทางกายภาพได้เป็น 3 เขต คือ เขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล เขตพื้นที่ราบลุ่มและเขตพื้นที่ป่าพรุ จากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งจากภายในและนอกพื้นที่ ทำให้มีการปรับตัวด้านอาชีพมาเป็นลำดับ คือ การผลิตข้าว การผลิตพืชผักในรูปแบบไร่นาสวนผสม และการผลิตกุ้ง การผลิตสำคัญในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ การเลี้ยงกุ้งที่ขาดการคำนึงถึงสภาพแวดล้อม จึงมีผลกระทบต่อระบบนิเวศอย่างรุนแรงและรวดเร็ว โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ แต่ผลจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวังทุกประการ ทั้งก่อให้เกิดปัญหาด้านการดำรงชีพซ้ำซ้อนขึ้นเนื่องจากทรัพยากรเปลี่ยนแปลงไป เช่น สัตว์น้ำ ป่าจาก น้ำกร่อย น้ำเค็ม น้ำจืด และน้ำไม่ได้ถ่ายเทตามธรรมชาติ ส่งผลกระทบต่อชุมชนแตกต่างกัน 3 ลักษณะ คือ ลักษณะที่หนึ่ง ชุมชนได้รับผลกระทบในเชิงลบ เป็นเขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล ได้แก่ ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมคลองหัวไทรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำปากพนัง ลักษณะที่สอง ชุมชนได้รับทั้งเชิงบวกและเชิงลบ เนื่องจากระบบน้ำเปลี่ยนแปลงและถูกปิดกั้นไม่ได้ไหลเวียนตามธรรมชาติของน้ำ กลุ่มที่กระทบอย่างหนัก คือ กลุ่มทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก เพราะสัตว์น้ำลดปริมาณลงอย่างรวดเร็ว ชุมชนดังกล่าวคือชุมชนที่อยู่ในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ทั้งหมด ส่วนด้านที่เป็นผลประโยชน์ที่ทางกลุ่มนี้ได้รับ คือ การมีน้ำจืดในแม่น้ำปากพนังที่จะได้ใช้พื้นฐานการผลิต

ต่อไป ลักษณะที่สาม ชุมชนได้รับผลจากโครงการฯ ในเชิงบวก หมายถึง เขตพื้นที่ที่เคยขาดแหล่งน้ำเพื่อการผลิต แต่เมื่อเกิดโครงการฯ ทำให้มีแหล่งน้ำจัดเพียงพอ สามารถเพิ่มรอบหมุนการผลิตได้เพิ่มขึ้น ชุมชนดังกล่าวนี้คือ เขตพื้นที่ที่ติดกับป่าพรุ เพราะมีการขุดคลองขึ้นใหม่ เรียกกันว่า คลองชะอวด – แพรกเมือง

การปรับตัวด้านอาชีพของคนในพื้นที่ พบว่ามีการผลิต 3 รูปแบบ รูปแบบที่หนึ่ง การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบปฐมภูมิ หมายถึง คราวเรือนยังคงเลือกการผลิตทางการเพาะปลูกเป็นหลัก แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรก เป็นกลุ่มทำเกษตรแบบเดิม ได้แก่ ทำนา ปลูกพืชผักหรือทำไร่นาสวนผสม แต่มีการเพิ่มการปลูกพืชเศรษฐกิจขึ้น กลยุทธ์สำคัญที่คนกลุ่มนี้ใช้ คือ การเพิ่มทุนการผลิต การต่อรอง และการปรับความสัมพันธ์ทางสังคม ผลการปรับตัวของกลุ่มนี้ คือ คราวเรือนที่มีที่ดินมากสามารถทำการผลิตได้หลายระบบ จึงมีความมั่นคงทั้งรายได้และอาชีพ เพราะสามารถกระจายความเสี่ยงจากการผลิตได้สูง กลุ่มที่สอง เป็นกลุ่มใช้ที่ดินเพื่อทำการเพาะเลี้ยงในเชิงธุรกิจ คือการเลี้ยงกุ้ง กลยุทธ์สำคัญของกลุ่มเลี้ยงกุ้ง คือ การรอโอกาสเพื่อเลี้ยงกุ้งและการต่อรอง ผู้ที่ปรับตัวลักษณะนี้ได้ต้องมี ที่ดินทำกิน มีทุนสำหรับประกอบการ มีแรงงานในครัวเรือนและต้องมีแหล่งน้ำ แต่กลุ่มเลี้ยงกุ้งยังมีความเสี่ยงสูงจากปัจจัยการผลิต คือระบบน้ำและผลผลิตที่ไม่แน่นอน อีกทั้งต้องเผชิญกับภาวะซ็อก เช่น โรคระบาดของกุ้ง จึงไม่มีความมั่นคงทั้งรายได้และด้านอาชีพ รูปแบบที่สอง การผลิตแบบทุนนิยม หมายถึง การนำวัตถุดิบในท้องถิ่นมาแปรรูปเป็นสินค้าต่าง ๆ เพื่อให้มีมูลค่าเพิ่มขึ้น เช่น การแปรรูปกระจุต การแปรรูปปลา เป็นการผลิตเพื่อเสริมรายได้ของครัวเรือนและปรากฏอยู่เป็นระดับปัจเจก กลยุทธ์สำคัญที่ใช้คือ การพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น รูปแบบที่สาม เป็นการผลิตแบบไม่เป็นทางการ แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ประเภทีอาชีพการค้าขายเป็นหลัก และประเภทใช้แรงงานรับจ้างและการอพยพย้ายถิ่น ครัวเรือนที่ใช้แรงงานรับจ้างเป็นอาชีพหลัก มักเป็นครัวเรือนที่มีที่ทำกินน้อยหรือไม่มีที่ทำกิน การใช้แรงงานเป็นอาชีพที่ต้องพึ่งพาภายนอกสูงอีกทั้งรายได้ที่ไม่แน่นอน จึงไม่ค่อยมีความมั่นคงทั้งรายได้และอาชีพนัก

แนวทางแก้ปัญหา ด้านอาชีพควรสนับสนุนด้านอาชีพให้สอดคล้องกับศักยภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ คือ กลุ่มที่มีศักยภาพสูง ควรสนับสนุนด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิต ทั้งการผลิตข้าว พืชผัก พืชเศรษฐกิจ และการเลี้ยงกุ้ง กลุ่มที่มีศักยภาพปานกลาง ควรสนับสนุนด้านรูปแบบหรือนวัตกรรมการผลิตที่ใช้พื้นที่น้อยแต่ให้ผลผลิตสูง และการผลิตที่ใช้น้ำเค็มหรือน้ำกร่อยเป็นปัจจัย เช่น การเลี้ยง ปู เป็ยว ปลา เป็นต้น กลุ่มที่มีศักยภาพต่ำ คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่ยังคงมีภาระหนี้สินสูง ต้องกู้ยืมเงินสำหรับลงทุน และกลุ่มแรงงานรับจ้าง ควรสนับสนุนให้เข้าสู่กองทุนฟื้นฟูหนี้สินของเกษตรกร ส่งเสริมด้านการผลิตแบบทุนนิยมเพื่อเพิ่มมูลค่าผลผลิต และ

(8)

ควรให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำกับโครงการฯ เพื่อลดปัญหาข้อขัดแย้งและ
แสวงหาแนวทางบริหารจัดการน้ำให้มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับสภาพปัญหามากที่สุด
นอกจากนี้รัฐต้องสนับสนุนด้านโครงสร้างพื้นฐานให้กลุ่มที่เข้าไม่ถึงแหล่งน้ำได้ใช้แหล่งน้ำจาก
โครงการฯ ได้เท่าเทียมกัน

คำหลัก : กลยุทธ์การปรับตัว, ศักยภาพการปรับตัว

Project Code : RDG 4840058

Project Title : Adjustment Strategies Affected by the Change of the Ecosystem in the
Middle Part of the Pakpanang Basin

Investigator : Phairin Ruykaew

E-mail Address : kuanchalikschoo@msn.com

Project Period : October 2005-February 2007

The study of the adjustment strategies of the agriculturists who have been affected by the change of the ecosystem in the middle part of the Pakpanang Basin has become very crucial. It used to be rich in natural resources and has ecological diversities, which have been the infrastructure of economic and social stability for the people in this area for a long time. The introduction of the Pakpanang Basin Development Project has become a factor that has contributed to the change of the ecosystem, causing an impact on the way of life and the living conditions of the people in the area.

This study aims at obtaining the solution guidelines in terms of the impact caused by unequal investment cost, and the adjustment strategies of different groups of people who have been affected by the introduction of the project.

The middle part of the Pakpanang Basin is composed of the Districts of Huatrai, Chienyai, and Chalermprakiet. The area is physically divided into three parts : the coastal area, the basin area, and the marshland area. The internal and external changes have caused the constant occupational adjustment, such as growing rice, doing mixed gardens and doing prawn farms. The major products before the introduction of the Pakpanang Basin Development Project were mainly composed of doing prawn farms. However, without the awareness of environmental conservation, the area has become seriously affected. The Pakpanang Basin Development Project was, therefore, introduced to solve the major problems of the people in the community, but the outcome has not been totally expected and also caused the complicated problems of the livelihood existence. The living conditions are still critical due to the changes of the resources, such as aquatic animals, decreasing thickets of nepa palms, brackish water, fresh water and stagnant water. These changes have affected the community in three aspects. The negatively-affected area

consists of the coastal communities along the Hutrai Canal, which is a part of the Pakpnang River. The second characteristic of the affected area which has been positively and negatively affected covers the area where the water system has been changed and obstructed, and it is not able to circulate naturally. The most seriously affected are the groups of the people who earn their living by doing traditional fishery. The number of aquatic animals has rapidly been decreasing. These communities are mostly located in the District of Chienyai. The fresh water in the river has benefited these communities and been regarded as the production base of all products. The third characteristic covers the areas which have been positively affected. These areas used to be short of water which was used for necessary production. However, after the introduction of the project, there has been enough fresh water to be used to increase the productivity circles. These communities are located next to the marshland. There is a newly-dug canal, called the Cha-uad Praekmeung Canal.

The occupation adjustment of the people in the community falls into three aspects. The first one is characterized as the primary occupational adjustment. The families in this group still focus on agricultural activities. There are two types of the families in this group. The first one is the group with traditional agricultural activities. They grow plants and vegetables, and do mixed gardens, but they also increase the number of economic plants. The strategies applied by this group is increasing production costs, making a bargain, and adjusting the social relationship. The outcome of this group is that the families have got more land for conducting more production systems. As a result, their income and occupational activities seem very secure and stable. The second group employs the land use for a commercial animal cultures, which is doing prawn farms. The major strategy of prawn farming is that the farmers have to wait for the upright opportunity for culturing prawns and bargaining for a better sale. The people who are able to adjust are the ones who have their own farming areas, enough investment capital, family labor, and water sources. However, the prawn-farming groups are still taking a high risk due to the production factors, such as the water system and uncertain yields. Besides, they are still facing unexpected incidences, such as the fatality and some epidemic diseases of the

prawns caused by the lack of appropriate knowledge of raising these aquatic animals. Therefore, the income and the occupations of the people of this group do not seem secure and stable.

The second type of the people in this group focuses on the secondary occupational adjustment. They process local materials in order to add value to their products, such as the production of reed, and fish to bring in individual and family income. The strategies employed by this group are relying on natural resources in the locality.

The third type focuses on the unofficial production, which is divided into two groups. The first one is the group of people who earn their living by trading and the other by being manual workers. They always move to places where they can look for work. The families whose members are manual workers mostly own very little farmland or none at all. This group of people has to rely on external factors and their income is not certain, so their well being does not seem to be secure and stable.

The solution guidelines should focus on the provision of occupational opportunities which are relevant to their individual potentiality. For example, the high potential group should be supported and provided with the knowledge about production, such as growing rice, vegetables, economic plants and culturing prawns. The moderately potential group should be supported and provided with the production guidelines and innovation, which can be used to benefit their little farmland to yield higher productivity. They should also be advised to make use of the saline and brackish water as a factor in production, such as culturing crabs, fish, etc. The low potential group consists of manual workers and is heavily indebted. They also have to take loans from official and unofficial sources for their investment. This group should be advised to join the restoration fund for agriculturists, and use the secondary production pattern to increase the value of their products. Besides, the community should co-operate with the project and take part in the management of the water system to lesson the conflicts among the people and make a better and more effective use of the water. In addition, the government should provide the community with the infrastructural project so that the community will be able to access to and equally make use of the water sources.

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาของปัญหา

มนุษย์รู้จักทำมาหากินมาแต่อดีตและมีวิวัฒนาการตลอดมา จากเริ่มต้นด้วยการล่าสัตว์หาของป่า ต่อมาก็รู้จักการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ มนุษย์มีความสามารถที่จะคิดค้นหาวิธีเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ได้ในสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ซึ่งในอดีตนั้นไม่จำเป็นต้องคิดค้นวิธีการผลิตมากนักเนื่องจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ และมนุษย์ก็เรียนรู้ที่จะใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล แต่มิได้หมายความว่ามนุษย์จะไม่คิดค้นรูปแบบการผลิตแต่อย่างใด เพราะเทคนิควิทยาการที่เกี่ยวกับการผลิตสิ่งที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีวิตเกี่ยวกับอาชีพแบบต่าง ๆ ของมนุษย์ก็มีวิวัฒนาการมาตามลำดับเช่นกัน ถ้าจะนับตามลำดับตั้งแต่สมัยที่เริ่มแรกของมนุษย์มาจนถึงปัจจุบันอาจเรียงลำดับขั้นต่ำไปจนถึงขั้นสูงดังนี้ คือ การล่าสัตว์ การจับปลา การเลี้ยงสัตว์ การเพาะปลูก การทำป่าไม้ การทำเหมืองแร่ การอุตสาหกรรม และการค้าขาย (สวาท เสนาณรงค์, 2520 : 69) ดังนั้นระบบการผลิตและการพัฒนาเทคนิควิธีการผลิตของมนุษย์จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศที่มนุษย์กลุ่มต่าง ๆ อาศัยอยู่ (ยศ สันตสมบัติ, 2540 : 63)

ระบบนิเวศพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นบริเวณพื้นที่ที่มีความสำคัญและเป็นแหล่งที่มนุษย์เลือกที่จะตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ เนื่องจากมนุษย์สามารถแสวงหาและใช้ทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิตทั้งด้านการผลิตอาหาร การติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มอื่น ๆ จึงปรากฏกลุ่มถิ่นฐานใหญ่น้อยเรียงรายอยู่ตลอดลำน้ำทั้งแม่น้ำ และลำคลองสายต่าง ๆ เช่น ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำแม่กลอง ลุ่มน้ำไชยา เป็นต้น

ลุ่มน้ำปากพนังก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่มียุทธศาสตร์เพื่อทำมาหากินตลอดลำน้ำตั้งแต่พื้นที่ต้นน้ำ ได้แก่ พื้นที่บางส่วนของอำเภอลานสกา พื้นที่อำเภอชะอวด พื้นที่ตอนกลางของลุ่มน้ำ ได้แก่ พื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และพื้นที่อำเภอหัวไทร ส่วนพื้นที่ปลายลุ่มน้ำ คือ พื้นที่อำเภอปากพนัง พื้นที่แหล่งนี้เคยเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมือนกับพื้นที่ลุ่มน้ำแหล่งอื่น ๆ ทั่วไป มีทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นพื้นฐานที่ส่งผลให้ผลผลิตมีความสมบูรณ์ พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังแห่งนี้จึงเป็นที่รู้จักและยอมรับว่าเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญของประเทศแห่งหนึ่ง

ลุ่มน้ำปากพนังมีบทบาทสำคัญในการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีวิตของคนในภาคใต้ อีกทั้งยังผลิตเพื่อส่งขายยังต่างประเทศอีกด้วย ดังปรากฏในร่างพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2449 ความตอนหนึ่งว่า

...ต่อโรงสีไฟขึ้นไปไม่มากนักถึงปากแพรก ซึ่งเป็นแม่น้ำ ๒ แยก ๆ หนึ่งเลียบไปตามทะเล ถึงตำบลทุ่งพังไกล ซึ่งเป็นที่นาอุดมดี ข้างจีนกล่าวกันว่าดีกว่านาคลองรังสิต... นาทั้งมณฑลนครศรีธรรมราชไม่มีที่ไหนสู้ คลองอีกแยกหนึ่งแต่ปากแพรกนั้นไปทิศตะวันตก ถึงอำเภอปราน ที่อำเภอปรานนี้มีไม้เลี่ยม ไม้ตะเคียน แล ไม้กะยาเลยต่าง ๆ มาก...(คณะกรรมการโครงการฯ, 2536 : 24)

ข้อความข้างต้นแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำปากพนังในอดีต ซึ่งมีแม่น้ำสองสาย สายที่หนึ่งผ่านอำเภอชะอวด (ในอดีตคืออำเภอปราน) อำเภอเชียรใหญ่ และต่อไปถึงอำเภอปากพนัง อีกสายหนึ่งแยกจากแม่น้ำสายใหญ่ที่บ้านปากแพรก ผ่านอำเภอหัวไทร (ในอดีตคืออำเภอพังไกร) ถึงอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังนี้นอกจากมีข้าวแล้วยังมี ปลา กุ้ง หอย ๆ ที่ได้จากลำน้ำและทะเล บริเวณลุ่มน้ำปากพนังจึงเป็นแหล่งที่มี ข้าว ปลา อาหารสมบูรณ์ มีผลผลิตเหลือกินเหลือใช้ จึงได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันกับกลุ่มอื่น ๆ เช่นกลุ่มต้นน้ำที่สามารถผลิตผลไม้ได้มาก การแลกเปลี่ยนผลผลิตจึงเกิดขึ้นโดยใช้ลำน้ำเป็นเส้นทางไปมาหาสู่กัน และมีความสัมพันธ์กันมาเป็นเวลายาวนาน จากการผลิตอาหารดังกล่าวได้สร้างทักษะประสบการณ์ด้านการทำมาหากิน จนผู้ที่อาศัยอยู่สามารถยึดเป็นอาชีพหลักได้ เช่น ทำนา ประมง เป็นต้น และเป็นเกษตรกรที่มีความเป็นอยู่แบบพออยู่พอกิน หรือในขั้นเกษตรกรผู้มีอันจะกิน

ต่อมาสภาพนิเวศบริเวณลุ่มน้ำปากพนังถูกทำลายทั้งจากธรรมชาติและมนุษย์ จนเกิดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติลดลง ส่งผลต่อการทำมาหากินของเกษตรกรบริเวณนี้ ในท่ามกลางความยากลำบาก ความอึดอัดขัดสนของทรัพยากรธรรมชาติที่เคยพึ่งพาอาศัย เกษตรกรในพื้นที่ก็มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด เช่น การอพยพย้ายถิ่นไปหาที่ทำกินแหล่งใหม่ บ้างก็ปรับเปลี่ยนไปทำการเกษตรแบบยกร่องเพื่อปลูกผัก แต่ก็ยังมีการทำนาแบบเดิมอยู่ด้วย เวลาต่อมาเกษตรกรต้องประสบกับปัญหาด้านผลผลิต เช่น ราคาผลผลิตตกต่ำ คุณภาพของผลผลิตไม่ดีขึ้นตามความต้องการของตลาด เป็นต้น ในช่วงนั้นกระแสการเลี้ยงกุ้งกุลาดำก็เริ่มเข้ามาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

จากผลการศึกษาวิเคราะห์สภาพพื้นดินพบว่าพื้นที่ริมฝั่งทะเลของอำเภอหัวไทร มีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำมากที่สุด เนื่องจากมีดินเหนียวที่อยู่ติดกับชายฝั่งทะเลและเป็นดินที่มีคุณภาพเหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำมาก การเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงเป็นความหวังด้านเศรษฐกิจที่จะชดเชยกับการทำนาและการปลูกพืชผัก จึงได้มีการขยายพื้นที่เลี้ยงกุ้งไปอย่างรวดเร็ว จนรุกเข้าไปยังพื้นที่ที่เคยทำนาข้าวได้ผล ส่งผลให้เกิดมลภาวะทางสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง และก่อให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างเกษตรกรผู้ทำนาุ้งและผู้ทำนาข้าว และระหว่างเกษตรกรผู้ทำนาุ้งกับรัฐ

จากสภาพความเดือดร้อนของเกษตรกรดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่เป็นที่มาของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ดังพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ฯ เมื่อ พ.ศ. 2536 ความตอนหนึ่งว่า “...ปัจจุบันอำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งเป็นอำเภอใหญ่ รวมทั้งหัวไทรและปากพนัง มีพื้นที่ทำนาเป็นแสนไร่ เดิมนี่เวลานี้ทำข้าวไม่ค่อยมาก เพราะเสียด้วยน้ำมากเกินไป หรือน้ำน้อยเกินไป...” และเริ่มมีการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา ในระหว่างเวลานี้เกษตรกรก็ได้ปรับเปลี่ยนด้านการทำมาหากินไปตามสภาพแวดล้อมไปด้วย เช่น เกิดอาชีพแรงงานรับจ้าง มีการปรับเปลี่ยนที่ดินไปปลูกพืชเศรษฐกิจ ได้แก่ ไม้สน ฯ และในปี พ.ศ. 2542 ประจวบเหมาะที่กั้นลำนํ้าปากพนังได้ก่อสร้างสำเร็จและเปิดใช้ ซึ่งจากผลการเปิดปิดประตูระบายน้ำดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อเกษตรกรที่อยู่ในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งที่อาศัยอยู่บริเวณตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายของลุ่มน้ำ แต่ผลกระทบมีความรุนแรงไม่เท่ากัน และมีทั้งในด้านบวกและด้านลบ นอกจากนี้ก็ยังเกิดความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรกับหน่วยงานของรัฐที่รับผิดชอบและดำเนินการเกี่ยวกับการเปิดปิดประตูน้ำ จากผลกระทบดังกล่าวเกษตรกรในพื้นที่ก็ได้มีการปรับตัวด้านการทำมาหากินกันอีกครั้งหนึ่ง โดยการปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิต ทั้งการทำนาข้าว การปลูกพืชผักแบบยกร่อง การทำนาุ้ง การปลูกพืชเศรษฐกิจ และยังมีอาชีพอื่น ๆ เกิดขึ้น ทั้งที่เป็นอาชีพหลัก อาชีพรองหรืออาชีพเสริมอีกหลายอย่าง เพื่อให้อยู่รอดภายใต้ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป

ระบบนิเวศใหม่ที่เกิดจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังมีความแตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ กล่าวคือ โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังในเชิงโครงสร้างที่มีส่วนทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงคือ คือ การสร้างประตูระบายน้ำกั้นลำนํ้าสายใหญ่คือแม่น้ำปากพนัง และกั้นลำคลองสายย่อยซึ่งเป็นลำน้ำสาขาที่มีอยู่แต่เดิม โครงสร้างอีกส่วนหนึ่งคือ ลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่เพื่อเก็บกักน้ำ และระบายน้ำเมื่อมีภาวะน้ำท่วมขัง โครงสร้างดังกล่าวทำให้ระบบนิเวศลุ่มน้ำเปลี่ยนแปลง คือ จากน้ำที่เคยไหลเวียน มีปรากฏการณ์น้ำขึ้น น้ำลง กลับเป็นน้ำที่หยุดนิ่ง จากลำน้ำที่เป็นระบบนิเวศ 3 น้ำ กลับเป็น ระบบนิเวศน้ำเค็ม ระบบนิเวศน้ำจืด ที่แยกกันเด็ดขาด และจากพื้นที่ที่ไม่เคยมีลำน้ำไหลผ่านกลับมีลำน้ำที่เป็นแหล่งน้ำจืดขนาดใหญ่ ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏชัดเจนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เนื่องจากพื้นที่

บริเวณนี้เป็นพื้นที่ขนาดใหญ่ ซึ่งหมายถึงพื้นที่บริเวณอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ พื้นที่บริเวณดังกล่าวนี้ยังประกอบด้วยระบบนิเวศย่อย ๆ อีกหลายลักษณะ จึงส่งผลให้เกษตรกรในบางพื้นที่ได้รับผลดีจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง บางพื้นที่ได้รับทั้งผลดีและผลกระทบ บางพื้นที่ได้รับผลกระทบในทางลบและรุนแรง

ดังนั้นจึงควรศึกษาผลกระทบของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เกิดแก่คนกลุ่มต่างๆที่อยู่ในระบบนิเวศย่อยที่ต่างกัน ในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ซึ่งได้รับผลกระทบจากโครงการต่างกันไป และส่งผลต่อเนื่องถึงการปรับตัวของกลุ่มคนในระบบนิเวศย่อยต่างๆที่แตกต่างกันไปด้วย รวมทั้งความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการที่ต่างกัน ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจถึงผลกระทบต่าง ๆ ของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังที่เกิดขึ้นต่อคนกลุ่มต่างๆอย่างรอบด้าน ทั้งทางบวกและทางลบลักษณะต่างๆ และเข้าใจถึงกลุ่มคนที่ต้องแบกรับต้นทุนของผลกระทบ ในขณะที่คนบางกลุ่มได้รับประโยชน์จากการแบกรับต้นทุนของคนกลุ่มดังกล่าว รวมทั้งทำให้เข้าใจถึงสภาพปัญหาและแนวทางการปรับตัวของคนกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งในที่สุดแล้วก็จะได้ภาพชัดเจนว่า คนกลุ่มไหนที่สมควรได้รับการช่วยเหลือมากกว่าคนกลุ่มอื่น ๆ และควรได้รับการช่วยเหลืออย่างไร

2. คำถามการวิจัย

1. การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ส่งผลต่อทรัพยากรและการผลิตของเกษตรกรในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางที่อยู่ในระบบนิเวศที่แตกต่างกันอย่างไร ในแต่ละระบบนิเวศเกษตรกรกลุ่มต่าง ๆ ได้รับผลกระทบต่างกันอย่างไร เงื่อนไขที่ทำให้ได้รับผลกระทบที่ต่างกันคืออะไร ก่อให้เกิดความขัดแย้งของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบต่างกันทั้งที่อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน และต่างระบบนิเวศกันอย่างไร

2. ในบริบทการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ คนกลุ่มไหนบ้างที่ต้องแบกรับต้นทุนที่เกิดจากผลกระทบ ต้นทุนดังกล่าวคืออะไร เกิดได้อย่างไร การแบกรับต้นทุนดังกล่าวมีลักษณะอย่างไร

3. กลยุทธ์การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกร จากผลกระทบของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเป็นอย่างไร คนแต่ละกลุ่มในแต่ละระบบนิเวศเลือกใช้กลยุทธ์ หรือผสมผสานกลยุทธ์ การปรับตัวด้านอาชีพอย่างไร เงื่อนไขอะไรที่มีผลต่อการเลือกกลยุทธ์หรือการผสมผสานกลยุทธ์ดังกล่าว

3. วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาผลที่เกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีต่อทรัพยากรและการผลิตของเกษตรกรในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ทั้งผลกระทบเชิงบวกและเชิงลบ ลักษณะผลกระทบที่เกิดแตกต่างกันในแต่ละระบบนิเวศ เงื่อนไขที่ทำให้เกิดผลกระทบต่างกัน และความขัดแย้งของกลุ่มคนในระบบนิเวศต่างๆที่ได้รับผลกระทบต่างกัน

2. เพื่อศึกษาดัชนีทุนของผลกระทบที่เกิดขึ้นแก่คนบางกลุ่ม ในประเด็นเกี่ยวกับลักษณะของต้นทุน กระบวนการและเงื่อนไขการเกิดต้นทุน และลักษณะการแบกรับต้นทุนของเกษตรกรกลุ่มดังกล่าว

3. เพื่อศึกษากลยุทธ์การปรับตัวด้านอาชีพของเกษตรกรกลุ่มต่างๆในแต่ละระบบนิเวศ อันเป็นผลจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ทั้งการเลือกใช้กลยุทธ์ การผสมผสานกลยุทธ์ และเงื่อนไขที่มีผลต่อการเลือกกลยุทธ์หรือผสมผสานกลยุทธ์ในการปรับตัวหรือการปรับเปลี่ยนอาชีพดังกล่าว

4. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. งานวิจัยฉบับนี้จะช่วยให้เข้าใจถึงผลกระทบของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เกิดขึ้นต่อระบบนิเวศและชุมชนลักษณะต่างๆอย่างรอบด้าน ทั้งผลกระทบด้านบวกและด้านลบ และความสัมพันธ์ของผู้คนภายใต้ผลกระทบดังกล่าว ทำให้สามารถเข้าใจโครงการนี้ได้โดยตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด ไม่มองเพียงด้านบวกหรือด้านลบเพียงด้านเดียว

2. จะเข้าใจและเห็นแนวทางที่ชาวบ้าน ชุมชน และฝ่ายต่างๆจะร่วมมือกันในการแก้ปัญหา และส่งเสริมอาชีพให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการ ให้เขาสามารถอยู่รอดและมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้ รวมทั้งสามารถบรรเทาความขัดแย้งของคนกลุ่มต่างๆที่กำลังเกิดขึ้นและที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต

3. ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการเรียนรู้ปัญหาของเขา แสวงหาทางออกร่วมกัน อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ชาวบ้านจะพัฒนาเหตุผลและกลยุทธ์ในการต่อรอง และเรียนรู้ร่วมกับฝ่ายอื่นๆมากขึ้น

5. การทบทวนเอกสาร

การทบทวนเอกสารเพื่อการศึกษาเรื่อง กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ผู้ศึกษาได้ศึกษาเอกสารที่เป็นแนวคิดของนักคิดคนสำคัญ และได้ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อประมวลแนวคิดทั้งสองด้านเข้าด้วยกัน งานวิจัยที่เคยมีผู้ศึกษาไว้บางชิ้นสามารถจัดเข้ากลุ่มแนวคิดได้มากกว่าหนึ่งกลุ่ม เนื่องจากมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน และมีข้อสรุปหรือมีแนวคิดที่สอดคล้องกับกลุ่มแนวคิดด้านต่าง ๆ ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวกับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังโดยตรงนั้น ได้มีผู้ศึกษาไว้แล้วบ้างพอสมควร โดยมีทั้งงานที่ศึกษานานมาแล้วนับ 20 – 30 ปีที่ผ่านมา และงานที่เพิ่งศึกษาช่วง 2 – 3 ปีนี้ งานศึกษาวิจัยดังกล่าวนี้ นับได้ว่ามีคุณค่าและมีประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้อีกทีเดียว เพราะจะทำให้ทราบถึงสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของเขตลุ่มน้ำปากพนังในอดีตและปัจจุบัน ได้เป็นอย่างดี จากการศึกษาและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว สามารถจัดกลุ่มแนวคิดได้ ดังนี้

1. แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง
2. แนวคิดความขัดแย้ง
3. แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ
4. แนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือน

5.1 แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง

นิเวศวิทยาการเมืองเป็นแนวคิดที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ ได้มีผู้ให้ความหมายของคำว่า นิเวศวิทยาการเมืองไว้แตกต่างกัน ผู้ศึกษาจึงจำเป็นต้องศึกษาเพื่อทำความเข้าใจแนวคิดด้านนิเวศวิทยาการเมืองให้ชัดเจน ผู้ที่กล่าวถึง นิเวศวิทยาการเมืองไว้อย่างน่าสนใจ คือ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ซึ่งได้กล่าวถึงการศึกษาแนวนิเวศวิทยาการเมืองไว้ดังนี้ นิเวศวิทยาการเมืองจะศึกษาความสัมพันธ์ใน 3 ด้านหลัก ๆ อย่างเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน พร้อม ๆ กับการให้ความสำคัญกับพลวัตของชุมชนท้องถิ่นอย่างมาก ความสัมพันธ์ 3 ด้านคือ ความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองของการใช้อำนาจ ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร และความสัมพันธ์ด้านความเคลื่อนไหวของอำนาจที่เห็นได้จากกระบวนการทางสังคมของการสร้างและการนิยามความหมาย พร้อมทั้งการต่อรองเกี่ยวกับความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร ในระยะแรก ๆ แนวนิเวศวิทยาการเมืองจะเน้นการศึกษาด้านความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งส่งผลกระทบด้านลบต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงความขัดแย้งที่เกี่ยวกับความเข้าใจความหมายของสิทธิที่แตกต่างกัน

และการซ้อนทับของสิทธิต่าง ๆ เช่น ระหว่างสิทธิตามกฎหมายและสิทธิตามจารีตประเพณีของท้องถิ่น การกีดกันสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรของชนบางกลุ่ม ระยะต่อมาแนวนิเวศวิทยาการเมืองจะให้ความสนใจความสัมพันธ์เกี่ยวกับกระบวนการความเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมือง ในการสร้างและการนิยามความหมายตลอดจนการต่อรองในด้านความชอบธรรมของอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร โดยเน้นการศึกษาถึงพลวัตและมุมมองของชุมชนท้องถิ่น ผ่านปฏิบัติการและกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อเปิดเวทีในการแสดงความคิดเห็น และการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ทั้งยังให้ความสำคัญกับการศึกษาพลวัตของปฏิบัติการต่างๆ ในท้องถิ่นที่แสดงถึงศักยภาพของชุมชน ในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากร พร้อมๆกับการศึกษาถึงกระบวนการสร้างและนิยามความหมายของสิทธิประเภทใหม่ๆที่จะช่วยสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร โดยผ่านวาทกรรมหรือการโต้เถียงเชิงอุดมการณ์และศีลธรรมสังคม บนหลักการที่ต้องรักษาทรัพยากรของส่วนรวม และเคารพในอำนาจและสิทธิของความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่อย่างหลากหลายในสังคม และยังเสนอให้สังคมร่วมกันพยายามผลักดันให้เกิดการพัฒนากฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ เพื่อเปิดพื้นที่ให้กลุ่มชนต่างๆ ในสังคมมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการจัดการทรัพยากรของส่วนรวม พร้อมทั้งพัฒนากลไกในการตรวจสอบและถ่วงดุลระหว่างกลุ่มอำนาจต่างๆ ในสังคม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 21-23)

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ ได้กล่าวถึงนิเวศวิทยาการเมืองซึ่งสรุปได้ว่า เมื่อเกิดวิกฤติด้านระบบนิเวศที่เกิดจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โลกธรรมชาติถูกทำลายมากขึ้นทุกทีๆ จากสาเหตุหลายประการ เช่น จากโครงการก่อสร้างเขื่อนชลประทาน จากโครงการสร้างถนน จากการรุกรานของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ จากการพัฒนาเกษตรกรรมแผนใหม่ จากการพัฒนาการท่องเที่ยว การขยายตัวของสังคมเมืองและการพัฒนาอุตสาหกรรม ได้นำไปสู่ความหายนะทางนิเวศอย่างใหญ่หลวง จึงมีขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้น และได้มีการวิเคราะห์แนวคิดใหม่ขึ้น เรียกว่า นิเวศวิทยาการเมือง นิเวศวิทยาการเมืองทำหน้าที่เสนอยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวต่อต้านทุนนิยม และเสนอภาพสังคมนิยมในอุดมคติ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2543 : 29)

นิเวศวิทยาการเมือง มีหลักคิดว่าการกระทำและความคิดของคนเราย่อมมีความหมายทางการเมืองทั้งสิ้น ดังนั้นการแสดงออกเกี่ยวกับปัญหาและการแก้ไขเรื่องสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติก็ย่อมมีผลในการสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวไม่มากนักน้อย การวิเคราะห์โครงสร้างอำนาจเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในระบบเศรษฐกิจการเมืองสมัยใหม่ เนื่องจากการตัดสินใจทางการเมืองมักจะสะท้อนผลประโยชน์ของกลุ่มธุรกิจทุนนิยมมากกว่าที่จะสนองความ

ต้องการของประชาชน ระบบการผลิตสมัยใหม่มีพลังสูงในการหล่อหลอมค่านิยมของประชาชน ประชาชนจึงมักตกอยู่ภายใต้การครอบงำของระบบอย่างมาก และระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่มีความสลับซับซ้อนสูง จนกลุ่มคนที่อยู่ในขบวนการสิ่งแวดล้อมไม่สามารถจะมองเห็นด้วยความเข้าใจทั้งหมดได้ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2541 : 143)

แนวคิดดังกล่าวสามารถอธิบายได้ด้วยข้อสรุปของ ยศ สันตสมบัติ ที่กล่าวว่า การพัฒนาประเทศเข้าสู่ความทันสมัย และการดำเนินนโยบายของรัฐได้ตอบสนองต่อการขยายตัวของระบบทุนนิยม รัฐจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชนบท เช่น การสร้างถนน การพัฒนาระบบชลประทาน เป็นต้น การพัฒนาระบบชลประทานของรัฐได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการน้ำของชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ แต่เดิมชุมชนเคยมีอำนาจตัดสินใจในการจัดการน้ำ แต่เมื่อรัฐเข้ามาแทรกแซง โดยนำเอารูปแบบการจัดการแบบใหม่เข้าไปแทนที่ ทำให้กระบวนการตัดสินใจทั้งหมดขึ้นอยู่กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และเกิดการรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรเข้ามาแทนที่ระบบกระจายอำนาจแบบเดิม (ยศ สันตสมบัติ, 2543 : 122)

ส่วนด้านปัญหาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรไว้ว่า ปัญหาอันเกิดจากการเปลี่ยนการใช้ทรัพยากรในทุกเรื่อง ทรัพยากรที่เคยถูกใช้เพื่อการเกษตรกรรมกำลังถูกทอดทิ้ง หรือไม่ขยายไปรองรับความต้องการของประชาชน เช่น ระบบชลประทานใหม่ หรือแม้แต่วัสดุชลประทานเก่าก็เสื่อมโทรมลง ไม่มีการบำรุงรักษา อีกด้านหนึ่งทรัพยากรถูกนำไปใช้เพื่อการพาณิชย์และธุรกิจอุตสาหกรรมมากขึ้น ส่งผลกระทบต่อการใช้ทรัพยากรของคนเล็ก ๆ ที่ยังใช้ทรัพยากรในวิถีการผลิตตามประเพณี แต่ก่อนนี้การใช้ทรัพยากรทำกันในขีดจำกัดเพราะไม่มีกำลังทางเทคโนโลยี และใช้ทรัพยากรไปในทิศทางเดียวกัน เช่นทั้งคนจนคนรวยต่างใช้น้ำไปในทางเกษตรกรรมเหมือนกัน แต่บัดนี้การใช้ทรัพยากรแตกต่างกันและขัดแย้งกัน อีกทั้งมีกำลังทางเทคโนโลยีมากจนคุกคามความยั่งยืนของทรัพยากร (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 17-18)

นักนิเวศวิทยาและนักสิ่งแวดล้อม มองว่าการพัฒนาแบบยั่งยืนที่แท้จริงต้องคิดคำนึงถึงความยั่งยืนของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งถ้ามองจากความหมายนี้แล้วการพัฒนาก็คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมท้องถิ่น ที่มีประชาชนเป็นเป้าหมายและศูนย์กลางของการพัฒนา การพัฒนาแบบนี้สนองความต้องการของท้องถิ่น โดยคำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากรท้องถิ่น ในการพัฒนาแบบนี้ประชาชนท้องถิ่นมีสิทธิและอำนาจในการจัดการกับทรัพยากรของตนเองอย่างเต็มที่ ในประเด็นเดียวกันนี้ เสน่ห์ จามริก ก็ได้แสดงทัศนะไว้ว่า ทุกโครงการ ทุกการพัฒนาด้านสิ่งแวดล้อม จึงขอให้ยึดมั่นในหลักการ 3 ประการ คือ 1) สร้างความมั่นคงของระบบนิเวศ ซึ่งเป็นฐานชีวิตที่ต้องฟื้นกลับมาให้ได้ 2) ต้องเป็นระบบนิเวศที่ต้อง

เอื้อต่อทุกอาชีพ ซึ่งต้องยึดมั่นในหลักการ 3) ต้องยึดหลักการประสานงานเพื่อให้ได้ประโยชน์สูงสุด โดยยึดมั่นอยู่ในความพอเพียงตามพระราชดำรัสของในหลวง (เสน่ห์ จามริก, 2547: 194)

นักสิ่งแวดล้อมมีความเห็นว่า รัฐในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ไม่ค่อยจะเป็นกลางเท่าใดนัก รัฐเป็นตัวแทนของธุรกิจเอกชนมากกว่า จะเห็นว่าการวางนโยบายคุ้มครองสิ่งแวดล้อมในกรณีขัดกับผลประโยชน์ของธุรกิจทุนนิยมรัฐจะมีความระมัดระวังมาก โดยวิตกว่าถ้ามีการเข้มงวดทางด้านนโยบายและมาตรการมากเกินไปการขยายตัวทางเศรษฐกิจอาจถูกกระทบกระเทือนได้ นักนิเวศวิทยาการเมืองมองว่าในการแสวงหาผลประโยชน์และกำไรสูงสุดของกลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง จะมีสถาบันบางอย่างทำหน้าที่สนับสนุนให้บรรลุเป้าหมาย คือมีการสร้างระบบชนชั้น และการแบ่งแยกสังคมโดยการลำดับชั้น อาศัยระบบนี้กลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองจึงสามารถทำการขูดรีดประชาชนผู้ใช้แรงงาน ชาวนา ชาวไร่ได้ในทางเดียวกันก็ขูดรีดธรรมชาติด้วยระบอบอุตสาหกรรมนิยม แนวทางแก้ปัญหาประการหนึ่งคือใช้ความยุติธรรมทางนิเวศ ซึ่งหลักการ ความยุติธรรมทางนิเวศ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิด 3 ประการ คือ 1) ปัญหาทางสิ่งแวดล้อมจะไม่ถูกนำไปเชื่อมโยงกับปัญหาความยากจนอย่างเดียว แต่ปัญหาช่องว่างทางชนชั้นก็เป็นเรื่องสำคัญด้วย ฉะนั้นความยั่งยืนทางนิเวศจะมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อในสังคมของเราได้มีการลดความเหลื่อมล้ำระหว่างชนชั้นลงไป 2) การปฏิบัติทางการเมืองเพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมจะถูกเคลื่อนย้ายจากปริณทล"รัฐ" ไปสู่ "ชุมชนท้องถิ่น" พื้นบ้านย่อมรู้จักปัญหาพื้นฐานของตนเองได้ดีที่สุด และอยู่ในฐานะที่จะจัดการตนเองได้ 3) ประชาธิปไตย ไม่ใช่เป็นเรื่องของการครอบงำจากกลุ่มธุรกิจการเมือง แต่เป็นขบวนการของท้องถิ่นที่ต่อสู้เพื่อประสิทธิภาพ รวมทั้งความอยู่รอดของชุมชนและธรรมชาติ เอกวิทย์ ฌ กลาง ก็ได้กล่าวถึงรัฐกับปัญหาสิ่งแวดล้อมไว้ว่า ที่ผ่านมารัฐแสดงอำนาจตามกฎหมายเกี่ยวกับป่า ที่ดิน และน้ำ แต่รัฐไม่เคยประสบความสำเร็จในการบำรุงรักษาป่า ดิน และน้ำให้ดำรงสภาพดีเป็นปกติ นอกจากออกกฎหมายบังคับประชาชนให้ปฏิบัติตามแล้ว เจ้าหน้าที่ของรัฐยังแอบรู้เห็นเป็นใจกับคนโลกละเมิดกฎเกณฑ์ที่ประกาศใช้เสียเอง รัฐมองเห็นทุกอย่างเป็นทรัพยากร ที่ต้องคักตวงเอามาใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจ (เอกวิทย์ ฌ กลาง, 2543 : 108 -109)

วอลเดน เบลโล และคณะ ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับความยั่งยืนทางนิเวศวิทยา ว่าต้องผสานเข้ากับประเด็นที่ใหญ่กว่านั้น สิ่งที่เชื่อมโยงกับประเด็นการเรียกร้องทางสังคมและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากการที่ผู้นำหลงติดอยู่กับอัตราการเติบโตที่สูงขึ้น ส่วนหนึ่งเกิดจากความต้องการที่จะได้ส่วนแบ่งของความร่ำรวยมากกว่าเพื่อน ในขณะเดียวกันปล่อยให้ความร่ำรวยนิด ๆ หน่อย ๆ รินไหลสู่ประชาชน ทางเลือกอันได้แก่การกระจายความร่ำรวยนั้นเห็นได้ชัดว่าถูกขัดขวางจากชนชั้นปกครองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และไทย แต่ทางเลือกนี้ก็เป็นหัวใจสำคัญ

ต่อแนวทางการพัฒนาที่รวมเอาการเติบโตทางเศรษฐกิจ ความมีเสถียรภาพทางการเมือง และ ความยั่งยืนทางนิเวศวิทยาเข้าด้วยกัน (วอลเดน เบลโล และคณะ, 2542 : 370)

ในสังคมไทย ขบวนการเคลื่อนไหวทางนิเวศวิทยาไม่อาจเน้นแต่เรื่องสิ่งแวดล้อม และ ธรรมชาติได้ เพราะในสังคมไทยช่องว่างระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ กับช่องว่างระหว่างคนจน กับคนรวยเป็นเรื่องเดียวกัน เกี่ยวพันกันและกัน และเกิดขึ้นบนพื้นฐานร่วมกัน ปัญหาความยากจนเป็นผลผลิตอันเกิดขึ้นจากความไม่เท่าเทียมกันในการครอบครองทรัพยากรธรรมชาติและ ปัจจัยการผลิต การผูกขาดทรัพยากรธรรมชาติของคนกลุ่มน้อยมีผลทำให้คนส่วนใหญ่ต้องมีชีวิต อยู่แบบไร้ทรัพยากร ผลักดันให้มีการบุกรุกทำลายป่าต่อไป สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ยิ่งทำให้ ปัญหาความยากจนมีความรุนแรงขึ้น ดังนั้น นิเวศวิทยาการเมืองแนวนิเวศสังคมนิยมจึงเป็นเรื่องที่ เกี่ยวกับธรรมชาติและประชาชน ที่ดำเนินการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องหาความยุติธรรมทางนิเวศ และทางสังคม การที่พวกเขาทำเช่นนั้นไม่ใช่เพราะกลัวว่าธรรมชาติกำลังถูกคุกคาม การ เคลื่อนไหวมีเป้าหมายเพื่อพิทักษ์รักษาป่า ที่ดิน ต้นน้ำลำธาร อันเป็นเงื่อนไขการดำรงชีวิตและ ความอยู่รอดของชุมชน การต่อสู้ทางนิเวศนี้มีมิติทางสังคมด้วย ไม่ใช่ให้ชุมชนอยู่รอดเท่านั้น หากแต่ว่าทั้งธรรมชาติและชุมชนต้องเป็นอิสระเสรี หลุดพ้นจากการครอบครองและการครอบงำ ของอำนาจนิยม และระบอบการใช้ทรัพยากรแบบทำลายล้างผลาญจากกลุ่มผลประโยชน์ทาง ธุรกิจการเมือง นี่คือ หลักปรัชญาและเป้าหมายของนิเวศสังคมนิยมแห่งยุคต่อต้านความทันสมัย

งานศึกษาวิจัยที่อาจจัดเป็นแนวนิเวศวิทยาการเมือง มักเป็นการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการ จัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากปัญหาความเสื่อมโทรมของ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ถูกมองว่ามีสาเหตุเกี่ยวข้องกับสังคม เช่นความสัมพันธ์ทาง อำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันของกลุ่มชั้นทางสังคมในการเข้าถึงทรัพยากร ภาวะปัญหาทางเศรษฐกิจ อาจไปตกกับคนด้อยโอกาสในสังคม ในขณะที่ชนชั้นนำสามารถใช้ทรัพยากรเชิงอำนาจและ อิทธิพลทางการเงินเอาตัวรอดไปได้ งานวิจัยในแนวนี้นี้ดังนี้

วัฒนา สุกัณศีล ศึกษาวิจัย เรื่อง ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำทะเลชายฝั่งภาคใต้ : ปัญหาและทางเลือก พบว่า ปัญหาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรสัตว์น้ำในอ่าวปัตตานีมีความ สลับซับซ้อน ความเสื่อมโทรมและความร่อยหรอของสัตว์น้ำในอ่าวปัตตานีไม่ได้เป็นผลพวง ของพฤติกรรมที่ต่างคนต่างแสวงหาประโยชน์สูงสุด แต่เราต้องพิจารณาถึงสาเหตุปัจจัยเชิง โครงสร้าง และเงื่อนไขที่ผลักดันให้ชาวบ้านใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้นด้วย เช่นการขยายตัวของ ตลาด และการจับสัตว์เพื่อขาย การพัฒนาเครื่องมือเทคโนโลยี การขยายตัวของประมงพาณิชย์ ระบบการควบคุมดูแลทรัพยากรโดยรัฐห่อนยานในการบังคับใช้กฎหมาย นโยบายพัฒนาที่เอนเอียงเข้าข้างภาคธุรกิจอุตสาหกรรม ตลอดจนเครือข่ายอำนาจ อิทธิพลและผลประโยชน์ระหว่าง

เจ้าหน้าที่รัฐ กลุ่มนายทุนธุรกิจ และกลุ่มอิทธิพลในท้องถิ่น เจื้อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้างเหล่านี้ ส่งผลกระทบต่อความเข้มข้น และความไม่เท่าเทียมกันในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในอ่าว ขณะเดียวกันก็ส่งผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรสัตว์น้ำ และปัญหาข้อขัดแย้ง เกิดการแย่งชิงการใช้ทรัพยากรสัตว์น้ำในอ่าวระหว่างกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ต่าง ๆ มากขึ้น (วัฒนา สุกัณศีล, 2543 : 101)

จากผลการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ 7 โครงการ ซึ่ง ชลธิรา สัตยาควัฒนา เป็นหัวหน้าโครงการ มีข้อสรุปที่สำคัญตอนหนึ่งว่า สิทธิในการกำหนดเจตจำนงตนเอง โดยพื้นฐานของชุมชนท้องถิ่นที่แท้จริงคือ สิทธิในการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งขัดแย้งกับแนวทางนโยบายของรัฐบาล โดยเฉพาะที่เป็นโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ความขัดแย้งก็ขยายตัวรุนแรงและกว้างขวางระหว่างรัฐบาลกับประชาชนและชุมชนท้องถิ่น ในเรื่องการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน ป่า เขา น้ำ ทะเล ทรัพยากรประมง และทรัพยากรอื่น ๆ เหตุเพราะรัฐบาลมองปัญหานี้ผิดมาแต่ต้น คือยังเชื่อมั่นในสิทธิการกำหนดนโยบายการพัฒนาของรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว (Top Down Policy and Decision-making) โดยเชื่อว่าจะชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจและยอมรับได้ หรือนำวิธีการบางอย่างมาใช้เพื่อปิดเบือนประเด็นปัญหา ทั้งที่แท้จริงแล้วปัญหาอยู่ที่การไม่ยอมรับสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยชุมชนนั่นเอง (ชลธิรา สัตยาควัฒนา, 2546 : 71)

งานวิจัยเรื่อง องค์การชุมชนกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่งเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ของสมาคมหยาดฝน พบว่า เมื่อทรัพยากรชายฝั่งทะเลถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การประมงพื้นบ้านก็ตกต่ำลงไปด้วย เมื่อสัตว์น้ำชายฝั่งลดน้อยลง ชาวประมงก็ต้องลงทุหนี่ยืมสินเพิ่มขึ้นเพื่อซื้อเรือยนต์และเครื่องมือจับสัตว์น้ำที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น ออกหาปลาห่างจากฝั่งมากขึ้น และต้องแข่งขันกับเรือประมงพาณิชย์ ชุมชนประมงบางแห่งล่มสลายไป พื้นที่หมู่บ้านหลายแห่งถูกกว้านซื้อเพื่อทำนาุ้งและรีสอร์ท ชาวประมงพื้นบ้านต้องไปเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม

ขจรจบ กุสุมาวดี ศึกษาวิจัย เรื่อง ความขัดแย้งระหว่างรัฐ ทุน และท้องถิ่น : ศึกษาจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ บริเวณตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช มีข้อสรุปประเด็นหนึ่งว่า การพัฒนาโครงการลุ่มน้ำปากพนัง ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อมในบริเวณนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง การพึ่งพิงธรรมชาติเหมือนเมื่อครั้งอดีตจึงไม่สามารถกระทำได้อีกต่อไป เช่น อาชีพจับปลาในหนอง ต้องประสบกับภาวะที่สาหร่ายน้ำถูกจัดระบบใหม่ การแบ่งแยกระหว่างน้ำเค็มกับน้ำจืดเปลี่ยนสาหร่ายน้ำที่เคยไหลเวียนขึ้นลงตามฤดูกาลนำพาสัตว์น้ำที่แตกต่างกันออกไปให้สูญหาย (ขจรจบ กุสุมาวดี, 2547)

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยรัฐ ที่ส่งผลให้เกิดความไม่ยุติธรรมในการเข้าถึงและการ

ใช้ทรัพยากรของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น ที่เคยเข้าถึงและใช้ทรัพยากรเหล่านั้นด้วยความเข้าใจ ธรรมชาติอย่างแท้จริง ซึ่งในการศึกษากลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางครั้งนี้ จะใช้แนวคิดด้านนิเวศวิทยา การเมืองที่ให้ความสำคัญกับความเป็นธรรมในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากร หลังเกิดโครงการ พัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีประจวบระบายน้ำกันแม่น้ำ ลำคลองสายต่างๆ ในบริเวณพื้นที่

5.2 แนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้ง

ความขัดแย้งเกิดขึ้นจากหลากหลายสาเหตุ แต่ในที่นี้จะมุ่งศึกษาในประเด็นความขัดแย้งที่เกิดจากการใช้ทรัพยากร ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวไว้สรุปได้ว่า ที่ผ่านมามีความขัดแย้งในเรื่อง ทรัพยากรของสังคมชาวนาหรือเกษตรกร ไม่ได้เป็นปัญหามากในสังคมไทย ทั้งนี้เพราะสังคม มีสภาพการดำรงชีวิตอยู่ค่อนข้างใกล้เคียงกัน และมีการประกอบอาชีพที่คล้ายคลึงกัน อีกทั้งยังมี ขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งคอยทำหน้าที่เข้ามาไกล่เกลี่ยในเรื่องความขัดแย้งด้วย และยังมี กฎหมายที่มีลักษณะที่เป็นการป้องกันเหตุอันทำให้เกิดความขัดแย้งด้วย เช่น มีข้อห้ามไม่ให้ทำไร่ ข้างเจ้าติดกับไร่ข้างเหนียว เป็นต้น

ปัจจุบันปัญหาเกี่ยวกับกรณีความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรในประเทศไทยที่สังคมรับรู้ นั้นมีมากมายหลายเรื่อง และในปัญหาที่ไม่ปรากฏเป็นข่าวมีจำนวนมากกว่านั้น ทั้งนี้เป็นเพราะ สังคมได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงไปในหลายๆ ด้าน ทั้งจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น อาชีพที่หลากหลาย และสถานการณ์ต่างๆ ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ทางด้านเศรษฐกิจ และการเมือง สังคมไทยมีความสลับซับซ้อนและผลประโยชน์ที่แตกต่างกันเพิ่มมากขึ้น กลไกทางสังคมในการ ระวังความขัดแย้ง เช่น ขนบประเพณีที่มีมาแต่เดิมใช้ไม่ได้ผล ปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับทรัพยากรจึง ทวีคูณขึ้นเป็นลำดับ ทั้งในเชิงปริมาณและในการใช้ความรุนแรงเข้ามาแก้ปัญหา ในส่วนของคน ชั่นกลางเอง ซึ่งเป็นชนชั้นที่มีอำนาจทางการเมืองในสังคมปัจจุบัน ก็ได้เข้ามามีส่วนในการ บริโภคทรัพยากรอย่างมหาศาล นอกจากนี้ยังใช้ทรัพยากรในรูปของทรัพยากรที่มองไม่เห็นและ ไม่รู้สึกตัวว่าตนกำลังใช้ทรัพยากรอยู่ เช่น น้ำ ไฟฟ้า เป็นต้น ทั้งนี้เพราะผลผลิตเหล่านี้ที่ได้นำมา อุปโภคและบริโภค มาจากต้นทุนทรัพยากรที่ต้องทำลายที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของชาวบ้านนับ พันนับหมื่นครอบครัว อันได้แก่ไฟฟ้าที่ได้มาจากเขื่อน นิธิ ยังให้ความเห็นไว้ด้วยว่า โครงการ ของรัฐต่าง ๆ ที่ได้มีการตัดสินใจดำเนินโครงการ ส่วนใหญ่จะตัดสินใจไปตามความต้องการของ นักลงทุนมากกว่าชาวบ้าน ซึ่งได้มีส่วนในการตัดสินใจการใช้ทรัพยากรด้วย และเป็นที่มาของ ปัญหาความขัดแย้ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545 : 51-52)

แนวคิดดังกล่าวนี้สอดคล้องกับ อภิชัย พันธเสน ซึ่งได้กล่าวไว้ว่า ที่ผ่านมาในอดีต สถานการณ์ที่ประเทศไทยยังมีทรัพยากรไม่จำกัด ประกอบกับสภาวะแวดล้อมตามธรรมชาติยังไม่เสื่อมโทรม ชนชั้นนำจะดำเนินการใด ๆ ก็ได้โดยไม่ถูกต่อต้านหรือคัดค้าน แต่เมื่อประชาสังคมตื่นตัว และได้เริ่มตระหนักถึงภัยที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภัยจากมลภาวะ และการเสื่อมโทรมของทรัพยากรตลอดจนสภาพแวดล้อม และประชาชนที่คิดว่าจะได้รับผลกระทบโดยตรง เริ่มมีการตื่นตัวและคัดค้าน ซึ่งอภิชัยได้แสดงทัศนะว่า ความขัดแย้งในลักษณะเช่นนี้เป็นการทอนกำลังมากกว่าเป็นการเสริมกำลัง (อภิชัย พันธเสน, 2545 : 2)

อานันท์ กาญจนพันธุ์ กล่าวถึงสาเหตุของความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรไว้ว่า ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรส่วนใหญ่จะเกิดจากการเข้าใจความหมายของสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรต่างกัน ด้านหนึ่งจะมีวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิที่ผูกติดอยู่กับตัวทรัพยากรและพื้นที่ บนพื้นฐานของความเป็นเจ้าของ ซึ่งมักจะหมายถึงหน่วยที่เป็นปัจเจกบุคคลและรัฐ ขณะที่ให้ความสำคัญกับวิธีการจัดการในเชิงเดี่ยว และจะใช้วิธีการเดียวกันกับทรัพยากรทุกชนิด ขณะที่อีกด้านหนึ่งจะมีวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิในแง่ของการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามบริบทและเงื่อนไขทางระบบนิเวศ วัฒนธรรม สังคม การเมืองและเศรษฐกิจที่มีความหลากหลายและซับซ้อน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 89)

มีงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับความขัดแย้งอันมีผลมาจากการเข้าถึงและการแย่งชิงทรัพยากรหลายเรื่องที่น่าสนใจ เช่น

โอภาส ปัญญาและคณะ ได้ศึกษา เรื่อง ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ภาควะวันออกพบว่า รูปแบบของความขัดแย้ง มี 4 ประเภท คือ ความขัดแย้งเชิงโครงสร้าง ความขัดแย้งเชิงนโยบาย/ฐานคิด/แนวคิดในการพัฒนา ความขัดแย้งเชิงผลประโยชน์ และความขัดแย้งเชิงความเชื่อและวัฒนธรรม สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความขัดแย้ง คือ ความขัดแย้งอันเนื่องมาจากโครงการของรัฐ และมักมีแนวโน้มไปสู่ความรุนแรง สาเหตุที่มักพบอยู่เสมอคือ การปกปิดข้อมูลและความไม่โปร่งใสของโครงการ ทั้งนี้เกือบทุกโครงการที่ดำเนินการโดยรัฐ มักถูกคัดค้านใจดำเนินการไปเรียบร้อยแล้ว โดยไม่ผ่านการรับรู้และเห็นชอบจากคนในท้องถิ่นหรือผู้ได้รับผลกระทบ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 307)

อีกกรณีหนึ่งที่เกิดความขัดแย้งจากการสร้างเขื่อน ซึ่ง วอลเดน เบลโลและคณะ กล่าวถึงการต่อสู้ระหว่างชาวบ้านกับข้าราชการ โดยเผยให้เห็นว่านอกจากจะมีได้มีการสำนึกถึงผลกระทบทางสังคมที่เกิดจากการสร้างเขื่อนแล้ว ยังไม่มีการศึกษาเรื่องผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม นักสิ่งแวดล้อมชี้ให้เห็นว่า เป็นไปได้มากที่สุดที่ความหลากหลายทางชีวภาพของอุทยานแห่งชาติแม่ยมจะได้รับผลกระทบทางลบ นอกจากนี้ผลจากการสร้างเขื่อนน้ำโจนของ

กฟผ. และเกิดการต่อสู้ขึ้น เผยให้เห็นถึงความหุลหวมของสมุฏฐานที่อยู่เบื้องหลังการสร้างเขื่อนพลังน้ำขนาดใหญ่ เพื่อผลิตพลังงานไฟฟ้า อีกทั้งยังขาดการวิเคราะห์ทางสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจัง กรณีของเขื่อนน้ำโจนยังแสดงให้เห็นว่า การต่อต้านของประชาชนที่ได้รับการจัดตั้งและมีข้อมูลที่ดีนั้น สามารถมีพยานภาพที่เหนือกว่าของฝ่ายราชการ (วอลเดน เบลโลและคณะ, 2542 : 307)

จากกรณีดังกล่าวข้างต้นจะพบว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เป็นการเผชิญหน้ากัน 2 ฝ่าย แต่ละฝ่ายต่างก็มีสถานภาพต่างกัน ซึ่งผลการศึกษาของ อภิชัย พันธเสน เรื่อง “ความขัดแย้งกับการแก้ปัญหา : การวิเคราะห์แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง ของโครงการพลังงานในประเทศไทย” กล่าวถึง สาเหตุสำคัญของการเผชิญหน้า คือ การมีส่วนได้ส่วนเสียทั้ง 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายเสนอถอยไม่ได้เพราะได้ลงทุนไปมากแล้ว ฝ่ายคัดค้านก็ถอยไม่ได้ เพราะฝ่ายตนก็สูญเสียไปมากแล้วเช่นกัน เริ่มจากการสูญเสียเวลาในการประกอบอาชีพ สูญเสียสภาพสังคมในชนบทที่เคยรักใคร่ปรองดองกัน และยังเกรงความสูญเสียอาชีพและโอกาสที่เคยมีมาแต่อดีต ส่วนสถานภาพของฝ่ายคัดค้านหรือต่อต้านจะเข้มแข็งมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความคาดหวังของสาธารณชนต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ต่อสังคมโดยส่วนรวมของโครงการ ถ้าหากสาธารณชนมีความคาดหวังที่จะได้รับผลประโยชน์จากโครงการสูง ก็อาจจะบีบให้แรงต่อต้านซึ่งเป็นเรื่องของผลกระทบในทางลบเฉพาะท้องถิ่นต่ำ อีกประการหนึ่งที่สำคัญคือ ฝ่ายต่อต้านคาดว่าความสูญเสียจะรุนแรงมากน้อยเพียงใด ถ้าเชื่อว่าความสูญเสียที่จะเกิดขึ้นกับฝ่ายตนสูงมาก เช่นผลกระทบที่จะมีต่อการประกอบอาชีพ และคุณภาพของท้องถิ่นที่อยู่อาศัย ฝ่ายต่อต้านย่อมพยายามที่จะต่อสู้ให้ถึงที่สุด อภิชัย พันธเสน ยังได้สรุปว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในประเทศไทยในกรณีโครงการพลังงานขนาดใหญ่เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นโดยไม่จำเป็น นักเศรษฐศาสตร์เรียกความขัดแย้งชนิดนี้ว่าเป็นความขัดแย้งที่มีเหตุผล เนื่องจากเป็นความขัดแย้งที่มีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งโดยปกติสามารถนำไปสู่ข้อยุติได้ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจึงย่อมมีทางออกเสมอ (อภิชัย พันธเสน, 2545 : 9,14) นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอแนะทางออกความขัดแย้งไว้ว่า ทางออกประการหนึ่งของการระงับความ ขัดแย้ง คือ การสร้างทางเลือกความรู้ ให้เกิดทางเลือกเชิงนโยบาย เนื่องจากปัจจุบันองค์กรเกือบทุกองค์กรในสังคมไทยยากจนทางเลือก จนดูเหมือนว่ามีอยู่ทางเลือกเดียว แต่ในความเป็นจริงก็คือ สังคมยังไม่ค่อยได้แสวงหากัน เพราะในโลกนี้ต้องมีทางเลือกมากกว่าหนึ่งเสมอ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545 : 53)

ทางออกของปัญหาความขัดแย้งอาจถูกเสนอโดยชุมชน หรือชุมชนได้มีการปรับตัวเพื่อลดความขัดแย้ง ในกรณีนี้ก็มิได้มีผู้ศึกษาไว้ คือ ณรงค์ บุญสวยขวัญ ศึกษาเรื่อง ความขัดแย้งในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจระดับท้องถิ่น : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช ผลการศึกษา พบว่า ประเด็นการต่อสู้เรียกร้องของชาวนา แสดงถึง

ความซับซ้อนของปัญหา เช่น การไม่เรียกร้องค่าเสียหายจากกลุ่มผู้ทำนาถุ้งที่อาศัยอยู่ในชุมชน ข้อเสนอบางอย่างเป็นผลประโยชน์ร่วมกันทั้งกลุ่มนาข้าว และกลุ่มนาถุ้ง นอกจากนี้สภาพการล้มละลายและการขาดทุนของกลุ่มนาถุ้ง ยังทำให้ปัญหาขัดแย้งเนื่องจากน้ำเค็มลดลงไปด้วย ความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนนี้ทำให้รัฐและหน่วยงานข้าราชการกลายเป็นเป้าหมายหลักของการเรียกร้องมากกว่า แทนที่จะเป็นกลุ่มทำนาถุ้งโดยตรง

และผลการศึกษาของ เลิศชาย ศิริชัยและคณะ ศึกษาวิจัย เรื่อง สิทธิชุมชนภาคใต้ พบว่า กระบวนการตอบโต้ของชุมชนประการหนึ่งคือ ระบบอำนาจของชุมชนมีความยืดหยุ่น ยอมรับอำนาจอื่นให้อยู่ร่วมกันในชุมชนได้ เห็นได้จากชุมชนไม่ได้รังเกียจอำนาจของรัฐ รัฐจะลงมาควบคุมชุมชนในเรื่องทรัพยากรอย่างไรก็ได้ ชุมชนยินดีปฏิบัติตาม เพียงแต่รัฐต้องยอมรับในเรื่องสิทธิชุมชนด้วย ซึ่งสามารถเห็นได้ทั้งกรณีชุมชนประมงพื้นบ้านและชุมชนในป่า ที่ยอมรับให้รัฐเข้ามาควบคุมป่าและทะเลได้ เพียงแต่รัฐต้องไม่ให้ประมงพาณิชย์เข้ามารุกรานสิทธิชุมชนประมงพื้นบ้าน และให้ชุมชนอยู่กับป่า ดูแลรักษาป่า ใช้ประโยชน์จากป่าได้เช่นเดิม (เลิศชาย ศิริชัยและคณะ, 2546 : 64)

อย่างไรก็ตามความขัดแย้งทางสังคมในสังคมไทยก็ยังปรากฏขึ้นเป็นระยะ ๆ และมีกระบวนการต่อสู้ที่พัฒนาขึ้น ดังที่ เสน่ห์ จามริก มีข้อสังเกตว่า มีกระบวนการต่อสู้มากมายในเรื่องของการพยายามที่จะยื่นหยัดในเรื่องของสิทธิชุมชนต่าง ๆ ที่จะตอบสนองต่อการคุกคามจากภายนอก (เสน่ห์ จามริก, 2545 : 100) ดังบทเรียนที่อาจสรุปได้จากการเคลื่อนไหวของ สมัชชาคนจน คือ 1) ประชาชนต้องเคลื่อนไหวมวลชน เมื่อมีความเดือดร้อน หรือมีข้อขัดแย้งเกิดขึ้น 2) ประชาชนต้องมีการจัดตั้งองค์กรของตนเอง ซึ่งเป็นอิสระไม่ถูกครอบงำจากภายนอก และไม่ยอมปล่อยให้อำนาจอิทธิพลจากภายนอกเข้าไปแทรกแซงได้ และข้อเตือนใจจากสมัชชาประชาชนที่รัฐควรจะต้องเอาไปขบคิด และปฏิบัติ คือ 1) รัฐต้องฟังเสียงของชุมชน มิฉะนั้นแล้วโครงการของรัฐมีแต่จะสร้างความเดือดร้อน และความทุกข์ยากให้แก่ประชาชนผู้ยากไร้ การวางแผนพัฒนาต่อไปจะต้องทำด้วยความระมัดระวังสูงสุด 2) รัฐต้องยอมรับความผิดพลาดเกี่ยวกับแผนพัฒนา ซึ่งมีส่วนทำให้ชุมชนชนบทและสิ่งแวดล้อมต้องล่มสลาย ดังนั้นผู้ทำลายจะต้องเป็นผู้จ่ายค่าชดเชยสำหรับความเสียหายนี้ด้วย 3) ต้องมีการกระจายอำนาจไปสู่ประชาชนท้องถิ่น ซึ่งหมายความว่า ชุมชนต้องมีอำนาจในการควบคุมชะตากรรมของตนเอง และสามารถจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเองได้

งานวิจัยเกี่ยวกับความขัดแย้ง มักจะเป็นการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลที่เกิดจากการพัฒนาของรัฐ และส่งผลกระทบต่อชุมชนในด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างประชาชนด้วยกันเอง และระหว่างประชาชนกับรัฐ แต่ในความขัดแย้งที่ย่อมมี

ทางออก แม้จะต้องใช้การเคลื่อนไหวของกลุ่มมวลชนต่าง ๆ ก็ตาม บางปัญหาบางความขัดแย้ง ชุมชนเองก็สามารถปรับตัวเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาได้

5.3 แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ

แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่นมีหลายลักษณะ เช่น แนวคิดเศรษฐกิจชานา แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน แต่แนวคิดเหล่านี้ก็มีความสอดคล้องใกล้เคียงกัน เศรษฐกิจลุ่มน้ำจึงอาจกล่าวรวมเข้ากับเศรษฐกิจชานา หรือเศรษฐกิจชุมชน เนื่องจากเศรษฐกิจลุ่มน้ำก็เศรษฐกิจชุมชนประเภทหนึ่ง คือชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำต่าง ๆ ซึ่งมักมีวิถีทำมาหากินคล้ายคลึงกัน เช่นมีการทำนา ทำสวน ทำไร่ ทำประมง เป็นต้น และในปัจจุบันได้เพิ่มการทำนาทฤษฎีขึ้นอีกอย่างหนึ่งด้วย การผลิตซึ่งเป็นกระบวนการขั้นมูลฐานทางเศรษฐกิจ มีความสัมพันธ์กันหลายด้าน ซึ่ง ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้อธิบายแนวคิดของ ฮาร์ริสัน ได้สรุปไว้ดังนี้

การได้มาของผลผลิตขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของที่ดิน แรงงาน และเครื่องมือการผลิต การเพิ่มจำนวนของประชากร เป็นการกดดันที่ดินของชานา จะทำให้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเพาะปลูก มีการใช้แรงงานที่เข้มข้นขึ้นและใช้ทุนอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น การเพิ่มพลังการผลิตบนที่ดินมีแนวโน้มที่จะเกิดขึ้น ทำให้สามารถลดการใช้เวลาทำงาน และการลดขนาดการผลิตให้อยู่ในระดับที่เหมาะสมที่สุด ด้วยการเคลื่อนย้ายเข้าสู่เทคโนโลยีที่เข้มข้นขึ้น ปัญหาสำคัญของชานา คือการขาดการยกระดับพลังการผลิต ชานาต้องใช้แรงงานอย่างหนักหน่วง และการบริโภคของครอบครัวของเขาต้องถูกควบคุมอยู่ตลอดเวลา ฉัตรทิพย์ มองว่า พื้นฐานด้านปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพของไทย คือแรงงานและทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะที่ดิน เนื่องจากระดับเทคโนโลยีการผลิตอยู่ในระดับต่ำ แรงงานมนุษย์จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการผลิตของหมู่บ้านภายใต้ระบบศักดินา ไม่ว่าจะเป็นการหาอาหารจากธรรมชาติ การทำนา การทอผ้า และการหาของป่า ล้วนแต่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยการผลิตทั้งสิ้น จึงนับได้ว่าเป็นการผลิตที่พึ่งอยู่กับธรรมชาติ และดำรงอยู่ได้ด้วยความสามารถของทรัพยากรธรรมชาติ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา , 2540, 2541 : 18, 113)

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน มีลักษณะสำคัญคือ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด เพราะแรงงานเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่โดยธรรมชาติ โดยทั่วไปครอบครัวคิดถึงการอยู่ให้รอดก่อนแล้วจึงสะสมและค้าขาย การค้าขายก็จะขายในตลาดใกล้ตัว ตลาดภูมิภาค ตลาดภายในประเทศ กล่าวโดยสรุปตามแนวคิดของเศรษฐกิจชุมชน ชุมชนเป็นตัวของตัวเองและมีพลวัตของตัวเอง มีความสามารถที่จะอยู่รอดได้ด้วยตัวเอง พัฒนาได้ มีเส้นทางชีวิตของตัวเอง บทสรุปภาพเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต 3 ประการ คือ 1) เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยสามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้ ปลูกข้าว ทอผ้า และหาอาหาร

ได้จากธรรมชาติ ความสามารถเลี้ยงตัวเองมีพื้นฐานมาจากทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และระบบสังคมวัฒนธรรมที่มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างชุมชน ทำให้แต่ละชุมชนมีความพอเพียง 2) เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยมีน้ำใจเป็นพื้นฐาน เป็นลักษณะ เศรษฐกิจชุมชน ไม่ใช่เศรษฐกิจปัจเจกชน สถาบันหมู่บ้านมีเสถียรภาพ คงตัวอยู่ได้ตลอดมา 3) เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยสามารถอยู่ได้โดยปราศจากรัฐ สามารถปกครองตัวเองได้ พวกเขาไม่เห็น ว่ารัฐได้เคยมาทำประโยชน์อะไรให้ มาถึงหมู่บ้านครั้งใดก็มาเรียกเอาแรงงานและผลผลิต (ฉัตร ทิพย์ นาถสุภา, 2540, 2544 : 116, 43)

ส่วนในด้านการศึกษาค้นคว้าเศรษฐกิจชาวนานั้น ฉัตรทิพย์ ได้กล่าวไว้ว่า ภารกิจแท้ ๆ ของเศรษฐศาสตร์ชาวนา คือ การทำความเข้าใจการทำมาหากินของชาวนาตามความเป็นจริง ทิศทางการพัฒนาครอบครัวและชุมชนชาวนา และความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจชาวนากับ เศรษฐกิจแห่งชาติ ด้านเศรษฐกิจท้องถิ่นนี้จะต้องจัดการสำรวจเศรษฐกิจของเขต ณ ระดับ ครัวเรือน เพื่อจะได้รู้จักรูปพรรณพื้นฐานของเขตท้องถิ่น ข้อมูลสำคัญมี 3 ประเภท คือ 1) สถานภาพของเขตเศรษฐกิจท้องถิ่น 2) ปฏิทินการผลิตและการใช้แรงงานของชาวนาตลอดปี 3) บัญชีรายรับ-รายจ่ายของครัวเรือนใน 1 ปี ฉัตรทิพย์ มองว่าเศรษฐกิจเกษตรกรรมของชาวนาแต่ละเขตเศรษฐกิจไม่ได้้อยู่อย่างโดดเดี่ยว เศรษฐกิจเกษตรกรรมชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจ แห่งชาติ สัมพันธ์กับเศรษฐกิจเกษตรกรรมในเขตเศรษฐกิจอื่นด้วยตนเอง สัมพันธ์กับสาขาอื่นอีก หลายสาขา โดยเฉพาะกับอุตสาหกรรม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541: 262-268)

พรพิไล เลิศวิชา กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจ ไว้ว่า ระบบเศรษฐกิจไทยประกอบด้วยระบบทุนที่กำลังเติบโตอยู่ในส่วนกลางและอยู่บนส่วนหัว กับระบบเศรษฐกิจไทยซึ่งประกอบด้วยคนประมาณร้อยละ 60 ซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจในหมู่บ้านที่ยังเป็นระบบกสิกรรม เตรียมตัวจะเข้าสู่ระบบทุนเท่านั้นเอง ด้วยเหตุนี้ระบบทุนที่เคยนำเอาเทคโนโลยีเข้าไปในหมู่บ้าน มันเข้าไปในลักษณะที่ชาวบ้านจะบริโภค แต่ไม่ได้เข้าไปในลักษณะที่เป็นวิธีการผลิตโดยสมบูรณ์ เช่น ระบบการผลิตในภาคใต้ ชาวบ้านต่อสู้กับการปลูกยางแบบ plantation คือยังคงต้องการปลูกยาง ปลูกผลไม้ ปลูกข้าวไปด้วย ไม่ทำเป็นสวนยางทั้งหมดคือเป็นแบบผสมผสาน อีกประการหนึ่งคือรูปแบบหรือวิธีการผลิตของชาวนามีที่มาจากการศึกษาที่ค้างของภูเขา ของลำน้ำ การจะเปลี่ยนให้เข้าสู่สิ่งใหม่จะต้องเปลี่ยนหรือทำลาย logic ของการตีความภูเขา และลำน้ำของเขาก่อน ซึ่งโดยมากแล้วทำลายไม่ได้ ก็จะเกิดภาวะที่ว่า หันไปปลูกมัน 7 ปี แล้วเลิกหมด กลับไปปลูกอย่างอื่นเหมือนเดิม เพราะ logic ที่ฝังแน่นอยู่ คือ ภูเขาอย่างนี้ ลำน้ำอย่างนี้ ผืนดินอย่างนี้ ต้องปลูกพืชอย่างนี้ logic เก่าแก่โบราณ เพราะฉะนั้น logic ใหม่แบบทุนนิยมที่จะมาแทนที่ไม่ใช่เรื่องง่าย แม้แทนที่ได้ก็ยังไม่ใช้สิ่งถาวร (พรพิไล เลิศวิชา 2538 142-143)

จากผลการศึกษาของ นัทรทิพย์ นาดสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา เมื่อ พ.ศ. 2537 ได้กล่าวถึงสภาพการทำมาหากินของชุมชนหนึ่งในภาคใต้ว่า ทุกครัวเรือนนอกจากมีส่วนยางพาราแล้วยังปลูกผลไม้และทำนาปลูกข้าว โดยอาศัยน้ำจากธรรมชาติ คนที่ไม่มีน้ำยังเช่านาเพราะไม่ต้องการซื้อข้าวกิน นอกจากนี้ชาวบ้านเลี้ยงวัวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อให้แรงงานและเลี้ยงไว้ขาย (นัทรทิพย์ นาดสุภาและพรพิไล เลิศวิชา, 2541 : 149)

ในการศึกษาเศรษฐกิจลุ่มน้ำโดยตรงนั้นพรพิไล เลิศวิชา ได้ศึกษาเรื่องพลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำไชยา กล่าวถึงกรอบครัวในฐานะหน่วยผลิตว่า กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตโดยมีการปรับตัว และปรากฏแบบแผนของการจัดการหน่วยการผลิต ดังนี้ 1) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตหลัก ใช้แรงงานแบบเข้มข้นเพื่อรักษาการผลิตข้าว 2) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตจัดสรรแรงงานในกรอบครัวกระจายออกไปตามภาระการผลิต 3) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตจ้างแรงงานนอกครัวเรือนชดเชยแรงงานในกรอบครัวที่ไม่พอเพียง หรือแทนแรงงานที่ขาดแคลนมาก 4) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตหลักในงานสำคัญ งานที่เหลือใช้ระบบให้เช่า หรือจ้างแรงงานบางส่วน 5) กรอบครัวเป็นหน่วยการผลิตในระบบหนึ่ง งานที่เหลือใช้ระบบจ้างแรงงานล้วน ๆ 6) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิต แต่ลดพื้นที่การผลิตลง 1 ระบบ เพื่อจะรักษาการผลิตไว้หลายระบบ 7) กรอบครัวไม่ใช่หน่วยการผลิต แรงงานรับจ้างเป็นที่มาของการผลิต พรพิไล ยังได้แสดงทรรศนะเกี่ยวเศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำไชยาว่า ยังคงเป็นการไม่สมเหตุสมผลที่จะสรุปว่า ชาวนาลดพื้นที่ทำนาและบางกรณีเลิกทำนา เพราะราคาข้าวหรือเพราะต้นทุนทางการผลิตสูง เนื่องจากชาวนาไทยมีความอดทนอย่างไม่น่าเชื่อในเรื่องราคาข้าว ชาวนาจำนวนมากเริ่มหาทางเลือกเพิ่มขึ้น เพื่อนำมาสนับสนุนการเลี้ยงครอบครัวและงบประมาณรายจ่ายของครัวเรือน จึงพบว่าได้ขยายเป็นอาชีพหลากหลายบนพื้นฐานของการใช้ที่ดินและทรัพยากรที่เปลี่ยนไปตามความเหมาะสมของระบบนิเวศ ความเข้าใจของชาวนา ชาวไร่ ชาวนวนต่อระบบนิเวศ จะทำให้เขาสามารถผลิตและแปรรูปผลผลิตจากธรรมชาติได้อย่างหลากหลาย ภาพของการผลิตไม่ปรากฏตัวออกมาแบบมหภาคที่ง่ายต่อความเข้าใจ เศรษฐกิจเหล่านี้จึงมักอยู่นอกบัญชีประชาชาติ และยังพบว่าพลังอำนาจของระบบตลาดทุนไม่ได้สูงกว่าเศรษฐกิจชุมชนเสมอไป มีจุดอ่อนดำรงอยู่ในระบบทุนเอง ในวิกฤติราคาข้าวของไชยา ผู้เลี้ยงเป็ดส่วนมากก็เป็นชาวนาสามารถเสนอราคารับซื้อสูงกว่าพ่อค้า แสดงว่าถ้าสามารถจัดระบบผลิต ระบบแปรรูป ระบบตลาดได้ลงตัว ชุมชนสามารถจัดการกับทุนหมุนเวียนในชุมชนได้ (พรพิไล เลิศวิชา, 2545)

และจากการศึกษาของ เลิศชาย ศิริชัย และ นฤฤทธิ์ ดวงสุวรรณ เรื่อง พัฒนาการใช้ทรัพยากรในทะเลสาบสงขลา : ศึกษากรณีชุมชนประมงพื้นบ้าน พบว่า กลุ่มทำประมงเป็นอาชีพเลี้ยงครอบครัวของคนในชุมชนประมงพื้นบ้าน สามารถจัดออกเป็น 4 กลุ่ม คือ 1) ประเภทที่มีการอาชีพการทำประมงอย่างเดียว โดยจะทำการประมงด้วยเครื่องมือหลายชนิด 2) ประเภทที่ทำ

การประมงเป็นอาชีพหลักและมีอาชีพรองหลังจากเสร็จกิจการประมง 3) ประเภทที่มีอาชีพประมงร่วมกับอาชีพอื่น 4) ประเภทที่ทำการประมงเป็นอาชีพรอง โดยมีอาชีพหลัก คือ ทำนา ค้าขายและรับจ้าง (เลิศชาย ศิริชัย และ นฤฤทธิ์ ดวงสุวรรณ, 2545)

ปก แก้วกาญจน์ ศึกษาเรื่อง วัฒนธรรมการทำงานในการประกอบอาชีพของชาวนาภาคใต้ พบว่า ชาวนามีรายได้อื่นที่นอกเหนือจากการทำนา ดังนี้ มีรายได้จากการรับจ้างทั่วไป และได้รับจากลูกซึ่งไปทำงานรับจ้างที่อื่น จำนวนร้อยละ 36 รายได้จากการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ไก่ เป็ด หมู ปลา จำนวนร้อยละ 26 รายได้จากการทำสวนและปลูกพืชไร่ ร้อยละ 25 รายได้จากการทำธุรกิจเล็ก ๆ น้อย ๆ ร้อยละ 11 และรายได้มาจากการกู้ยืม ร้อยละ 2 จากการวิเคราะห์ทัศนคติของชาวนาต่ออาชีพทำนา พบว่า ชาวนาภาคใต้ประมาณร้อยละ 62 มีความคิดที่จะเปลี่ยนอาชีพไปประกอบอาชีพอื่น ด้วยเหตุผล ดังนี้ ราคาข้าวเปลือกต่ำ การทำนามีความเสี่ยงสูง ผลผลิตไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ต้นทุนในการผลิตสูง ชาวนาต้องเหน็ดเหนื่อย ลำบากตรากตรำ รัฐให้การสนับสนุนชาวนาน้อย และไม่มีสวัสดิการเหมือนอาชีพอื่น ชาวนาจึงมีความคิดที่จะเปลี่ยนอาชีพไปทำอย่างอื่น เช่น อาชีพทำสวน ได้แก่ สวนยางพารา สวนผลไม้ ไร่นาสวนผสม ปลูกผัก ฯ อาชีพเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ เลี้ยงปลา เลี้ยงกุ้ง ฯ อาชีพค้าขาย ได้แก่ ขายของชำ ธุรกิจขนาดเล็ก ฯ อาชีพรับจ้าง ได้แก่ รับจ้างทั่วไป ก่อสร้าง โรงงานอุตสาหกรรม ฯ แต่ก็ยังมีชาวนาอีกประมาณร้อยละ 38 ต้องการประกอบอาชีพทำนาต่อไป ด้วยเหตุผลดังนี้ อายุมากและไม่มีความรู้หรือความถนัดที่จะประกอบอาชีพอื่น มีทรัพย์สินที่ดินซึ่งเหมาะกับการทำนาและจะได้มีข้าวกินโดยไม่ต้องซื้อ หากมีรายได้ไม่พอก็พยายามหารายได้ทางอื่นมาเสริม(ปก แก้วกาญจน์, 2538: 84-85)

วุฒิ ประภาวดี ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพการถือครองที่ดินกับประสิทธิภาพในการผลิตข้าว ตำบลเชียรเขา อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช สรุปว่า ชาวนาในตำบลเชียรเขามักตกอยู่ใต้อิทธิพลของพ่อค้าข้าว ราคาข้าวที่ชาวนาได้รับจะเป็นราคาที่พ่อค้ากำหนดให้ทั้งสิ้น ยิ่งเป็นข้าวหน้าลาน คือ ข้าวที่เพิ่งเก็บเกี่ยวใหม่ ๆ ราคาจะยิ่งต่ำลงมาก เพราะเป็นระยะที่ชาวนาต้องการใช้เงิน และชาวนาไม่มีทางอื่นที่จะเอาข้าวไปขายให้ได้ราคาดี นอกจากขายให้พ่อค้าซึ่งมารับถึงที่ นอกจากนี้ยังพบว่า ระบบการตลาด การซื้อขาย เป็นสาเหตุจูงใจให้ชาวนาเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตข้าว (วุฒิ ประภาวดี, 2521 : 48-50)

ครรชิต โพธิศิริ ศึกษาเรื่อง การวางแผนการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรในบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง ผลการวิจัยพบว่า การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรมีปัญหาด้านความสัมพันธ์ระหว่างที่ดินกับการเพิ่มของประชากร ในขณะที่ที่ดินมีอยู่จำนวนจำกัด แต่ประชากรเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ประชากรต้องอพยพออกจากพื้นที่กระจายไปทั่วภาคใต้ ทำการบุกรุกป่าสงวนโดยไม่คำนึงว่าพื้นที่เหล่านั้น

มีความเหมาะสมกับการเกษตรหรือไม่ ก่อให้เกิดปัญหาที่ดินทั้งทางกายภาพเศรษฐกิจและสังคม แนวทางแก้ปัญหาในอนาคตโดยวิธีการเพิ่มผลผลิต โดยการทำการเกษตรแบบเข้มข้น การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรต้องเป็นไปอย่างมีระเบียบแบบแผน (ครรชิต โพธิ์ศิริ, 2530)

สำราญ รัตนวงศ์ ศึกษาเรื่อง ที่ดิน ทุน และแรงงานที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพในการปลูกผักเพื่อการค้า : ศึกษาเฉพาะเขตลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช พบว่า เกษตรกรในเขตลุ่มน้ำปากพนังมีขนาดพื้นที่ปลูกผักอยู่ในระดับต่ำ เนื่องจาก ผักเป็นพืชมีอายุสั้นสามารถปลูกและเก็บเกี่ยวได้หลายครั้งในรอบปี และการปลูกผักเป็นอาชีพที่ต้องใช้แรงงานมากใช้ทุนมาก ต้องมีเครื่องมือ เครื่องทุ่นแรงที่มีประสิทธิภาพ แต่การใช้พื้นที่ปลูกผักนั้นขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของเกษตรกรเองว่าหากขยายพื้นที่ปลูกผักมากขึ้น ต้องมีแรงงาน เงินทุนเพียงพอ นอกจากนี้ยังพบว่า เกษตรกรที่ใช้น้ำจากลำคลองและน้ำจากบ่อใต้ดินสามารถปลูกผักได้ตลอดปี ส่วนเกษตรกรที่อยู่บริเวณที่มีทำนบกั้นน้ำเค็ม และใช้น้ำจากคลองสายย่อย สามารถปลูกผักได้ 8-9 เดือน เนื่องจากมีน้ำท่วมขัง (สำราญ รัตนวงศ์, 2533 : 84-85)

สนธิ มณีคุณย์ ศึกษาเรื่อง ผลกระทบของอุตสาหกรรมกุ้งที่มีความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนา : ศึกษากรณีอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช พบว่าเมื่อมีการทำนา กุ้ง ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนเปลี่ยนมาเป็นทุนนิยมแบบปลาใหญ่กินปลาเล็ก เนื่องจากการผลิตเป็นแบบทุนนิยมอุตสาหกรรม พ่อค้านายทุนผูกขาดปัจจัยการผลิตและตลาด ชาวนาต้องการความช่วยเหลือจากรัฐสูงมาก แต่พบว่าบริการพื้นฐานของรัฐยังมีความขาดแคลนและเลือกปฏิบัติ กระบวนการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนา เริ่มจากนายทุนต่างชาติและพ่อค้านายทุนต่างถิ่นซึ่งประสบปัญหาการเลี้ยงกุ้งที่อื่นได้กว้านซื้อที่ดินและเช่าที่ดินเพื่อย้ายแหล่งผลิตมาลงทุนในชุมชนชาวนา เจ้าหน้าที่ของรัฐอำนวยความสะดวกให้กับนายทุนที่เข้ามา และออกชักชวนชาวนาให้เลิกทำนาข้าวหันมาเลี้ยงกุ้งแทน โดยคิดว่าจะช่วยให้ชาวนามีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สำหรับชาวนาทั่วไปมีทั้งที่ต้องการทำนาข้าวต่อไป และต้องการทำนากุ้ง แต่สู้กระแสทำนากุ้งไม่ได้จึงต้องหยุดอาชีพเดิมไปเกือบสิ้นเชิง แยกตัวเข้าสู่อาชีพใหม่ที่แตกต่างกัน (สนธิ มณีคุณย์, 2539)

จากการศึกษาแนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ อาจสรุปได้ว่า ในอดีตบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำมีการทำงานในภาคเกษตรกรรม ต่อมาแม้มีการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากเงื่อนไขทั้งที่เป็นภายใน เช่น ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม การขาดแรงงาน เป็นต้น และเงื่อนไขจากภายนอก เช่น การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด การจัดการทรัพยากรโดยรัฐ การพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เป็นต้น แต่ก็พบว่าบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำก็ยังเป็นพื้นที่ภาคเกษตรอยู่เป็นส่วนใหญ่ แต่ละกลุ่มที่ทำอาชีพอาจแบ่งเป็นลักษณะย่อย ๆ อีกหลายลักษณะ และครอบครัวก็ยังเป็นหน่วยการผลิตหลักอยู่ในท้องถิ่น โดยมีความเชื่อมโยงกับระบบ

อื่น ๆ โดยเฉพาะระบบอุตสาหกรรม แต่ก็มีข้อสังเกตอยู่หลายประการ เช่น ในงานวิจัยบางงานที่ได้ศึกษาในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มานานกว่า 15 ปี มีการเสนอแนะให้เกษตรกรใช้วิธีการเพิ่มผลผลิต โดยการทำการเกษตรแบบเข้มข้น ซึ่งในปัจจุบันเกษตรกรหลายพื้นที่ก็ได้ทำการเกษตรแบบเข้มข้น แต่การทำการเกษตรแบบเข้มข้นกลับส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ เช่น ทำให้ดินเสื่อมโทรม ทำให้ขาดแคลนน้ำ เป็นต้น การเกิดปรากฏการณ์เช่นนี้ไม่ได้หมายความว่า ข้อเสนอแนะนั้นไม่ถูก เพราะข้อเสนอแนะเหล่านั้นขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในช่วงเวลานั้นๆ แต่ก็เป็นข้อสังเกตได้ว่าไม่ว่าจะเป็นเวลาที่ผ่านมานานแล้วหรือในปัจจุบันระบบเศรษฐกิจชุมชนหรือเศรษฐกิจลุ่มน้ำก็อยู่ภายใต้กระแสระบบทุนนิยมทั้งสิ้น

5.4 แนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพ

แนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนมาก เนื่องจากการทำมาหากินหรือการทำอาชีพภายในชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจของชุมชน และเป็นพื้นฐานของเศรษฐกิจชาติ การปรับตัวด้านอาชีพของชุมชนมีอยู่ตลอดเวลา อันันท์ กาญจนพันธุ์ กล่าวถึงงานของ Sidney Mintz และ Florencia Mallon ซึ่งศึกษากระบวนการเปลี่ยนผ่านของระบบเศรษฐกิจท้องถิ่น ว่าเกิดจากความขัดแย้งในความสัมพันธ์ทางการผลิตเกี่ยวกับการจัดการที่ดินและแรงงาน โดยที่ท้องถิ่นไม่ได้้อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับระบบภายนอก เช่น ระบบตลาดการค้า และรัฐ ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าวชาวบ้านแต่ละคนและกลุ่มต้องต่อสู้อย่างต่อเนื่อง เพื่อแสวงหาทางเลือกในการผลิตอย่างเป็นอิสระ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคม (อันันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 117)

จากการที่ท้องถิ่นต้องมีความสัมพันธ์กับระบบภายนอก ไม่ว่าจะเป็นระบบตลาดการค้า และระบบการจัดการทรัพยากรโดยรัฐ ฯ อีกทั้งการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่น ทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวด้านอาชีพอยู่ตลอดเวลาเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ เบญจพรณ เอกะสิงห์ ได้สรุปผลการศึกษาของนักวิชาการเกี่ยวกับกลยุทธ์การปรับตัวไว้ดังนี้ กลยุทธ์การปรับตัวมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน คือ ชาวนา ชาวประมง หรือชาวบ้านมีการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมากขึ้น มีการปลูกพืชเพื่อขายสู่ตลาด มีการผลิตเพื่อตนเองน้อยลง ยกเว้นการผลิตข้าว มีการแสวงหาอาชีพอื่นๆ ที่ให้รายได้ ในบางท้องถิ่น เช่นภาคกลางการเปลี่ยนแปลงมีมากจนกระทั่งถึงการเกษตร และมองเห็นเป็นอาชีพค้าขาย อย่างไรก็ตามเมื่อมีความยากลำบากในภาวะเศรษฐกิจ ระบบเครือญาติ ระบบองค์กรชุมชน ก็มีส่วนรองรับความแปรปรวนทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น ในบางชุมชนมิได้สร้างความเข้มแข็งด้านนี้เอาไว้ เมื่อเศรษฐกิจเปลี่ยนไปก็ทำให้มีปัญหาในการปรับตัวได้ นอกจากนั้นยังชี้ให้เห็นปัญหาความไม่สามารถปรับตัวได้ของคน

บางกลุ่ม โดยเฉพาะคนจนและผู้หญิงที่อาจไม่มีทรัพย์สิน ที่ดิน ที่สามารถใช้ในการยกฐานะและความรู้ของตนเองให้อยู่ได้ในระบบเศรษฐกิจแข่งขันเช่นนี้ (เบญจพรหม เอกะสิงห์, 2543: 181)

การปรับตัวของแต่ละครัวเรือนนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ ซึ่ง เลิศชาย ศิริชัย ได้สรุปไว้เป็น 3 ด้าน คือ เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ทรัพยากรที่มีอยู่ของแต่ละครัวเรือน เช่น ขนาดของที่ดินทำกิน แรงงาน และทรัพย์สินอื่นๆ เงื่อนไขประการที่สอง คือ เงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ระบบเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์อื่นๆ รวมถึงการฝึกอบรมด้านอาชีพของหน่วยงานราชการและเอกชน นอกจากนี้ก็เป็นเงื่อนไขอื่นๆ ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพของชุมชน เช่น ถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน ฯ

ผลการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพมีดังนี้ อकिन รพีพัฒน์ ได้ศึกษาชุมชนตามลุ่มน้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นงานวิจัยที่ต่อเนื่อง ทำให้เห็นการปรับตัวของชุมชนว่า ชุมชนภาคตะวันตกมีความสามารถ มีศักยภาพในการเลือกสรร เลือกใช้ความรู้ เทคโนโลยีใหม่ ๆ จากคณะนักวิชาการและนักวิจัย เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของตนเองและครอบครัว การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในลักษณะนี้จึงเป็นไปในเชิงบวก (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 327)

ณรงค์ บุญสวยขวัญ ศึกษา เรื่อง วิถีชีวิตของประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง อันเนื่องมาจากการพัฒนาของรัฐ ในระยะแผนพัฒนาฉบับที่ 1-8 ผลการศึกษพบว่า อุปสรรคและความขาดแคลนด้านต่าง ๆ ทำให้ประชาชนมีการคิดค้น เลือกสรรแนวทางการดำเนินชีวิต ในการปรับตัวด้านอาชีพประการหนึ่ง คือ การย้ายถิ่น ซึ่งในระยะแรกเป็นการย้าย “หนีนาหาสวน” ต่อมา เป็นการย้าย “หนีนาหาเมือง” มากขึ้น และเป็นการย้ายที่รักษาสมดุลของจำนวนแรงงานในครัวเรือนให้เหมาะสมกับจำนวนการถือครองที่ดิน จากกรณีดังกล่าวทำให้เข้าใจได้ว่า การปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนนั้นเป็นการปรับตัวโดยการเปลี่ยนฐานทรัพยากรธรรมชาติ และเปลี่ยนบริบททางสังคม (ณรงค์ บุญสวยขวัญ, 2542)

ประมาณ เทพสงเคราะห์ ได้ศึกษา เรื่อง การศึกษาลักษณะสัณฐานชายฝั่งทะเลที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ เพื่อการเกษตรบริเวณสันดอนสงขลา อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา พบว่าเกษตรกรได้เปลี่ยนแปลงพื้นที่ชายฝั่ง ดังนี้ 1) เกษตรกรขายที่ดินที่มีพื้นที่ติดกับนาทุ่ง 2) เกษตรกรให้เช่าพื้นที่ทำนาเพื่อเลี้ยงกุ้ง 3) เกษตรกรปล่อยที่ดินร้างปลูกข้าวไม่ได้ ได้ขอค่าเสียหายจากเจ้าของบ่อเลี้ยงกุ้ง 4) เกษตรกรยังทำนาแต่ได้รับผลกระทบ ได้ร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการและขอเงินชดเชย 5) เกษตรกรเปลี่ยนนาข้าวเป็นนาทุ่ง 6) เกษตรกรรับจ้างเลี้ยงกุ้ง และได้สรุปว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ชายฝั่งทะเลที่มีความเหมาะสมระหว่างการทำนากับการเลี้ยงกุ้ง แต่ทำให้เกษตรกรเปลี่ยนแปลงสภาพการถือครองที่ดิน จนทำให้เกิดมลภาวะจากเกษตรกรรายย่อย (ประมาณ เทพสงเคราะห์, 2539 : 273)

งานศึกษาด้านนี้อีกหนึ่งเรื่องหนึ่ง คือ งานของ เลิศชาย ศิริชัย ศึกษา เรื่อง การสูญเสียที่ดิน และการตอบสนองด้านอาชีพของชาวนา : ศึกษากรณีหมู่บ้านภาคกลาง ได้สรุปเงื่อนไขที่ครัวเรือนชาวนาเลือกใช้กลยุทธ์ในการตอบสนองด้านอาชีพ เป็น 3 ด้าน คือ เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ทรัพยากรที่มีอยู่ของครัวเรือนชาวนาแต่ละครัวเรือน เช่น แรงงาน ขนาดของที่ดินทำกิน ทรัพยากรอื่น ๆ ด้านที่สอง คือเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ของคนที่มีอิทธิพลต่อการตอบสนองทางอาชีพของครัวเรือนชาวนา เช่น ระบบเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์อื่น เช่น ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน ความสัมพันธ์กับพ่อค้า ฯลฯ การฝึกอบรมด้านอาชีพของหน่วยราชการและเอกชน ส่วนอีกเงื่อนไขหนึ่ง คือเงื่อนไขอื่น ๆ ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพของชุมชน เช่น ถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน ฯลฯ และพบว่า กลยุทธ์ในการตอบสนองต่อการสูญเสียที่ดินด้านอาชีพที่ชาวนาบ้านน้ำว้าใช้ ประการแรก คือ การทำนาเช่า ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ชาวนากระทำได้โดยไม่ต้องอาศัยเงื่อนไขใดเป็นพิเศษ เพราะเป็นกิจกรรมที่ชาวนาทำอยู่เดิมแล้ว แต่การทำนาเช่านี้ไม่สามารถจะสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัวได้ ประการที่สอง การกระจายชนิดของผลผลิต ได้แก่ การปลูกพืชในฤดูแล้ง การเลี้ยงสัตว์ การทำไร่นาสวนผสม แต่มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้น เนื่องจากต้องอาศัยทุนและพื้นที่ที่เหมาะสม และไม่มีกิจกรรมใดที่สร้างความมั่นคงได้ ประการที่สาม การทำงานรับจ้าง ทั้งในและนอกพื้นที่ แต่ต้องอาศัยความแข็งแรงของร่างกาย เป็นงานที่ไม่มั่นคง เพราะเป็นงานเฉพาะฤดูกาล ส่วนงานรับจ้างนอกพื้นที่ มักเป็นงานรับจ้างในเมืองทั้งแบบชั่วคราวและแบบถาวร งานรับจ้างแบบถาวรมักต้องเป็นผู้ที่มีการศึกษาและอาศัยเครือข่ายผู้รู้จักชักนำเข้าสู่งาน ซึ่งสามารถสร้างความมั่นคงได้ ประการที่สี่ การทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งยังมีน้อย ประการที่ห้า การค้าขาย ซึ่งมีน้อยเช่นเดียวกัน เนื่องจากต้องอาศัยทุนและความสามารถในการค้าขาย ประการที่หก คือ การขับรถจักรยานยนต์รับจ้าง ซึ่งมีรายได้เพียงเล็กน้อยและไม่แน่นอน จากการตอบสนองด้านอาชีพดังกล่าว พบว่าไม่มีอาชีพใดที่สามารถสร้างความมั่นคงให้กับครัวเรือนได้เพียงอาชีพเดียว ชาวนาต้องใช้กลยุทธ์ในลักษณะทำงานหลาย ๆ อาชีพในเวลาเดียวกัน จึงพอจะนำครอบครัวให้อยู่รอดได้ (เลิศชาย ศิริชัย, 2538 : 411-414)

พรพิไล เลิศวิชา ศึกษา เรื่อง พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำโขง ได้กล่าวถึง เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำโขงว่าจำเป็นต้องมีการปรับตัวครั้งสำคัญ อันปรากฏชัดเจนในระบบที่ควรกล่าวถึง 4 ประการ คือ 1) ชาวนาหันมาผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นหลัก การขายเป็นเป้าหมายรอง ลดพื้นที่การผลิตลง เปลี่ยนแปลงที่นาบางส่วนเป็นสวนปาล์ม และยอมให้ที่นาบางส่วนรกร้าง 2) ชาวนาหันมาเชื่อมโยงการผลิตข้าวกับตลาดชาวนา แทนที่จะเชื่อมโยงกับตลาดภายนอก 3) ชาวนาได้ผลิตข้าวระบบการโซแรง เพื่อรองรับการกดดันของค่าแรงที่สูงขึ้น และการขาดแคลนแรงงาน 4) ชาวนาได้เปลี่ยนแปลงระบบค่าเช่าให้ต่ำลง เพื่อให้การทำนายังคงเป็นไปได้ (พรพิไล เลิศวิชา,

2545:) ซึ่งสอดคล้องกับงานของ อะภัย วณิชประดิษฐ์ ที่ได้ศึกษา เรื่อง พลวัตความรู้ท้องถิ่นในฐานะของการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรบนที่สูง : กรณีศึกษาชุมชนม้งแม่สะ อำเภอมะริม จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชุมชนท้องถิ่นหลังถูกรัฐกำหนดเขตพื้นที่ทำกิน ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตจากการทำการเกษตรแบบดั้งเดิมที่ต้องใช้พื้นที่จำนวนมากมาเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจแทน หรือการทำงานนอกภาคเกษตรทั้งงานรับจ้าง งานหัตถกรรม

งานศึกษาวิจัย เรื่อง ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำทะเลชายฝั่งภาคใต้ : ปัญหาและทางเลือก ของ วัฒนา สุกัณสีล งานวิจัยชิ้นนี้แม้ไม่ได้ศึกษาเกี่ยวกับการปรับตัวด้านอาชีพโดยตรง แต่จากผลพวงของความเสื่อมโทรมร่อยหรอของทรัพยากรสัตว์น้ำ ทำให้ชาวประมงต้องปรับตัวด้านอาชีพ ซึ่งพบว่า ปฏิบัติการและการปรับตัวของชาวบ้านคาโตะที่เผชิญหน้ากับสถานการณ์ของทรัพยากรที่จำกัดและร่อยหรอ ภายใต้ง่อนไขความต้องการและปัญหาการแย่งชิงจับสัตว์น้ำที่ทวีความรุนแรงมากขึ้นทุกขณะ มีหลายลักษณะด้วยกัน ได้แก่ การรวมกลุ่มต่อต้านและเรียกร้องให้รัฐจับกุมอวนรุน อวนลากที่กระทำการผิดกฎหมาย จนถึงขั้นมีการเผชิญหน้าและใช้ความรุนแรง การกู้หนี้ยืมสิน และการทำงานหรือกิจกรรมหารายได้เสริมจนเกือบครบถ้วนอาชีพการงานในหมู่บ้านหลากหลายมากขึ้น งานรับจ้างกลายเป็นอาชีพหลักของบางครอบครัวหนุ่มสาวต้องออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน (วัฒนา สุกัณสีล, 2543 : 50)

การปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนจากแนวคิดข้างต้นแสดงให้เห็นว่ามีเงื่อนไขหรือปัจจัยที่เป็นเหตุให้ครัวเรือนเกิดการปรับตัวด้านอาชีพ และเงื่อนไขในการเลือกอาชีพใหม่ซึ่งฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีความเห็นว่าคนไทยมีความขัดแย้งในการดำรงชีวิตอยู่ในสภาพแวดล้อมปัจจุบันนี้และที่กำลังจะมีมา แม้คนมีจินตนาการและความฝันที่จะได้อยู่ภายใต้สภาพแวดล้อมอันหรูหรา สะดวกสบาย จินตนาการและความฝันนี้จะจูงใจและสอดคล้องกับการผลิตในระบบทุนนิยมมาก จนกระทั่งความหมายของโลกานุวัตรก็มีความหมายแนวโน้มไปในทิศทางว่า โลกทั้งโลกจะได้สัมผัสและรับเอาความทันสมัยของนวัตกรรมใหม่ให้เป็นเหมือนกันหมดทั้งโลก แต่ในด้านกลับกันคนจะต้องปรับตัวอย่างรวดเร็วและรุนแรง เพื่อจะเข้าสู่สภาพแวดล้อมใหม่ ๆ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2538 : 106 – 109)

จากการศึกษางานวิจัยดังกล่าวทำให้เข้าใจแนวคิดการปรับตัวด้านอาชีพได้ว่า 1) การปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนเกษตรกรนั้นย่อมใช้เหตุผล และมีเป้าหมายเพื่อครัวเรือนและสมาชิกให้สามารถอยู่รอดได้นั้น 2) เกษตรหรือครัวเรือนใดจะเลือกกลยุทธ์ใดในการปรับตัวด้านอาชีพ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่าง ๆ ของครัวเรือนที่มีอยู่ เช่น ความเคยชิน ระบบนิเวศ เศรษฐกิจภายในครัวเรือน เป็นต้น ส่วนเงื่อนไขที่ทำให้เกษตรกรเปลี่ยนอาชีพนั้นมีทั้งเงื่อนไขด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคมวัฒนธรรม และด้านอื่น ๆ เกษตรมีรูปแบบการปรับตัวหลากหลายรูปแบบ ซึ่งมีทั้งการรวมกลุ่มต่อต้านและการทำงานหลากหลายขึ้น

จากการศึกษาแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปได้ดังนี้ ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำมีวิถีการผลิตที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติ ต่อมาทรัพยากรและสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลง สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้สภาพแวดล้อมเปลี่ยนไป คือ เกิดจากโครงการของรัฐที่มุ่งพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยเร่งความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ส่งเสริมให้ทำการเกษตรแบบเข้มข้นเพื่อการค้า ส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการเข้าแทรกแซงในด้านการจัดการทรัพยากร สิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กันมาบ่อยครั้งคือความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากร ทั้งความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างประชาชนด้วยกันเอง และความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐ และมีแนวโน้มว่าจะมีความขัดแย้งเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะการแย่งชิงทรัพยากรน้ำอันเป็นหัวใจสำคัญของเกษตรกรรม ปัจจุบันความต้องการน้ำเพื่อใช้ประกอบอาชีพไม่ได้มีเพียงน้ำจืดอย่างเดียว เพราะสภาพเศรษฐกิจบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำ มีการทำนา กุ้งเพิ่มขึ้นอีกอาชีพหนึ่งด้วย จึงทำให้เกษตรกรต้องการน้ำเค็มเพื่อการเลี้ยงกุ้ง แต่ปัจจุบันการประกอบอาชีพของเกษตรกรให้มันคงยั่งยืนนั้น ไม่ได้มีเพียงส่วนประกอบ คือ น้ำเพียงอย่างเดียว เพราะแม้มีน้ำท่าสมบูรณ์หากแต่ราคาผลผลิตตกต่ำ ขายได้ไม่คุ้มทุน ก็ทำให้มีปัญหาด้านการประกอบอาชีพเหมือนกัน จึงอาจสรุปได้ว่าปัญหาของเกษตรกรนั้นมีความสลับซับซ้อนทั้งทางระบบเศรษฐกิจ ระบบนิเวศ ฯ อันเป็นแรงกดดันให้เกษตรกรก็ต้องการหาแนวทางในการปรับตัวด้านอาชีพให้ได้ ทั้งเพื่อความอยู่รอด และเพื่อความสะดวกสบายภายใต้ระบบทุนนิยมที่ได้ครอบคลุมอยู่ทุกพื้นที่ และจะเพิ่มความเข้มข้นขึ้นทุกขณะ บริบทดังกล่าวจึงเป็นส่วนที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับกลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

กรอบความคิดคิดพื้นฐานในการวิจัย

การศึกษา เรื่อง กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ผู้วิจัยได้ศึกษาและรวบรวมแนวคิดด้านนิเวศวิทยา การเมือง แนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้ง แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ และแนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพ เพื่อใช้เป็นกรอบความคิดคิดพื้นฐานการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

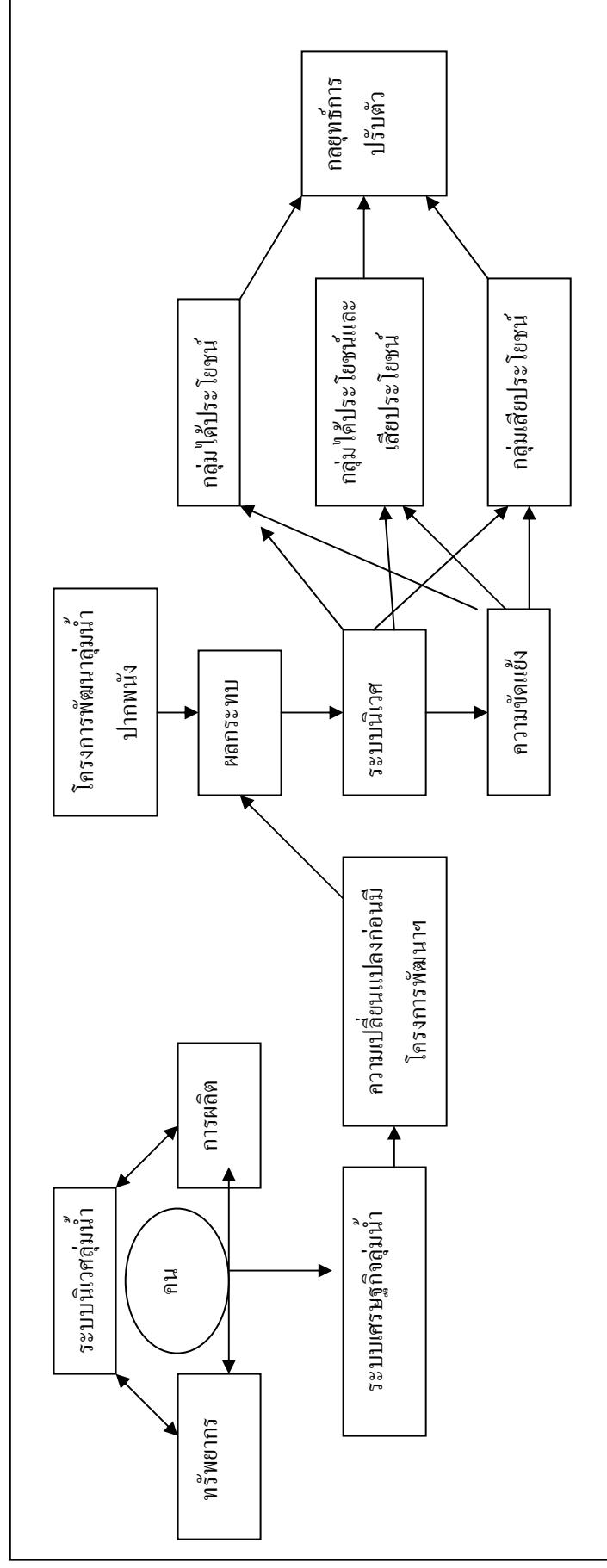
กลุ่มคนหรือชุมชนที่มีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ย่อมมีวิถีการทำการหากินภายใต้ระบบนิเวศลุ่มน้ำที่ตนอาศัยอยู่ซึ่งก็มีระบบนิเวศย่อยหลายระบบ โดยอาศัยกระบวนการผลิตที่นำเอาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ ก่อเกิดเป็นระบบเศรษฐกิจลุ่มน้ำที่มีหลากหลายระบบการผลิต และเป็นวิถีชีวิตที่ยั่งยืนมาช้านาน แต่เมื่อกาลเวลาผ่านพ้น ความเปลี่ยนแปลงทางบริบทเกิดขึ้นมากมาย ทั้งที่เกิดจากธรรมชาติ และเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่เป็นผลพวงมาจากนโยบายของรัฐ และเกิดจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ระบบเศรษฐกิจลุ่มน้ำก็ได้เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสทุนนิยม ซึ่งล้วนส่งผล

ต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอันเป็นแหล่งก่อเกิดและเลี้ยงชีวิตผู้คนในบริเวณนั้นๆ ผู้คนจึงต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงวิถีการทำมาหากินไปตามสภาพและศักยภาพของครัวเรือน ทางภาครัฐเองก็มีได้นิ่งนอนใจจึงมีหน่วยงานฝ่ายต่าง ๆ ต่างก็ลงมาพัฒนา ปรับปรุง แก้ปัญหา เป็นระยะ ๆ แต่ผลลัพธ์ที่ออกมากลับเป็นว่า ยิ่งพัฒนาก็ยิ่งยากจนลง ทั้งทรัพยากรก็เสื่อมสูญไปเกือบหมดสิ้น ทรัพยากรที่พอมีให้อาศัยเลี้ยงชีวิตอยู่บ้างก็ถูกจัดระบบเสียใหม่ โดยโครงการขนาดใหญ่ คือ โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง แต่ก็มีไว้ว่าโครงการนี้จะส่งผลกระทบต่อคนในพื้นที่ในทางลบทั้งหมด คนในพื้นที่หลายพื้นที่หลายกลุ่มได้รับและได้ใช้ประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้อาศัยทำกินเพิ่มขึ้นจากที่ไม่มีโครงการเกิดขึ้น แต่ก็มีกลุ่มคนอีกหลายกลุ่ม หลายพื้นที่ที่ต้องสูญเสียทรัพยากรที่เคยมี และต้องอยู่ในระบบนิเวศอีกระบบหนึ่ง ซึ่งต้องแบกรับต้นทุนที่เกิดจากผลกระทบและปัญหาทางเศรษฐกิจมากกว่าคนอื่น ๆ อย่างไรก็ตามกลุ่มคนทั้งที่ ได้รับผลกระทบทางบวกและทางลบก็ไม่ได้อยู่ในภาวะเรียบง่าย สงบสุข เหมือนในอดีต เนื่องจากทรัพยากรที่เกิดขึ้นใหม่และที่เปลี่ยนแปลงไปจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ทำให้มีความขัดแย้งกันทั้งกลุ่มคนที่อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน และต่างระบบนิเวศกัน หรือจากกลุ่มเกษตรกรกับหน่วยงานของรัฐ แต่ผลสุดท้ายที่เป็นปรากฏการณ์ คือ เกษตรกรทุกกลุ่มต้องอาศัยกลยุทธการปรับตัวเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ การหาคำตอบว่า เกษตรกรเลือกใช้กลยุทธการปรับตัวอย่างไร วิธีการใด อาศัยเงื่อนไขใด ๆ จึงต้องอาศัยแนวคิดที่ผสมผสานเชื่อมโยงกันหลาย ๆ แนวคิดดังที่กล่าวแล้ว จึงจะสามารถทำความเข้าใจข้อมูลเพื่อตอบโจทย์วิจัยได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์

แผนภูมิกรอบความคิดพื้นฐานในการวิจัย

การพัฒนาของรัฐ

การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ

6. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษา เรื่องกลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกร อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดวิธีดำเนินการวิจัยไว้ดังนี้

6.1 ขอบเขตการวิจัย

1) หน่วยวิเคราะห์ หน่วยวิเคราะห์ของการศึกษานี้คือ กระบวนการปรับตัวด้านอาชีพของเกษตรกร ในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ในสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศที่เกิดจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

2) พื้นที่ศึกษาข้อมูล แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ พื้นที่ศึกษาข้อมูลเชิงลึก และพื้นที่ศึกษาข้อมูลทั่วไป

พื้นที่ศึกษาข้อมูลเชิงลึก

ผู้วิจัยเลือกพื้นที่สำหรับศึกษาข้อมูลเชิงลึก 3 ชุมชน โดยแต่ละชุมชนเป็นตัวแทนพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังต่างกัน 3 ลักษณะ คือ

ชุมชนที่ได้รับผลกระทบเชิงบวก คือ บ้านท้ายโนด

บ้านท้ายโนด ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 9 ตำบลแหลม อำเภหั่วไทร มีจำนวนครัวเรือน 125 ครัวเรือน ประชากร 449 คน พื้นที่ทั้งหมดประมาณ 3,435 ไร่ มีอาณาเขตดังนี้ ด้านทิศเหนือติดต่อกับหมู่บ้านที่ 5 ซึ่งเรียกกันว่าบ้านเกาะสำโรง ด้านทิศใต้ติดต่อกับหมู่บ้านที่ 3 เรียกว่าบ้านท่อมหมู่ ทิศตะวันออกติดต่อกับหมู่บ้านที่ 9 ของตำบลเขาพังไกร และทิศตะวันตกติดต่อกับหมู่บ้านที่ 7 และ 8 คือบ้านท่าเตียนและบ้านทองจันทร์ ซึ่งอยู่ในเขตป่าพรุควนเคร็ง

บ้านท้ายโนด แบ่งกลุ่มบ้านย่อยๆ ได้เป็น 3 กลุ่ม คือ บ้านท้ายโนด ซึ่งมีควนที่เรียกกันว่าควนท้ายโนด แต่เดิมผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่รอบควน ปัจจุบันบ้านเรือนดั้งเดิมที่ยังอยู่รอบควนก็ยังคงมีอยู่ แต่บ้านเรือนที่สร้างขึ้นใหม่มักสร้างกระจุกอยู่ในแนวชุมชนบริเวณหน้าวัดศิลาล้อนหรือวัดท้ายโนด กลุ่มที่สองคือ บ้านตกป่า ในอดีตมีป่าไม้และที่ราบที่เป็นทุ่งนา ทุ่งหญ้า ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านจะนำวัวควายไปเลี้ยงให้และเล็มหญ้า นานวันเข้าก็ได้สร้างคอกวัวคอกควาย สร้าง “หนา” สำหรับนอนเฝ้า วัว ควาย ดังกล่าว จึงได้มีการสร้างบ้านที่อยู่อาศัยแบบถาวรขึ้น และใช้ที่ดินบริเวณนั้นเป็นที่ทำกิน จึงกลายเป็นกลุ่มบ้านย่อย ๆ ขึ้น กลุ่มที่สามคือควนเลตัง “เลตัง” เป็นชื่อควนขนาดเล็กอีกแห่งหนึ่ง ห่างจากควนท้ายโนดประมาณ 3 กม. ควนเลตังอยู่ทางทิศตะวันตกของควนท้ายโนด อยู่กลางป่าพรุ บริเวณโดยรอบเป็นป่าพรุ ยกเว้นทางด้านทิศตะวันออกมีพื้นที่ราบลุ่มเป็นทุ่งหญ้า เมื่อถึงฤดูฝนจะมีน้ำท่วมขังทุกปี จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ไม่ถาวรหลังคาเรือน คำว่า ตัง เพี้ยนมาจากคำว่า “ตัง” ซึ่งเป็นชื่อ

ต้นไม้ชนิดหนึ่งเรียกว่า ไม้ทัง แต่เดิมบนควนนี้มีต้นไม้ทังขึ้นปกคลุมหนาแน่นมาก จึงเรียกว่า ควนเลตัง ปัจจุบันได้ตัดไม้ทังออกเกือบหมดแล้วเปลี่ยนไปปลูกยางพาราแทน พื้นที่ชุมชนบ้านท้ายโนตจึงมีอาชีพของเกษตรกรอีกอย่างหนึ่งคือ ปลูกยางพาราซึ่งมีจำนวน 3 ราย พื้นที่ประมาณ 50 ไร่ แม้ว่ากลุ่มบ้านควนเลตังจะเปลี่ยนไปปลูกยางพาราบนควนแทนไม้ชนิดอื่น ๆ แต่ก็ยังมองเห็นถึงความสมบูรณ์ของควนที่ยังคงสภาพการเป็นควนอยู่ เพราะยังไม่มีการทำลายโดยการขุดดินลูกรังจากควนไปขายมากนัก ผิดกับควนท้ายโนต ซึ่งในปัจจุบันนี้ไม่มีสภาพของควนให้เห็นอีก

สภาพพื้นที่เป็นที่ราบเหมาะแก่การทำนา ในอดีตจึงได้ทำนาข้าวซึ่งเป็นนาปี อาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติกันทุกคร้วเรือน ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2535 มีเกษตรกรคนหนึ่งได้ทดลองปลูกผักแบบยกร่อง ปรากฏว่าพืชผักเหล่านั้นมีคุณภาพดีเป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค หลังจากนั้นจึงได้มีการขยายพื้นที่เพื่อปลูกผักกันมากขึ้น จนพืชผักกลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้แก่เกษตรกรได้มากกว่าการทำนาข้าว แต่เกษตรกรก็ประสบปัญหาขาดปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือ น้ำจืด เนื่องจากไม่มีแหล่งน้ำเพื่อรองรับการผลิตได้ เกษตรกรจึงได้ลดพื้นที่การปลูกผักลง

ในหมู่บ้านท้ายโนตไม่มีน้ำประปาใช้ ปัจจุบันจึงใช้น้ำฝนจากคุ่มที่รองรับไว้ตอนหน้าฝนสำหรับใช้ดื่มกิน ส่วนน้ำใช้ได้อาศัยน้ำในสระน้ำที่แต่ละครัวเรือนต้องขุดไว้ใช้เอง ส่วนระบบสาธารณูปโภคอย่างอื่น ๆ เช่น ถนนหนทางเพื่อใช้ติดต่อและลำเลียงผลผลิตยังอยู่ในสภาพไม่สะดวกมากนัก เช่น เป็นถนนดินลูกรัง และดินเหนียว แต่มีถนนลาดยางซึ่งเป็นสายหลักผ่านหมู่บ้านที่เชื่อมกับถนนสายใหญ่ 1 สาย ภายในหมู่บ้านมีวัด 1 แห่ง คือ วัดท้ายโนต และโรงเรียนระดับประถมศึกษา 1 แห่ง คือ โรงเรียนวัดท้ายโนต นอกจากนี้ก็มีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก 1 แห่ง กลุ่มองค์กรที่จัดตั้งในหมู่บ้าน เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรกร กลุ่มผลิตปุ๋ยชีวภาพ เป็นต้น กลุ่มผลิตปุ๋ยชีวภาพ เป็นกลุ่มที่เพิ่งตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาศัตรูพืชในนาข้าว คือ หอยเชอร์รี่ เนื่องจากก่อนหน้านี้ไม่เคยมีหอยเชอร์รี่ระบาดในนาข้าว แต่เมื่อเกิดน้ำท่วมทำให้หอยระบาด และทำความเสียหายแก่นาข้าวอย่างมาก กลุ่มผลิตปุ๋ยชีวภาพจึงตั้งขึ้นเพื่อรับซื้อหอยเชอร์รี่จากเกษตรกรทั่วไป เพื่อแก้ปัญหาด้านการผลิต

เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้มีการขุดคลองขึ้นใหม่ กว้าง 150 เมตร ลึก 5 เมตร เรียกว่า คลองชะอวด – แพรกเมือง เป็นคลองสายหนึ่งของโครงการฯ ผ่านพื้นที่บ้านท้ายโนตด้วย ครัวเรือนที่อยู่บริเวณนี้จึงได้อาศัยน้ำจืดจากลำคลองประกอบอาชีพได้อย่างเพียงพอทุกฤดูกาล นอกจากนี้ลำคลองสายนี้ยังสามารถใช้เป็นแหล่งระบายน้ำออกสู่ทะเลในยามเกิดภาวะน้ำท่วมได้อีกด้วย

ชุมชนที่ได้รับทั้งผลกระทบเชิงบวกและลบ คือ บ้านทวยเทพ

บ้านทวยเทพ เป็นชุมชนหนึ่งตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 8 ของตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ ห่างจากที่ว่าการอำเภอเชียรใหญ่ประมาณ 8 กิโลเมตร บ้านทวยเทพเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก มี 59 ครัวเรือน สภาพพื้นที่ทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม มีน้ำท่วมขังในฤดูฝน ดินมีความอุดมสมบูรณ์ปานกลาง เนื้อดินเป็นดินเหนียว ดินบนมีสีดำ ส่วนดินล่างมีสีเทาหรือสีน้ำตาลอ่อน การระบายน้ำไม่ดี มักมีเปลือกหอยอยู่ชั้นล่าง

อาณาเขตของบ้านทวยเทพ ด้านทิศเหนือติดต่อกับหมู่บ้านที่ 7 เรียกว่าบ้านหัวไม้ไผ่ ตำบลบ้านเนิน ทิศใต้ติดต่อกับหมู่บ้านที่ 9 เรียกว่าบ้านบางทองคำ ตำบลบ้านเนิน ด้านทิศตะวันออกติดต่อกับหมู่บ้านที่ 3 ของตำบลบ้านกลาง อำเภอเชียรใหญ่ ส่วนด้านทิศตะวันตกติดต่อกับแม่น้ำปากพนังที่ไหลผ่านอำเภอเชียรใหญ่ ลักษณะการตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของบ้านทวยเทพ มักตั้งเรียงรายตามแนวของถนนในหมู่บ้าน ซึ่งมีลำบ่างยาวขนานไปกับแนวถนนด้วย บ้านเรือนจึงตั้งอยู่เรียงรายไปตามลำบ่างอีกแนวหนึ่ง

บ้านทวยเทพมีสภาพทางสังคมลักษณะเดียวกันกับสภาพทางสังคมของชุมชนชนบททั่วไป ที่ยังมีการปฏิบัติตามประเพณีที่สืบทอดกันมาแต่อดีต เช่น การทำบุญเดือนสิบ การทำบุญขึ้นบ้านใหม่ วันสงกรานต์ บวชนาค งานศพ เป็นต้น ซึ่งคนในหมู่บ้านยังคงช่วยเหลือกันทั้งด้านแรงงานและเงิน ในหมู่บ้านทวยเทพมีวัด 1 แห่ง และโรงเรียนระดับประถมศึกษา 1 แห่ง นอกจากนี้ก็มีกลุ่มองค์กรชุมชนที่ตั้งขึ้นในหมู่บ้านตามระบบราชการ เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่ม อสม. กลุ่ม ชกส. และกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งมักไม่ได้มีกิจกรรมร่วมกันที่นอกเหนือไปจากกิจกรรมที่ทางการกำหนด

ระบบสาธารณูปโภคและการสื่อสาร ในหมู่บ้านมีไฟฟ้าใช้ทุกครัวเรือน มีโทรศัพท์สาธารณะประจำหมู่บ้าน และประปาหมู่บ้าน แต่ทั้งโทรศัพท์และการประปาไม่สามารถใช้งานได้มาเป็นเวลานานแล้วและยังไม่ได้รับการแก้ไข ส่วนการคมนาคมในหมู่บ้านมีถนนติดต่อภายในหมู่บ้านและหมู่บ้านอื่น ๆ สะดวก แต่มีสภาพไม่ดีเท่าที่ควร เนื่องจากถนนบางสายยังเป็นถนนลูกรังผสมหินคลุก นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำสาธารณะ 2 แห่ง แต่ใช้การไม่ได้ทั้งสองแห่ง และแหล่งน้ำสำคัญของหมู่บ้านคือคลองหรือลำบ่างที่แยกมาจากแม่น้ำเชียรใหญ่ ซึ่งเป็นเส้นทางลำเลียงน้ำเพื่อการเกษตรของคนในหมู่บ้านทวยเทพแห่งนี้ แต่ก็มีสภาพตื้นเขิน และมีวัชพืชประเภทผักตบชวาเต็มลำบ่าง

บ้านทวยเทพมีแม่น้ำปากพนังไหลผ่าน แต่เดิมน้ำในแม่น้ำเป็นน้ำจืดบ้าง น้ำกร่อยบ้าง น้ำเค็มบ้าง ตามกระแสน้ำขึ้นน้ำลงและตามปริมาณน้ำฝน ครัวเรือนบริเวณนี้มีการทำนา ปลูกผัก และทำประมงพื้นบ้าน โดยเฉพาะการทำประมงพื้นบ้านที่อาศัยแม่น้ำปากพนัง สามารถสร้างรายได้เลี้ยงครอบครัวได้เป็นอย่างดี เมื่อมีประตูกั้นน้ำจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทำ

ให้น้ำช่วงบริเวณนี้เป็นน้ำจืด และน้ำที่เคยไหลก็กลายเป็นน้ำนิ่ง สัตว์น้ำไม่สามารถขยายพันธุ์ได้ ในปัจจุบันชาวบ้านไม่สามารถทำประมงได้อีกแล้ว แต่ระบบน้ำลักษณะดังกล่าวกลับเป็นผลดีต่อกลุ่มทำนาและปลูกผักบางส่วน

ชุมชนที่ได้รับผลกระทบในเชิงลบ คือ บ้านเสื่อหิง

บ้านเสื่อหิง เป็นชื่อชุมชนที่มักทำให้เกิดความเข้าใจผิดกันว่าเป็นสถานที่ใด เนื่องจากชื่อ บ้านเสื่อหิงในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีอยู่ทั้งในเขตพื้นที่ของอำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร โดยที่ชื่อบ้านเสื่อหิงในอำเภอเชียรใหญ่นั้น เป็นชื่อของตำบลตำบลหนึ่ง เรียกว่า ตำบลเสื่อหิง ส่วนชื่อบ้านเสื่อหิง ในอำเภอหัวไทร เป็นชื่อของหมู่บ้านหนึ่ง ตั้งอยู่ในหมู่ที่ 1 ตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร ดังนั้นเพื่อความเข้าใจตรงกัน บ้านเสื่อหิงที่เป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาครั้งนี้ เป็นบ้านเสื่อหิง หมู่บ้านที่ 1 ของอำเภอหัวไทร

บ้านเสื่อหิงเป็นชุมชนขนาดเล็ก ที่มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 57 ครัวเรือน จำนวนประชากร 195 คน มีอาณาเขตด้านทิศเหนือติดต่อกับพื้นที่ตำบลเสื่อหิง อำเภอเชียรใหญ่ ทิศตะวันออก ติดต่อกับลำคลองหัวไทร ทิศใต้ติดต่อกับหมู่บ้านที่ 2 เรียกว่า บ้านท่าเสริม ตำบลท่าซอม และทิศตะวันตกติดต่อกับลำคลองที่เป็นแนวคลองแบ่งเขตระหว่างอำเภอเชียรใหญ่กับอำเภอหัวไทร จากสภาพที่ตั้งของบ้านเสื่อหิง แสดงให้เห็นว่าเป็นหมู่บ้านที่อยู่สุดเขตแดนของอำเภอหัวไทร ห่างจากที่ว่าการอำเภอหัวไทรประมาณ 18 กิโลเมตร และมีพื้นที่ติดต่อกับเขตลำคลอง 2 ด้าน พื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม สภาพดินเป็นดินตะกอนจากน้ำทะเลซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนจากน้ำทะเล เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่น้ำทะเลเคยท่วมถึงมาก่อน เพราะอยู่ห่างจากริมฝั่งทะเลไม่มากนัก เป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ปานกลาง

ระบบสาธารณูปโภคในหมู่บ้าน มีถนนลาดยางผ่านหมู่บ้าน 1 สาย ซึ่งเป็นถนนเชื่อมระหว่างอำเภอหัวไทรกับอำเภอเชียรใหญ่ มีถนนภายในหมู่บ้านซึ่งเป็นถนนดินเหนียว 2 สาย มีแหล่งน้ำสำคัญคือ คลองเสื่อหิง ไหลมาจากเขตอำเภอเชียรใหญ่เชื่อมกับคลองหัวไทร ถนนที่เชื่อมต่อมาจากอำเภอเชียรใหญ่ผ่านชุมชนบ้านเสื่อหิง ถนนสายนี้มีแนวขนานไปกับคลองหัวไทร โดยมีระยะห่างจากคลองหัวไทรไม่มากนัก

ทรัพยากรธรรมชาติในอดีตของชุมชนบ้านเสื่อหิง แม้จะมีอยู่ไม่มากนักแต่ทรัพยากรเหล่านี้ล้วนถูกสะสมมาเป็นเวลายาวนาน เพื่อให้ผู้คนที่เข้าไปอยู่อาศัยได้นำมาใช้ทั้งเป็นการใช้ในลักษณะของการครอบครอง เช่น ที่ดิน ป่าจากที่มีเจ้าของ และใช้ในลักษณะของทรัพยากรสินส่วนรวม ที่ผู้ใดก็สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อดำรงชีพได้ เช่น สัตว์น้ำในแม่น้ำ ลำคลอง หนอง บึง และป่าจากที่ไม่มีเจ้าของ เป็นต้น แต่ด้วยสภาพพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก ทั้งยังเป็น ที่ลุ่มลึก ดินโคลนเลนที่มีพื้นที่มากกว่าดินที่เป็นดินดอน ประกอบกับการที่เป็นชุมชนที่อยู่

ระหว่างรอยต่อของสองอำเภอ คือ อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร จึงเป็นพื้นที่ค่อนข้างห่างไกลจากตัวเมือง ที่เป็นผลให้มีจำนวนครัวเรือนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนนี้ค่อนข้างน้อย ลักษณะของการตั้งบ้านเรือนจะตั้งกระจายไปตามริมแม่น้ำปากพนัง และริมคลองเสื่อหิง ต่อเมื่อมีคนตัดผ่านเข้ามาในหมู่บ้านจึงได้มีการย้ายบ้านเรือนมาอยู่ริมถนนบ้าง แต่ก็ไม่มากนัก ความสัมพันธ์ของสังคมภายในหมู่บ้านมีความผูกพันในลักษณะเครือญาติ จึงมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในลักษณะของ เครือญาติ และเพื่อนบ้าน ภายในพื้นที่ของหมู่บ้านที่ 1 บ้านเสื่อหิงไม่มีทั้งโรงเรียนและวัด ดังนั้น คนในหมู่บ้านเสื่อหิงจึงต้องไปปฏิบัติศาสนกิจที่วัดท่าเสริม ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ของหมู่บ้านที่ 2 ส่วนเด็ก ๆ วัยเรียนในระดับประถมศึกษาต้องเลือกสถานที่เรียนตามสภาพพื้นที่ที่อยู่ใกล้สถานศึกษาใด ซึ่งมี 2 โรงเรียน คือ โรงเรียนบ้านบางปรัง เขตอำเภอเชียรใหญ่ และโรงเรียนวัดท่าเสริม เขตอำเภอหัวไทร

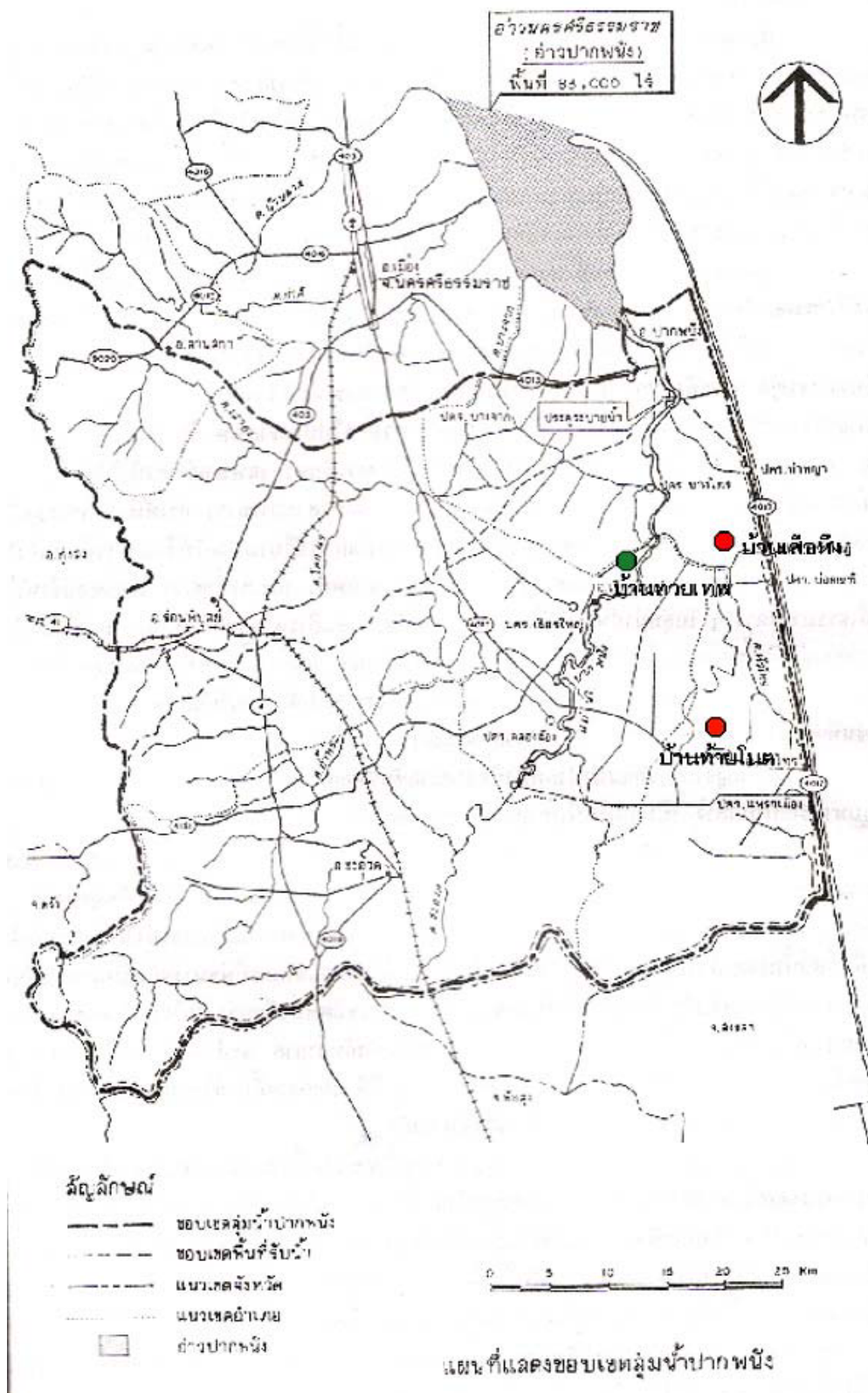
การจัดตั้งกลุ่มองค์กรต่างๆในหมู่บ้านเพื่อยกฐานะทางเศรษฐกิจ และรวมตัวกันทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน ที่เกิดจากการกระตุ้นของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มปฎิจุลินทรีย์ กลุ่มน่ายาอเนกประสงค์ เป็นต้น โดยใช้บ้านของผู้ใหญ่บ้านเป็นที่พบปะหรือประชุมกลุ่ม เนื่องจากในหมู่บ้านนี้ไม่มีทั้งวัด และโรงเรียน แต่ปัจจุบันได้ก่อสร้างศาลาอเนกประสงค์โดยใช้งบประมาณจากโครงการ SML เพื่อเป็นที่ประชุมกลุ่ม องค์กรต่าง ๆ ของหมู่บ้าน

อาชีพเดิม คือ ทำนา ปลูผัก โดยอาศัยน้ำจาก ลำคลองหัวไทร และลำคลองสายย่อยในบริเวณพื้นที่ ต่อมาเมื่อการเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้นมากในกลุ่มน้ำปากพนัง ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็เปลี่ยนที่นาเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้มีการสร้างประตูกั้นน้ำแยกน้ำจืดจากน้ำเค็ม ที่ตำบลเสื่อหิง อำเภอเชียรใหญ่ น้ำที่ผ่านบ้านเสื่อหิงเป็นน้ำเค็ม ครัวเรือนเกษตรกรบางส่วนสามารถใช้น้ำเค็มในการเลี้ยงกุ้งได้ดีกว่าเดิม แต่บางช่วงเวลาน้ำเค็มมีความเค็มสูงมากจนไม่สามารถใช้เลี้ยงกุ้งได้ แต่ในช่วงนี้ชาวบ้านก็ยังพยายามที่จะเลี้ยงกุ้งอยู่มาก

พื้นที่ศึกษาข้อมูลทั่วไป

เนื่องจากงานวิจัยนี้ต้องการอธิบายผลกระทบลักษณะต่างๆที่เกิดจากโครงการพัฒนาพื้นที่ปากพนังในภาพกว้างทั้งหมด เพื่อให้เห็นถึงสัดส่วนของผลกระทบที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่ทั้งหมด และรายละเอียดที่เกิดขึ้นต่าง ๆ กัน ดังนั้นจึงต้องศึกษาสำรวจในภาพกว้างด้วย โดยผู้วิจัยจะลงไปสัมภาษณ์เพื่อทราบข้อมูลภาพกว้างดังกล่าวในทุกชุมชนที่ประกอบอาชีพโดยอาศัยน้ำจากลุ่มน้ำปากพนังมาแต่เดิมในพื้นที่ 3 อำเภอ คือ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ

แผนที่แสดงขอบเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังและพื้นที่ศึกษาข้อมูลเชิงลึก

6.2 วิธีศึกษาข้อมูล

ในการศึกษาข้อมูล ผู้วิจัยจะใช้การศึกษาข้อมูลภาคสนามเป็นหลัก โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) การสำรวจพื้นที่เพื่อต้องการทราบข้อมูลพื้นฐาน ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ทั้ง 3 อำเภอ คือ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ โดยใช้วิธีการสังเกต การสัมภาษณ์จากผู้นำชุมชนและผู้รู้ในชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน เกษตรกรอาวุโสเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากโครงการโดยตรง และการศึกษาจากเอกสารต่างๆขององค์การบริหารส่วนตำบล

2) การสำรวจข้อมูลของกลุ่มเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่ศึกษาเชิงลึกหรือพื้นที่เป้าหมาย ใช้วิธีการสำรวจจากเอกสารขององค์การบริหารส่วนท้องถิ่น เช่น แผนยุทธศาสตร์การพัฒนากองการบริหารส่วนตำบล ทั้ง 3 ตำบล ได้แก่ ตำบลแหลม ตำบลท่าชอม อำเภอหัวไทร และ ตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ นอกจากนี้จะสำรวจจากการสนทนาสอบถามกับผู้นำชุมชน ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลของพื้นที่ที่กำหนด

3) การสังเกต ใช้การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม โดยการสังเกตลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ที่เกษตรกรประกอบอาชีพต่าง ๆ สังเกตผลผลิต สังเกตการกระทำกิจกรรมต่างๆของคนในชุมชน แล้วบันทึกข้อมูลจากการสังเกต และถ่ายภาพประกอบ

4) การสัมภาษณ์ ใช้การสัมภาษณ์ 2 ลักษณะ คือ การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง โดยการให้เกษตรกรเล่าประสบการณ์การทำอาชีพของตนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้วิจัยใช้คำถามกระตุ้นให้ผู้เล่าได้พูดในประเด็นที่ต้องการ ผู้วิจัยและผู้ช่วยผู้วิจัยจดบันทึกข้อมูล ลักษณะที่สอง คือ การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง โดยผู้วิจัยเตรียมตั้งคำถามไว้ล่วงหน้า แล้วสัมภาษณ์เกษตรกรที่ได้เลือกเป็นตัวแทนในแต่ละพื้นที่ ซึ่งเป็นการสัมภาษณ์รายบุคคล ผู้วิจัยบันทึกข้อมูลจากการสัมภาษณ์ในแบบบันทึกที่เตรียมไว้

5) การสัมภาษณ์ระดับกลุ่ม หมายถึงการประชุมกลุ่มเกษตรกร เพื่อสนทนาแลกเปลี่ยนข้อมูลซึ่งกันและกัน โดยผู้วิจัยจะเป็นผู้นำการสนทนา เปิดประเด็นแลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิดเห็น และกระตุ้นให้เกษตรกรได้มีส่วนในการพูดคุยโดยเฉพาะในประเด็นที่ต้องการที่ต้องการให้มากที่สุด ผู้วิจัยและผู้ช่วยผู้วิจัยจะใช้เครื่องบันทึกเสียงเป็นเครื่องมือเก็บข้อมูล โดยการสัมภาษณ์ระดับกลุ่มดังกล่าวนี้ผู้วิจัยจะจัดกลุ่มให้มีความแตกต่างกันเพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกอย่างแท้จริง โดยในเบื้องต้นนี้จะใช้ลักษณะอาชีพหรือฐานะทางเศรษฐกิจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นตัวแปรในการจัดกลุ่ม ตามความเหมาะสมแต่ละชุมชน และอาจเพิ่มการจัดกลุ่มลักษณะอื่นขึ้นอีกหากพบว่ามีความแปรปรวนที่น่าสนใจเป็นพิเศษในพื้นที่นั้นๆ

6) การจัดเวทีชุมชน ผู้วิจัยจะจัดเวทีชุมชน 2 ครั้ง โดยจะเชิญผู้เกี่ยวข้องจาก 3 ชุมชนมาร่วมประชุม เช่น เกษตรกรผู้ได้รับผลกระทบ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วน

ตำบล ข้าราชการที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ ทั้งนี้จะจัดในช่วง 6 เดือนแรก 1 ครั้ง เพื่อให้ที่ประชุมรับรู้ถึงโครงการวิจัย และให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมสำหรับปรับปรุงแนวทางการศึกษาวิจัยให้รัดกุมยิ่งขึ้น และจัดประชุมในช่วง 6 เดือนสุดท้ายอีก 1 ครั้ง เพื่อให้ที่ประชุมวิจารณ์และแสดงความคิดเห็นต่อผลการวิจัย สำหรับการปรับปรุงข้อมูลครั้งสุดท้าย

7. การวิเคราะห์และการนำเสนอข้อมูล

ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้เก็บรวบรวมจากแต่ละกลุ่มอาชีพของเกษตรกรตั้งแต่เริ่มต้นการเก็บข้อมูลจากแต่ละพื้นที่ นำข้อมูลทั้งหมดมาจัดระบบข้อมูล เพื่อเชื่อมโยงความหมายและสรุปผลการวิเคราะห์

ในระหว่างการศึกษารวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยจะนำข้อมูลหรือผลการวิเคราะห์ข้อมูลมาแลกเปลี่ยนกับเพื่อนนักวิจัยคนอื่น ๆ ตลอดจนนำเสนอให้ผู้เชี่ยวชาญได้ช่วยตรวจสอบ และแลกเปลี่ยนแนวคิดเพื่อให้ผลการวิเคราะห์ออกมาถูกต้อง เชื่อถือได้และน่าสนใจ

นำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลแต่ละพื้นที่แต่ละประเด็นให้กลุ่มเกษตรกรทุกกลุ่มได้ตรวจสอบผลการวิเคราะห์ ว่ามีความถูกต้องกับความเป็นจริงหรือไม่ หากมีข้อผิดพลาดหรือบกพร่องผู้วิจัยก็จะศึกษารวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลอีกครั้งหนึ่ง จนมั่นใจว่าถูกต้องและสามารถตอบคำถามวิจัยได้ครบถ้วน

บทที่ 2

ลุ่มน้ำปากพนังยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของภาคใต้ มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์จึงได้ชื่อว่า เป็นอู่ข้าวอู่น้ำของภาคใต้และด้วยปริมาณพื้นที่ที่กว้างใหญ่ ครอบคลุมเขตพื้นที่หลายอำเภอในจังหวัดนครศรีธรรมราช เช่น อำเภอชะอวด อำเภอร่อนพิบูลย์ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอปากพนัง แล้วยังมีพื้นที่บางส่วนของอำเภอลานสกา อำเภอเมืองรวมพื้นที่ทั้งหมด ประมาณ 1,937,500 ไร่ เป็นพื้นที่นามากกว่า 500,000 ไร่

ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีทั้งที่ราบลุ่ม มีเนินเขา สันทราย มีพื้นที่ลุ่มลึกซึ่งมีน้ำขังตลอดปี และการมีพื้นที่ด้านทิศตะวันออกจดทะเลอ่าวไทย ทำให้มีระบบนิเวศที่หลากหลาย ประกอบด้วยทรัพยากรที่แตกต่างกันในแต่ละระบบนิเวศ ก่อเกิดความหลากหลายทางชีวภาพที่ผู้คนในพื้นที่สามารถใช้เป็นฐานการผลิตเพื่อดำรงชีพมายาวนาน คนในลุ่มน้ำปากพนังผลิตข้าวเพื่อการค้ามาตั้งแต่อดีต ดังหลักฐานในใบบอกของพระยาสุโขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. 2441 ที่ระบุให้ทราบว่า ราษฎรในอำเภอปากพนังและอำเภอหัวไทรนำข้าวเปลือกและข้าวสารมาจำหน่ายที่ปากพนัง ลงเรือไปสิงคโปร์บ้าง เมืองแขกบ้าง กรุงเทพฯบ้าง โดยมีข้าวเปลือก 1,970 เกวียน เป็นเงิน 88,650 บาท ข้าวสาร 6,206 เกวียน เป็นเงิน 496,480 บาท (ไพรินทร์ รุยแก้ว, 2542 : 4)

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงพลังการผลิตข้าว และเป้าหมายของการผลิตข้าวที่ผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน และผลิตเป็นสินค้ามาแต่อดีต จึงเป็นแหล่งกำเนิดของ “ข้าวหัวไทร” ที่เคยเป็นที่นิยมของคนทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ นอกจากจะเป็นแหล่งผลิตข้าวแล้ว ยังเป็นแหล่งผลิตอาหารประเภท กุ้ง หอย ปู ปลา ทั้งที่เป็นอาหารสดและอาหารแห้ง เนื่องจากการมีพื้นที่ใกล้กับทะเล และมีลำน้ำสายหลักเชื่อมต่อกับทะเล ทำให้เกิดระบบนิเวศที่หลากหลายทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม ที่เอื้อต่อการเพาะขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำแต่ละประเภท การประมงชายฝั่งและการประมงพื้นบ้านจึงเป็นอีกการผลิตหนึ่งที่มีความสำคัญของพื้นที่แห่งนี้ ด้วยสภาพพื้นที่ที่กว้างขวาง และมีความแตกต่างกันไปตามสภาพภูมิประเทศ จึงอาจแบ่งพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้เป็น 3 ตอน คือ

ตอนที่หนึ่ง คือ พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนบน เป็นแหล่งบริเวณของต้นน้ำ ได้แก่ พื้นที่ของอำเภอชะอวด ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของพื้นที่ลุ่มน้ำ และพื้นที่บริเวณอำเภอลานสกา ซึ่งมีลำน้ำจากเทือกเขานครศรีธรรมราช ไหลมาถึงบริเวณพื้นที่อำเภอปากพนังด้วย

ตอนที่สอง คือ พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง อยู่บริเวณส่วนกลางระหว่างพื้นที่ตอนบนกับตอนปลาย ได้แก่ พื้นที่บริเวณอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเฉลิมพระเกียรตินี้ เพิ่งแยกตัวมาจากอำเภอเชียรใหญ่ เมื่อปลายปี พ.ศ. 2539

ตอนที่สาม คือ พื้นที่บริเวณอำเภอปากพนัง อยู่ตอนปลายของแม่น้ำปากพนังและเป็นส่วนที่แม่น้ำปากพนังเชื่อมต่อกับทะเล คือที่อ่าวปากพนัง

พื้นที่แต่ละเขตมีความแตกต่างกันทั้งระบบนิเวศและระบบการผลิต การศึกษาในครั้งนี้มุ่งเน้นศึกษาในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

1. สภาพพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ประกอบด้วยพื้นที่ 3 อำเภอ ของจังหวัดนครศรีธรรมราช คือ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเฉลิมพระเกียรติเพิ่งตั้งขึ้น เมื่อ วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2539 ซึ่งจัดตั้งขึ้นเป็นกรณีพิเศษ โดยไม่ผ่านการเป็นกิ่งอำเภอ ตามโครงการจัดตั้งอำเภอเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในมหามงคลวโรกาสจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี โดยได้แยกพื้นที่มาจากอำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอร่อนพิบูลย์บางส่วน พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางจึงมีปริมาณเนื้อที่กว้างขวางกว่าพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบน และพื้นที่ลุ่มน้ำตอนปลาย มีเนื้อที่ จำนวนครัวเรือน และจำนวนประชากร ในแต่ละอำเภอ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1.1 แสดงจำนวน พื้นที่ ครัวเรือน ประชากร อำเภอหัวไทร เชียรใหญ่
เฉลิมพระเกียรติ ปี พ.ศ. 2548

อำเภอ	พื้นที่/ไร่	จำนวนครัวเรือน	จำนวนประชากร/ คน
หัวไทร	238,252	20,126	68,571
เชียรใหญ่	141,947	9,878	46,674
เฉลิมพระเกียรติ	76,341	8,509	33,478
รวม	456,540	38,513	148,723

แหล่งข้อมูล : เอกสารบรรยายสรุป ของอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่
อำเภอเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2548

อาณาเขตของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ด้านทิศเหนือ ติดต่อกับพื้นที่อำเภอปากพนัง และอำเภอเมือง ทิศตะวันออก ติดต่อกับทะเลอ่าวไทย ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอชะอวด และอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอร่อนพิบูลย์

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง มีแม่น้ำปากพนังไหลผ่าน โดยมีต้นน้ำมาจากภูเขา ผ่านมาทางอำเภอชะอวด เรียกว่า คลองชะอวด หรือแม่น้ำชะอวด ผ่านต่อมายังอำเภอเชียรใหญ่ เรียกว่าแม่น้ำเชียรใหญ่ หรือ แม่น้ำปากพนัง เมื่อถึงบ้านปากแพรก ซึ่งเป็นเขตรอยต่อระหว่างอำเภอปากพนังกับอำเภอหัวไทร แม่น้ำปากพนังได้แยกเป็น 2 สาย สายที่หนึ่งไหลต่อไปผ่านอำเภอปากพนัง และสู่ทะเลที่อ่าวปากพนัง ส่วนอีกสายหนึ่งที่แยกออกไป ไหลผ่านอำเภอหัวไทร โดยจะขนานไปกับแนวชายฝั่งทะเล ผ่านไปยังอำเภอระโนด และออกสู่ทะเลสาบสงขลา จึงเป็นเหตุให้คลองหัวไทรเป็นคลองน้ำจืด เพราะปลายคลองด้านที่ออกสู่ทะเลเป็นทะเลสาบน้ำจืด ประกอบกับปลายอีกด้านหนึ่งซึ่งเชื่อมกับทะเลที่อ่าวปากพนังนั้นมีระยะทางห่างไกลกับอำเภอหัวไทรมาก ดังนั้นเมื่อเกิดเหตุการณ์น้ำเค็มรุกล้ำ พื้นที่เกษตรในอำเภอหัวไทรจึงไม่ได้รับผลกระทบมากนัก

นอกจากแม่น้ำปากพนังซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักไหลผ่านพื้นที่แล้ว ยังมีลำคลองสายย่อยที่กระจายอยู่ตามพื้นที่ในเขตอำเภอทั้งสามอีกจำนวนมากมาย ซึ่งจะขอยกตัวอย่างเฉพาะสายที่สำคัญ เช่น ในพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ คลองค้อง คลองชะเมา คลองเชียรหรือคลองใหม่สุรินทร์ ฯ เขตอำเภอเชียรใหญ่ ได้แก่ คลองค้อง คลองใหม่สุรินทร์ คลองบ้านกลาง คลองบางจันทร์ คลองคชธรรมราช คลองปากคลอง ฯ ส่วนในอำเภอหัวไทร ได้แก่ คลองบางนบ คลองหัวลำภู คลองบางตะพาน คลองควนชะลิก และคลองที่ขุดขึ้นใหม่ คือคลองอาทิตย์ ฯ แม่น้ำ ลำคลองดังกล่าว เป็นแหล่งน้ำที่สำคัญยิ่ง ผู้คนในพื้นที่ได้ใช้ทั้งเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่ง เป็นแหล่งน้ำเพื่อบริโภค อุปโภค และเป็นแหล่งทำกินโดยการทำประมงพื้นบ้าน

การประกอบอาชีพของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ มีการทำนาเป็นอาชีพหลัก เนื่องจากสภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบจึงเหมาะแก่การทำนา ส่วนอาชีพอื่น ๆ ขึ้นอยู่กับสภาพของระบบนิเวศย่อย เช่น เป็นพื้นที่ชายฝั่งทะเล หรือเป็นพื้นที่ป่าพรุ จึงมีอาชีพทำประมงชายฝั่ง ประมงในแม่น้ำ ลำคลอง ประมงในป่าพรุ การปลูกพืชผัก และการปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน ฯ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสภาพพื้นที่ และสภาพทางเศรษฐกิจของระดับครัวเรือน อย่างไรก็ตามการประกอบอาชีพทุกประเภทยังคงประสบปัญหาอยู่มาก อย่างเช่น ในอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ที่มีอาชีพหลักคือการทำนา ส่วนใหญ่เป็นการทำนาปี เนื่องจากขาดแหล่งน้ำ แต่มีการทำนาปีละ 2 ครั้งอยู่บ้างในเขตชลประทาน รายได้เฉลี่ยต่อคน/ปี จำนวน 14,108 บาท หากเฉลี่ยเป็นรายเดือน จะมีรายได้เดือนละประมาณ 1,175 บาท (เอกสารบรรยายสรุป อำเภอเฉลิมพระเกียรติ, 2548) ซึ่งนับว่าเป็นรายได้ที่ต่ำมาก

ด้วยสภาพพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางที่มีอาณาเขตกว้างขวาง และมีความหลากหลายของลักษณะทางกายภาพ จึงแบ่งเป็นระบบนิเวศได้น้อย 3 พื้นที่ คือ พื้นที่ชายฝั่ง พื้นที่ราบลุ่ม และพื้นที่ป่าพรุ แต่ละพื้นที่ล้วนมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันเกิดจากระบบนิเวศของแต่ละเขตพื้นที่ ทำให้ผู้ที่อาศัยอยู่ได้ใช้เป็นฐานเพื่อการดำรงชีพสืบต่อกันมายาวนาน สภาพของพื้นที่แต่ละระบบนิเวศ มีลักษณะสำคัญ ดังนี้

1.1 พื้นที่ชายฝั่ง พื้นที่ชายฝั่งในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เป็นพื้นที่ที่มีเฉพาะในเขตอำเภอหัวไทรเท่านั้น เนื่องด้วยมีพื้นที่ด้านทิศตะวันออก ติดต่อกับทะเลอ่าวไทย พื้นที่ชายฝั่งมีอาณาเขต ดังนี้คือ ทิศเหนือ ติดต่อกับ พื้นที่ของตำบลขนานนาก อำเภอปากพนัง ทิศใต้ ติดต่อกับพื้นที่ของตำบลคลองแดน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ทิศตะวันออกติดต่อกับทะเลอ่าวไทย และทิศตะวันตกติดต่อกับพื้นที่ของตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลเขาพังไกร และตำบลรามแก้ว

พื้นที่ชายฝั่งมีความยาวของเขตที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเล ประมาณ 27 กิโลเมตร ประกอบด้วย 2 ตำบล คือ ตำบลเกาะเพชร ซึ่งประกอบด้วย 9 หมู่บ้าน และตำบลหน้าสตน มี 9 หมู่บ้านเช่นเดียวกัน พื้นที่ส่วนหนึ่งของตำบลหน้าสตน คือ หมู่ที่ 3 และหมู่ที่ 7 จัดอยู่ในเขตเทศบาลตำบลหัวไทร ขนาดพื้นที่และจำนวนประชากรของ 2 ตำบล มีจำนวนพื้นที่ 35,666 ไร่ จำนวนครัวเรือน 4,670 ครัวเรือน จำนวนประชากร 17,961 คน และมีชาวไทยมุสลิมอาศัยอยู่ในแนวชายฝั่งนี้ด้วย จึงมีศาสนา 2 ศาสนา คือ ศาสนาพุทธ และศาสนาอิสลาม โดยมีจำนวนผู้นับถือศาสนาพุทธ คิดเป็น ร้อยละ 65 ศาสนาอิสลาม ร้อยละ 35

เนื่องจากแนวชายฝั่งทะเลในเขตอำเภอหัวไทรนี้ ได้มีลำคลองซึ่งแยกมาจากแม่น้ำปากพนังเลียบขนานกับชายฝั่งทะเลด้วย ในพื้นที่บางตอนมีลำคลองคดเคี้ยวเข้าไปใกล้กับทะเลมาก คือ ระยะห่างระหว่างชายฝั่งกับลำคลองห่างกันไม่ถึงหนึ่งกิโลเมตร ส่วนที่ห่างมากที่สุดประมาณ 7 กิโลเมตร ดังนั้นพื้นที่ของอำเภอหัวไทรที่แม้จะไม่อยู่ในตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน ก็อาจจัดอยู่ในประเภทพื้นที่ชายฝั่ง เช่น ตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลรามแก้ว เป็นต้น นอกจากนี้มีลำคลองหัวไทรที่ขนานไปกับชายหาดแล้ว ยังมีถนนซึ่งสร้างขึ้นใหม่เป็นถนนเลียบชายหาด เริ่มต้นจากแหลมตะลุมพุก อำเภอปากพนัง เลียบชายหาดมาบรรจบกับถนนสาย นครศรีธรรมราช – สงขลา ที่บ้านหน้าศาล อำเภอหัวไทร จึงมีบ้านเรือนที่ปลูกสร้างใหม่ตั้งเรียงรายตามแนวถนนทั้งสองข้างตลอดแนว

จากความเปลี่ยนแปลงด้านการผลิต ในพื้นที่ชายฝั่งได้ปรับเปลี่ยนจากที่ทำนาข้าวเป็นบ่อกุ้ง จึงทำให้พื้นที่ชายฝั่งทะเลแปรสภาพเป็นบ่อกุ้งทั้งหมด บางตอนยังได้ขยายไปถึงเขตชายหาดทีเดียว พื้นที่ที่เหลือโดยไม่ได้ถูกเปลี่ยนสภาพให้เป็นบ่อกุ้งจึงมีเพียงที่ดินที่เป็นที่ตั้งบ้านเรือนที่

อยู่บนชายฝั่งทะเลเท่านั้น ซึ่งยังคงมีต้นมะพร้าวอยู่บ้าง ส่วนต้นไม้ชนิดอื่นๆ ถูกตัดทิ้งไปหมด หรือไม่ก็ยืนต้นตาย เนื่องจากทนสภาพของน้ำเค็ม ดินเค็มจากบ่อกุ้งไม่ได้

อาชีพส่วนใหญ่ของคนในพื้นที่ชายฝั่งจึงเป็นการเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลา และทำประมงชายฝั่ง ส่วนการเลี้ยงสัตว์นั้นมีอยู่จำนวนหนึ่ง ได้แก่ เป็ด ไก่ วัว แพะ ฯ

1.2 พื้นที่ราบลุ่ม พื้นที่ราบลุ่มเป็นพื้นที่โดยทั่วไปและเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของกลุ่มน้ำปากพนัง พื้นที่ทั้งในเขตอำเภอหัวไทร เชียรใหญ่ และเฉลิมพระเกียรติ ต่างก็มีสภาพเป็นพื้นที่ราบลุ่ม เนื่องจากมีแม่น้ำปากพนังผ่านช่วงบริเวณส่วนกลางของพื้นที่ทั้งหมด ทั้งยังมีลำคลองสาขาอีกจำนวนมาก จึงทำให้มีที่นาอันกว้างใหญ่ไพศาล ซึ่งหากไม่คิดถึงระบบนิเวศย่อย อย่างเช่น พื้นที่ชายฝั่งและพื้นที่ป่าพรุแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่าพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มทั้งหมด ในส่วนของบริเวณที่เป็นที่ราบดังกล่าวนี้ ยังมีพื้นที่บางแห่งมีลักษณะเป็นเนินเขา หรือเนินควนขนาดเล็ก กระจายอยู่ในเขตอำเภอต่าง ๆ เช่น เขาแก้ววิเชียร ในพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ เทือกเขาพระบาท ซึ่งมีขนาดใหญ่และสูงกว่าเนินเขาอื่น ๆ มีความยาวประมาณ 10 กิโลเมตร ทอดเป็นแนวยาวแบ่งเขตระหว่างอำเภอหัวไทรกับอำเภอเชียรใหญ่ ส่วนในพื้นที่อำเภอหัวไทรมีควนขนาดเล็กหลายแห่ง เช่น เขาพังไกร ซึ่งเป็นที่ตั้งและเป็นชื่ออำเภอก่อนที่จะเป็นชื่ออำเภอหัวไทร นอกจากนี้ก็มีความชะลิก ควนทะเลมอง ควนโต๊ะ ควนเล้ง เป็นต้น

การตั้งบ้านเรือนในพื้นที่ราบลุ่มน้ำปากพนัง กระจายอยู่ทั่วไปทุกพื้นที่ และกระจุกตัวอยู่ในแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ย่อยลดหลั่นกันไป แต่โดยทั่วไปมักเรียงรายตามแนวของถนน ไม่ว่าจะ เป็นถนนสายหลัก สายรองหรือสายย่อยในหมู่บ้าน ส่วนแปลงนาอยู่ด้านหลังของแนวบ้านเรือน แปลงนาจะติดต่อกันเป็นทุ่งกว้าง

ด้านการคมนาคมขนส่งซึ่งแต่เดิมใช้ทางน้ำเป็นหลัก แต่ต่อมามีถนนตัดผ่านหลายสาย และเชื่อมต่อกันระหว่างตัวจังหวัด คือ ถนนสายนครศรีธรรมราช – สงขลา ซึ่งผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเชียรใหญ่ และหัวไทรตามลำดับ เส้นทางที่เป็นถนนสายนคร – สงขลา มีลักษณะพิเศษเป็นที่สังเกตได้ชัดคือ แนวถนนตั้งแต่เขตอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชไปจนถึงเขตอำเภอเชียรใหญ่ มีลักษณะพื้นที่ที่เป็นเนินสูง ซึ่งเป็นแนวสันทรายมาแต่โบราณ จึงเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนต่าง ๆ ส่วนพื้นที่ข้างถนนทั้งสองด้านหลังที่ตั้งบ้านเรือน เป็นที่ลุ่มต่ำลงไปจากแนวสันทราย ซึ่งเป็นที่ทำกิน คือแปลงนาข้าว ถนนติดต่อระหว่างอำเภอก็มีอยู่ทุกอำเภอ จึงทำให้การคมนาคมขนส่งมีความสะดวกสบายมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขนส่งผลผลิตจากชุมชนไปยังตลาดต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นตลาดหัวอิฐ อันเป็นตลาดพืชผลทางการเกษตรที่ใหญ่ที่สุดของภาคใต้ หรือตลาดในจังหวัดสงขลา หรือตลาดเมืองหาดใหญ่ ก็ล้วนมีความสะดวกสบาย เนื่องจากพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังตั้งอยู่ระหว่างกลางของตลาดดังกล่าว การประกอบอาชีพของคน

ส่วนใหญ่เป็นการทำนา และมีการปลูกพืชผัก การเลี้ยงสัตว์ ปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน ซึ่งปรากฏอยู่เป็นระยะ ๆ ในพื้นที่ราบลุ่ม

1.3 พื้นที่ป่าพรุ พื้นที่ป่าพรุ มีบริเวณกว้างครอบคลุม 3 จังหวัด คือ จังหวัดสงขลา จังหวัดพัทลุง และจังหวัดนครศรีธรรมราช เรียกกันโดยรวมว่า พรุควนเคร็ง คำว่า “ควนเคร็ง” เป็นชื่อของพื้นที่แห่งหนึ่งที่มีลักษณะทางกายภาพเป็นเนินเขาขนาดเล็กซึ่งทางภาคใต้เรียกกันว่า “ควน” ควนเคร็ง อยู่ในเขตอำเภอชะอวด ตั้งอยู่บริเวณส่วนกลางของพื้นที่ป่าพรุทั้งหมด และอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช จึงเรียกพื้นที่ที่เป็นป่าพรุทั้งหมดว่า พรุควนเคร็ง พื้นที่พรุทั้งหมดมีประมาณ 195,545 ไร่ มีตำแหน่งที่ตั้งพอสังเขปดังนี้ ทิศตะวันออก ห่างจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยประมาณ 14 กิโลเมตร ทิศตะวันตกห่างจากเทือกเขาบรรทัดประมาณ 50 กิโลเมตร ทิศเหนือ ติดต่อกับพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำปากพนัง

ด้วยความกว้างของพื้นที่ และมีพื้นที่ครอบคลุมหลายตำบล หลายอำเภอ การใช้ประโยชน์จากป่าพรุก็มีอยู่ทุกพื้นที่ ในแต่ละพื้นที่จึงได้เรียกชื่อป่าพรุย่อย ๆ อีกหลาย ๆ ชื่อ ดังเช่น พรุท่าช้างข้าม พรุคลองค้อ อยู่ในอำเภอเชียรใหญ่ พรุคอนทรายและพรุปากลอง อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ พรุควนเคร็ง ในอำเภอหัวไทร เป็นต้น

สภาพทั่วไปของพื้นที่ป่าพรุ แบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นป่าไม้ คือ ป่าเสม็ด ป่าเสม็ดเจริญงอกงามอยู่เต็มพื้นที่และติดต่อกันเป็นผืน ลำต้นของเสม็ดมีขนาดแตกต่างกัน โดยต้นที่อยู่รอบนอกของเขตป่าพรุส่วนมากจะมีขนาดเล็ก เนื่องจากเป็นต้นที่งอกขึ้นใหม่แทนที่ต้นเดิมที่ถูกตัดไป ความหนาแน่นของต้นไม้ก็ไม่มากนัก ส่วนป่าไม้ที่อยู่ลึกเข้าไปด้านในป่าพรุ มีความหนาแน่นมากกว่า ลำต้นมีขนาดโตกว่า ภายในพื้นที่ป่าพรุจะมีพืชขนาดเล็กขึ้นอยู่ชั้นล่างระดับพื้นดิน เช่น กระจูด เฟิร์น หญ้า และเถาวัลย์ชนิดต่าง ๆ ส่วนที่สองคือ เป็นพื้นที่ราบไม่มีต้นเสม็ด แต่จะมี หญ้าชนิดต่าง ๆ และกระจูด ทุ่งหญ้าเหล่านี้เป็นที่ว่างเปล่า ไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ เนื่องจากเป็นดินเปรี้ยว และน้ำเปรี้ยว บ้านเรือนของผู้คนตั้งอยู่ในพื้นที่รอบนอกของป่าพรุ ซึ่งอาจตั้งอยู่ตามแนวของลำคลองหรือถนนภายในหมู่บ้าน ที่สร้างขึ้นใหม่โดยองค์การส่วนท้องถิ่น

แต่ด้วยสภาพที่ตั้งของพื้นที่ป่าพรุที่อยู่ระหว่างอำเภอชะอวด กับอำเภอหัวไทร เชียรใหญ่ และเฉลิมพระเกียรติ จึงได้มีการตัดถนนเชื่อมต่อระหว่างอำเภอขึ้นหลายสาย เช่น ถนนสายเชียรใหญ่ – ชะอวด ผ่านป่าพรุ ผ่านหมู่บ้านกุ่มแปะ ถึงอำเภอชะอวด ถนนสายหัวไทร- ชะอวด ผ่านตำบลแหลม บ้านท่าเตียน บ้านควนเคร็ง ถึงอำเภอชะอวด นอกจากนี้ยังมีถนนสายย่อยที่เชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านในเขตป่าพรุกับถนนสายหลัก เช่น ถนนสายทุ่งขวัญแก้ว ไปยังบ้านเนินขั้มมั่ง บ้านศาลาตะเคียน เป็นต้น การเกิดขึ้นของถนนเป็นแรงจูงใจให้ผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนทำมาหา

กินอยู่ใกล้ป่าพุ่มมากขึ้น จึงพบว่าในพื้นที่ป่าพุ่มมีการก่อสร้างบ้านเรือนขนาดใหญ่มากขึ้น และมีแปลงปาล์มน้ำมันนับหมื่นไร่ในเขตพื้นที่ป่าพรุ

การผลิตในแต่ละระบบนิเวศในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีความเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด แต่ในช่วงแรก ๆ ที่ยังคงมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ การผลิตในแต่ละชุมชนมักเป็นการผลิตที่อาศัยโครงสร้างของสังคมเกษตรกรรม เป็นการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอย่างเกื้อกูล ทำให้เกิดความสมดุลของระบบนิเวศมาเป็นเวลายาวนาน ตั้งแต่สมัยที่มีการขายข้าวเป็นสินค้าออกนอกพื้นที่ จนถึงช่วงที่การผลิตข้าวเริ่มประสบปัญหา คือก่อนปี พ.ศ. 2505 ซึ่งจะได้นำเสนอถึงการผลิตในแต่ละระบบนิเวศ คือ

2. การผลิตในพื้นที่ชายฝั่ง (ก่อน พ.ศ. 2505)

พื้นที่ชายฝั่งทะเลในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีลักษณะสำคัญประการหนึ่ง คือ มีแม่น้ำปากพนังที่แยกออกมาจากแม่น้ำสายใหญ่ และไหลขนานไปกับแนวชายฝั่งทะเล จึงเป็นทำเลที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานเพื่อทำกินในแถบดินนี้

2.1 กลุ่มคนและการตั้งถิ่นฐาน กลุ่มคนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่พื้นที่ชายฝั่งแบ่งได้แบ่ง 3 กลุ่ม คือ กลุ่มไทยพุทธ กลุ่มไทยมุสลิม และกลุ่มคนจีน การตั้งบ้านเรือนมักตั้งเป็นหย่อมบ้านแต่ละเชื้อสาย เช่น หย่อมบ้านกลุ่มคนไทยพุทธ มักตั้งอยู่ห่างจากฝั่งทะเลออกมา ซึ่งเป็นแถบทุ่งนา เช่น บ้านเกาะยาว ส่วนกลุ่มไทยมุสลิมมักตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกับชายฝั่งทะเล เช่น บ้านหน้าศาล ส่วนกลุ่มคนจีนมักตั้งอยู่ในแหล่งชุมชน เช่น ปากกระวะ ที่เคยเป็นแหล่งซื้อขายข้าวมาก่อน ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ชายฝั่งทะเลในเขตอำเภอหัวไทร เมื่อ พ.ศ. 2445 จากจดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ซึ่งเป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อครั้งเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ และได้บันทึกเหตุการณ์ตลอดจนสถานที่ต่าง ๆ ที่พบเห็น ไว้ดังนี้

... 3.45 ถึงโรงภาษีปากกระวะ... มีหาดทรายเดี่ยวเป็นที่น้ำ ในหาดมีคลองน้ำสามแยก ...ริมหาดมีโรงสินค้าอยู่ 10 หลัง ต่อไปก็เป้นทุ่งหญ้า... ขี่ม้าเดินบนทุ่งริมเสาข้างใน หาดข้างไกลนักหนาจะย่ำค่ำ 22 นาที จึงถึงหัวไทร... เวลาเช้า 2.35 ออกจากที่พักพัก ไกร...เดินตามคันริมทะเล...ข้างซ้ายเป็นทุ่ง...เห็นไม้ชายคลองพนักอยู่ไกล 40 – 50 เส้น มีโคปล่อยอยู่มาก ว่าทุ่งนี้แห่งเดียวซึ่งเป็นที่เลี้ยงโคได้ มีกันคนละสองสามร้อย ฟาก คลองพนักข้างโน้นเป้นนาหมดปล่อยไม่ได้ เป้นนาหมด... ถึงบ้านบางเคย ตั้งอยู่เป็น แถวไปตามริมทะเลมีไร้ติดอยู่กับบ้าน 4.10 ถึงบ้านหน้าสตน บ้านนี้ค้อยครึกครื้นที่มีสวน

ติดบ้าน สวนนั้นมีมพร้าว ตาล เป็นต้น บ้านตั้งเรียงรายริมทะเลเหมือนกันแต่จัดเป็น
หมู่ไม่ราย...พื้นหมู่บ้านน่าสนน เปนทุ่งเกลี้ยงเห็นบ้านใหญ่ริมคลองอีกหมู่หนึ่ง เรียก
บ้านบางโตนด ๕.๒0 ถึงเนินหนองบน เปนเนินอยู่กลางทุ่ง เวลาเช้า ๕.๔0 ถึงที่พัก
ร้อนเป็นเนินหนองหงส์...เนินหนองหงส์เปนเนินอยู่กลางทุ่งมีสวนแลบ้านอยู่บนนั้น...
(กรมศิลปากร, 2540 : 64-65)

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การเข้ามาอาศัยและทำกินในแถบชายฝั่งเป็นการอยู่กัน
เป็นหย่อมบ้าน และยังคงมีพื้นที่ว่างอยู่มาก แต่เวลาต่อ ๆ มาได้ขยายครัวเรือนหรือมีครัวเรือนเข้า
มาอยู่เพิ่มขึ้น

2.2 การใช้ชายฝั่งทะเลเป็นฐานการผลิต การผลิตของกลุ่มคนแถบพื้นที่ชายฝั่งทะเลได้
อาศัยทรัพยากรธรรมชาติจากระบบนิเวศชายฝั่งเป็นฐานในการผลิต และฐานการดำรงชีพ ซึ่ง
ทรัพยากรเหล่านี้ล้วนมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ ที่สามารถรองรับการผลิต
และการดำรงชีพได้เป็นเวลายาวนาน

ประเภทของทรัพยากร พื้นที่ชายฝั่งอยู่ติดต่อกับทะเลจึงมีทรัพยากร 2 ลักษณะ คือ
ทรัพยากรส่วนรวม และทรัพยากรส่วนตัว

ทรัพยากรส่วนรวม คือ ท้องทะเลอันกว้างใหญ่ไพศาล ที่อุดมไปด้วยสัตว์ทะเลนานา
ชนิด ทั้ง ปลา ปู หอย กุ้ง กุ้ง สัตว์ทะเลดังกล่าวมีมาก และจะมีมากเป็นพิเศษแต่ละช่วงฤดูกาล
เช่น ช่วงเดือน มกราคมถึงเมษายน สัตว์น้ำประเภทกุ้งขนาดเล็ก เรียกกันว่า “กุ้งเคย” มีมาก
ในช่วงเดือนสิงหาคมถึงเดือนตุลาคม มีปลาทูวายเข้ามาหาฝั่งเป็นจำนวนมาก เรียกกันว่า “ปลา
ออ” ส่วนในเดือนพฤศจิกายน ธันวาคม ชาวประมงหยุดหาปลาระยะหนึ่ง เพราะเป็นช่วงคลื่นลม
แรง

ทรัพยากรส่วนตัว ทรัพยากรส่วนตัวเป็นทรัพยากรที่เคยมีอยู่ตามธรรมชาติ แต่เมื่อผู้คน
เข้ามาตั้งบ้านเรือน จึงได้จับจองพื้นที่ไว้เพื่อเป็นที่ทำกิน ทรัพยากรส่วนตัวจึงเป็นที่ดินชายฝั่ง
ทะเลที่ผู้เข้าไปอยู่อาศัยได้จับจองเป็นที่ตั้งบ้านเรือนและที่ทำกิน มีทั้งผืนดินที่เป็นเนินทราย
ชายหาด และผืนดินที่ถัด ๆ ต่อไปจนถึงริมฝั่งคลองหวัไทร ที่ดินชายฝั่งยังมีพืชจำพวกมะพร้าว
ขึ้นอยู่เป็นแนวตลอดชายฝั่ง พื้นที่ชายฝั่งจึงเป็นทั้งที่นาและที่ปลูกพืชผัก

การผลิตที่สำคัญ หากแบ่งกลุ่มคนบริเวณแถบพื้นที่ชายฝั่งทะเลออกตามเป้าหมายการ
ผลิต จะพบว่า มีกลุ่มการผลิตอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนที่ทำอาชีพประมงเป็นหลัก ส่วนการผลิต
อื่น ๆ เป็นรอง เช่น การทำนาข้าว เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชผัก เป็นต้น และกลุ่มคนที่ทำนาข้าวเป็น
อาชีพหลักและมีการผลิตอื่น ๆ เป็นรอง แต่ละกลุ่มมีสภาพดังต่อไปนี้

1) กลุ่มหาปลาชายฝั่ง กลุ่มคนที่ทำประมงชายฝั่งมีทั้งกลุ่มคนไทยพุทธและคนไทยมุสลิม ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ชายฝั่งทะเล การหาปลาในทะเลมีเป้าหมายเพื่อบริโภคในครัวเรือนส่วนหนึ่ง และเพื่อใช้แลกเปลี่ยนกับอาหารประเภทอื่น เช่น ข้าว มัน ทั้งมันสำปะหลังและมันเทศ กลุ่มประมงชายฝั่งทั้งประเภทที่ทำประมงเป็นอาชีพหลักและเป็นอาชีพรอง มีความแตกต่างกัน คือ กลุ่มที่ยึดทำประมงเป็นอาชีพหลัก มักเป็นกลุ่มคนที่เป็นชาวมุสลิม มีบ้านเรือนอยู่ติดกับชายฝั่งทะเล ส่วนกลุ่มที่ยึดการทำนาเป็นอาชีพหลัก ส่วนมากเป็นคนไทยพุทธ ซึ่งมีบ้านเรือนอยู่ห่างจากชายฝั่งมากกว่ากลุ่มมุสลิม

เครื่องมือเครื่องใช้เพื่อประกอบการประมง มักทำขึ้นใช้เองโดยเลือกวัสดุที่มีในท้องถิ่น นำมาประดิษฐ์ให้เป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เช่น ตาข่ายสำหรับรุนกุ้ง ผลิตจากใบลานโดยการจักเป็นตอกเล็ก ๆ ฝั่งแคดให้แห้งแล้วจึงนำไปทอเป็นตาข่าย นำไปประกอบกับไม้ที่ทำได้จากท้องถิ่นกลายเป็นเครื่องมือสำหรับรุนกุ้ง แต่ก็มีเครื่องมือบางประเภทที่ต้องหาซื้อวัสดุมาประกอบ เช่น แห ซึ่งต้องซื้อด้ายมาถักทอให้เป็นแห หรือ อวนและเบ็ด ที่ต้องหาซื้ออุปกรณ์บางอย่างมาประกอบให้เป็นเครื่องมือ เป็นที่น่าสังเกตว่า เครื่องมือเครื่องใช้สำหรับจับสัตว์น้ำในยุคนี้นักเรือต่างก็จัดทำหรือประกอบขึ้นใช้เองเป็นส่วนใหญ่

เครื่องมือสำคัญอีกประเภทหนึ่ง คือ เรือ ที่มีขนาดเล็กใหญ่ไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าผู้หาปลาต้องออกไปหาชายฝั่งมากน้อยแค่ไหน เพราะหากเป็นการหาสัตว์น้ำแถวริมฝั่งอาจใช้เรือขนาดเล็ก แต่ถ้าต้องออกไปไกลจากชายฝั่งมากต้องใช้เรือขนาดใหญ่ขึ้น การจับสัตว์น้ำในทะเลอาจไม่ต้องใช้เรือออกไปนอกชายฝั่งก็ได้ ถ้าหากบางช่วงของฤดูกาลที่มักมีสัตว์น้ำประเภทต่าง ๆ ล่องเข้ามาถึงชายฝั่ง ได้แก่ การหาปลากระเบน ชาวบ้านเล่าว่า ปลากระเบนในสมัยนี้มีขนาดโตมากอาจกว้างถึง 1 วา ก็มี วิธีการจับปลากระเบนชายฝั่งเพียงใช้ลมนวกแหก็ได้ปลาแล้ว ปลากระเบนมักนำไปใช้ปรุงเป็นอาหารในกิจกรรมสำคัญต่าง ๆ ของสังคม เช่น งานบวชนาค งานศพ เป็นต้น นอกจากการหาปลากระเบนแล้ว การหาปลาหมึก การจับกุ้งเคย การจับปลาชนิดต่าง ๆ ที่เมื่อถึงฤดูกาลจะมีปริมาณมาก มักเป็นฝูงได้แก่ ปลาทุง ปลาอุกเมล่ ก็สามารถหาได้มากโดยไม่ต้องออกเรือไปในทะเล

การใช้เรือออกทะเลมักออกไปตอนเย็นใกล้ค่ำ แล้วล่องเรือไปหาสัตว์น้ำตอนกลางคืน และกลับเข้าฝั่งในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น การจับสัตว์น้ำลักษณะนี้ผู้ออกไปกับเรืออาจออกไปเพียงคนเดียว หรือสองคนก็ได้ และเป็นบุคคลในครอบครัว เช่น บิดาและลูกชาย ดังนั้น เด็กผู้ชายอายุ 9 – 10 ปี ขึ้นไป มักได้ติดเรือออกไปหาสัตว์น้ำกับผู้เป็นบิดาอยู่เป็นประจำ เด็ก ๆ แถบชายฝั่งทะเลจึงมีความสามารถว่ายน้ำ จับปลา และใช้เครื่องมือได้อย่างคล่องแคล่ว โดยได้เรียนรู้จากการสังเกตและได้ปฏิบัติจริงในตอนที่ต้องออกเรือไปกับบิดา การจับสัตว์น้ำโดยใช้เรือออกไปในทะเลต้องมีเครื่องมือไปด้วย เช่น เบ็ดราว หรือเบ็ดเบน (เบ็ดตกปลากระเบน) อวน แห เป็น

ต้น หากเป็นเรือลำขนาดใหญ่มักใช้ใบเรือเพื่อแล่นสู่ทะเลได้ ระยะทางระหว่างชายฝั่งกับเรือชาวประมงใช้การสังเกตชายฝั่งจากเรือที่ออกไปในทะเล ประมาณ “พอดลิ่งจม” หมายถึงเรือประมงออกไปจากริมหาดห่างไกลไปเรื่อย ๆ จนมองเห็นดลิ่งจมหรือเสมอกับน้ำ มักเป็นเรืออวนลาก หรือเรืออวนลอย ซึ่งมักจอดลอยลำนอยู่เป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มละ 4 – 5 ลำ เพื่อจะได้ช่วยกันลากอวนการออกไปหาปลาในทะเลที่ค่อนข้างห่างจากฝั่ง ชาวประมงมีวิธีการเพื่อไม่ให้เสียเวลาในการเคาะสุมหาปลา ในแต่ละลำจึงต้องมีผู้ที่มีความชำนาญการในการฟังเสียงปลา เรียกกันว่า “คูหล่า” คูหล่าประจำเรือ มีหน้าที่ดำน้ำลงไปเพื่อฟังเสียงปลาว่า บริเวณไหนมีปลามาก เป็นปลาชนิดใด และกำลังว่ายไปทางทิศไหน เพื่อจะได้วางอวนได้ถูกทิศทาง และสามารถล้อมวงปลาได้แม่นยำ แต่ละครั้งที่ออกเรือจึงสามารถจับปลาได้จำนวนมาก จนในบางครั้งถึงกับต้องปล่อยทิ้งไปส่วนหนึ่งเพราะบรรทุกในลำเรือไม่หมด

แม้ว่าสัตว์น้ำในทะเลจะมีปริมาณมากและมีอยู่ตลอดเวลา แต่ชาวประมงมักหยุดการหาปลาในเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม เนื่องจากลมแรง คลื่นสูง ชาวบ้านเรียกว่า คลื่นใหญ่ หรือ “ทะเลบ้า” แต่ผู้ที่อยู่แถบชายฝั่งทะเลก็ได้ใช้เวลาที่คลื่นใหญ่ซัดสาตชายหาดเพื่อหาสิ่งของต่าง ๆ ที่คลื่นซัดมาติดชายหาด ซึ่งจะหากันในตอนกลางคืน สิ่งของที่มีมักพบเจอได้แก่ เชือก ไม้กระดาน ไม้ไผ่ ถังน้ำมัน พลาสติก และสิ่งของอีกชนิดหนึ่งที่ทุกคนอยากได้มาก คือ ขวดแก้ว เรียกว่า “ขวดขาว” เพราะเป็นสิ่งที่หายากไม่มีขายในท้องตลาด ดังนั้นหากผู้ใดพบขวดขาวก็จะพอใจมาก สิ่งของเหล่านี้ชาวบ้านจะนำไปใช้ประโยชน์ได้ทุกประเภท เช่น ไม้กระดาน ไม้ไผ่ นำไปซ่อมบ้านเรือนหรือทำโรงเรือน เชือกเส้นโต ๆ นำไปแกะออกเป็นเส้นด้ายแล้วนำไปถักทอเป็นเครื่องมือเครื่องใช้จับปลา หรืออาจนำไปขายได้ ส่วนขวดขาวนำไปบรรจุ น้ำ น้ำมัน ๆ ทุกคนจึงตื่นเต้นเมื่อถึงหน้าฝนคลื่นลมแรง เพราะอาจไปพบสิ่งของต่าง ๆ ตามที่คาดหวังเอาไว้

การแบ่งปันและขายปลา ตลาดปลาในอดีตไม่ได้มีมากมายเหมือนในปัจจุบัน ปลาหรือสัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ ที่หาได้จึงใช้บริโภคในครัวเรือน และแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้านที่ไม่ได้ออกหาปลา อีกทั้งการกู้ยืม การเก็บปลาจากอวน ต้องอาศัยแรงงานของคนในครอบครัวและเพื่อนบ้านใกล้เคียง สัตว์น้ำที่หามาได้แต่ละครั้งจึงถูกแบ่งปันให้กับผู้ที่มาช่วยเหลือส่วนหนึ่ง ส่วนที่เหลือนำไปขายตามแหล่งชุมชนที่มีตลาดนัด เช่น ตลาดหัวไทร ตลาดเขาพังไกร ตลาดปากพฐ เป็นต้น ผู้ที่รับผิดชอบด้านการขายปลาส่วนมากเป็นผู้หญิงซึ่งเป็นแม่บ้าน นำปลาไปขายโดยการใส่ปลาในภาชนะ เช่น กะละมัง เจีย แล้วทูนบนศีรษะเดินไปจนถึงตลาด ซึ่งอยู่ห่างค่อนข้างไกลกับชายฝั่งทะเล ประมาณ 3 – 5 กิโลเมตร ต่อมาได้แปรรูปผลผลิต ปลา กุ้ง เป็นอาหารพร้อมรับประทานได้ทันที อาหารแปรรูปที่สำคัญเป็นที่รู้จักและนิยมกันโดยทั่วไป คือ ปลาทุบปี๊บ ชาวบ้านเรียกว่า “ปลาลังดิบ” กุ้งส้ม จึงจั้ง

ความสัมพันธ์กับบุคคลนอกพื้นที่ การมีบ้านเรือนและมีที่ดินอยู่ริมฝั่งทะเล แม้จะมีพื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นที่นาใช้ทำนาข้าวได้แต่ด้วยเงื่อนไขด้านแรงงาน และปริมาณที่ดินที่จำกัดจึงทำให้ต้องมีการพึ่งพาอาหารจากภายนอก การคบหากับคนต่างพื้นที่ในลักษณะของเกลอจึงเกิดขึ้น และยังมีการคบหากันแบบคนที่รู้จักกันไปมาหาสู่กันเป็นประจำ เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน เช่น แลกอาหารทะเลกับข้าว หรือ เผือกมัน เป็นต้น

นอกจากแลกเปลี่ยนผลผลิตกันแล้วยังมีการพึ่งพาอีกลักษณะหนึ่งที่คนจากที่ราบลุ่ม เช่น แถบคลองหัวไทรไปขอออกทะเลเพื่อหาอาหารประเภท กุ้ง หอย ปู ปลา เพื่อบริโภคในครัวเรือน ส่วนในหน้าน้ำที่มือน้ำนอง ชาวบ้านแถบฝั่งทะเลก็ได้ล่องเรือไปตามลำคลองสายย่อย สู่ลำคลองหัวไทรแล้วแยกเข้าสู่คลองสายย่อย เพื่อเข้าไปตัดไม้ในป่าพรุเพื่อนำมาใช้ในครัวเรือน เช่น สร้างโรงเรือน ทำฟืน เป็นต้น

การป้องกันภัยจากทะเล คลื่นลมแรงในช่วงเดือนพฤศจิกายน เดือนธันวาคม ของทุกปี ครัวเรือนที่ตั้งอยู่แนวชายฝั่งต้องประสบกับปัญหาลมแรงที่พัดเข้าหาฝั่งเป็นเวลานาน ประมาณ 1 – 2 เดือน แม้มลแรงจะไม่ได้ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของครัวเรือนมากนัก แต่ก็เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตประจำวันเพราะเสียงและกระแสลมรบกวนอยู่ตลอดเวลา ชาวประมงจึงได้ใช้วัสดุที่มีอยู่มาปรับใช้เป็นเกราะกำบังคลื่นลม คือ ทางมะพร้าว โดยนำทางมะพร้าวมาถักเป็นแผงเรียกวิธีการนี้ว่า “โล่บัง” ซึ่งทุกบ้านเรือนจะต้องทำโล่บังลักษณะดังกล่าว

2) กลุ่มทำนาข้าว พื้นที่ที่ถัดมาจากชายหาดที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม บางพื้นที่มีเนินสูงขึ้นจากพื้นดินเล็กน้อย ชาวบ้านได้ใช้เป็นแหล่งทำนาผลิตข้าว โดยมีเป้าหมายหลักคือ เพื่อบริโภคในครัวเรือน แต่ก็อาจขายในส่วนที่เหลือบ้าง รูปแบบการทำนาข้าวก็เหมือนกับพื้นที่อื่น ๆ ทั่วไป ซึ่งกลุ่มคนที่ทำนาข้าวในแถบนี้มีทั้งกลุ่มคนไทยมุสลิม และกลุ่มคนไทยพุทธ เมื่อมีการทำนาข้าวและมีการขายข้าวที่เหลือจากบริโภคในครัวเรือน จึงมีกลุ่มพ่อค้าปลีกในชุมชนเกิดขึ้น และรับซื้อข้าวจากชาวนา แล้วพ่อค้าปลีกนำไปขายต่อให้กับโรงสีไฟอีกทอดหนึ่ง

2.3 ครัวเรือนชายฝั่งกับระบบการผลิตที่หลากหลาย การผลิตอื่น ๆ ในครัวเรือน การผลิตของครัวเรือนในแถบชายฝั่งทะเลมีการผลิตหลัก 2 ประเภท คือ การทำประมงชายฝั่ง และการทำนา ซึ่งบางครัวเรือนอาจประกอบการผลิตหลักทั้ง 2 ประเภท คือ ทั้งทำนาและทำประมงชายฝั่งด้วย บางครัวเรือนเลือกทำนาหรือทำประมงชายฝั่งเพียงอย่างเดียว แต่ในครัวเรือนยังมีการผลิตประเภทอื่น ๆ ซึ่งเป็นการผลิตเสริมหรือผลิตประกอบ เช่น การเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืชผัก การทำน้ำตาล การจักสาน เป็นต้น

การเลี้ยงสัตว์ สัตว์ที่นิยมเลี้ยงกันนอกจากวัวซึ่งเลี้ยงไว้ใช้แรงงานเพื่อการทำนาแล้ว แต่ละครัวเรือนยังได้เลี้ยงไก่ เป็ด หากเป็นครัวเรือนของคนไทยพุทธอาจมีการเลี้ยงหมู เรียกว่า

“หมูจีพ๊รา” ด้วย สัตว์เลี้ยงเหล่านี้เลี้ยงไว้เพื่อเป็นอาหาร ยกเว้น วัว ซึ่งไว้สำหรับทำนา การเลี้ยงสัตว์เหล่านี้ไม่มีค่าใช้จ่ายไม่ว่าจะเป็นค่าอาหารหรือค่าพันธุ์สัตว์ สัตว์เลี้ยงต่าง ๆ เหล่านี้ต้องหาอาหารเอง เช่น ไก่ เป็ด วัว หมู หรือหากต้องการอาหารให้สัตว์เหล่านี้ก็ใช้สิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่น เช่น ข้าว ลูกปลา หอยกกล้วย เป็นต้น

จึงอาจกล่าวได้ว่า ในการดำรงชีวิตของผู้คนที่ตั้งรกรากถิ่นฐานอยู่แถบชายฝั่งทะเล ได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสภาพแวดล้อม ได้แก่ ทะเลที่มีสัตว์น้ำมากมาย หรือท้องนาที่มีดินดี มีทั้งน้ำท่าสมบูรณ์ ถึงหากในบางโอกาสจะเกิดความขาดแคลนสิ่งของเพื่อบริโภคและอุปโภค ก็ได้อาศัยความสัมพันธ์กับกลุ่มคนต่างพื้นที่ เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกันเพื่อขับเคลื่อนวิถีชีวิตให้สืบต่อมา

2.4 ชาวประมงกับบทบาทการลอบซื้อขายข้าว แม้ว่าการผลิตข้าวบนพื้นที่ชายฝั่งมีปริมาณน้อยกว่าผลิตจากพื้นที่ราบลุ่ม แต่ด้วยสภาพพื้นที่ที่ติดต่อกับทะเล อันเป็นเส้นทางการเดินเรือสำเภาของเรือสินค้าทั้งจากต่างชาติ เช่น จีน มลายู สิงคโปร์ อินโดนีเซีย และเรือสินค้าภายในประเทศ ในช่วงสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง ทางกรมไทยได้ออกประกาศเพื่อควบคุมการค้าและการเคลื่อนย้ายข้าว เพื่อป้องกันการขาดแคลนข้าวในประเทศ ในช่วงนั้นผลผลิตข้าวในประเทศอื่น ๆ ตกต่ำลงมาก จึงมีความขาดแคลนและเดือดร้อนกันทั่วไป ในขณะที่ข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงมีผลผลิตมากมาย จึงเกิดการลักลอบค้าขายข้าวแถบชายฝั่งทะเลขึ้น โดยเรือสำเภาหรือชาวบ้านเรียกว่า เรือแจก เข้ามาจอดลอยลำอยู่นอกชายฝั่ง แล้วติดต่อกับเรือประมงในท้องถิ่นที่หาปลาในตอนกลางคืน เพื่อขนข้าวจากพ่อค้าหรือชาวนาที่ต้องการขายข้าวให้กับเรือแจกเหล่านั้น การลักลอบค้าขายข้าวในช่วงนี้ได้ประโยชน์กันทั้งสองฝ่าย คือผู้ซื้อสามารถนำข้าวไปขายเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนจากการขาดแคลนอาหาร ส่วนผู้ขายข้าวหากเป็นพ่อค้าข้าวก็ได้กำไรจากการขายข้าว ชาวนารายย่อยสามารถขายข้าวได้เงินมาใช้จ่าย แต่ที่สำคัญกว่า คือ การขายข้าวในช่วงนี้มักเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าที่เรือแจกนำมาเพื่อแลกกับข้าว เพราะเป็นช่วงที่คนไทยก็กำลังขาดแคลนในด้าน เสื้อผ้า เครื่องนุ่มห่ม หรือสิ่งของเครื่องใช้จำเป็น เนื่องจากอยู่ในภาวะสงคราม นอกจากการลักลอบค้าขายข้าวกับต่างชาติแล้ว ก็ยังมีการลักลอบขายข้าวให้กับพ่อค้าที่นำเรือมาจากต่างพื้นที่ เช่น จากเกาะสมุย ที่เคยมาซื้อข้าวจากลุ่มน้ำปากพนัง แต่เมื่อทางการไทยสั่งห้ามเคลื่อนย้ายข้าวออกต่างจังหวัด จึงต้องใช้วิธีการลักลอบซื้อขายในลักษณะเดียวกันกับเรือต่างชาติ

การอาศัยเส้นทางทะเลเพื่อลักลอบซื้อขายข้าวในภาวะสงคราม เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าทั้งของชาวนาในลุ่มน้ำปากพนัง และปัญหาความขาดแคลนอาหารอย่างหนักของคนต่างพื้นที่ การถูกทางการสั่งห้ามขายข้าวและเคลื่อนย้ายข้าวออกนอกจังหวัด ทำให้ราคาข้าวตกต่ำลงเนื่องด้วยพ่อค้าต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงขึ้น ผู้ที่ได้รับผลกระทบคือผู้ผลิตข้าว และการลักลอบซื้อขาย

ข้าวไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าหรือชาวนารายย่อย นับเป็นการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ในรูปแบบการต่อต้านต่อระเบียบของทางการรูปแบบหนึ่งที่กำหนดขึ้นเพื่อควบคุมการผลิตของชาวนาทั่วไป ในยุคที่ยังคงมีทรัพยากรธรรมชาติที่สมบูรณ์ การดำรงชีพของกลุ่มคนบนพื้นที่ชายฝั่งในยุคนี้ จึงอาศัยทรัพยากรชายฝั่งและปรับตัวทั้งในลักษณะของการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อความอยู่รอด

3. ระบบการผลิตในพื้นที่ราบลุ่ม

ในอดีตพื้นที่ในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนใหญ่มาก่อนหลาย ๆ แห่ง ซึ่งเรียกกันว่าเมืองและบ้าน จากเอกสารทำเนียบศักดินาของข้าราชการมีชื่อเมืองต่าง ๆ ดังนี้ เมืองรามธานี บ้านพังไกร เมืองพนัง เมืองพิเชียร เป็นต้น แต่ละเมืองมีบรรดาขุนนางกรรมการเมืองที่มีศักดินาทุก ๆ เมือง อันแสดงถึงพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นแหล่งทำนามาแต่เริ่มมีกลุ่มคนเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ต่อมาเมื่อมีการจัดตั้งเป็นอำเภอ จังหวัด พบว่าใน ร.ศ. 116 จังหวัด นครศรีธรรมราชประกอบด้วย 9 อำเภอ อำเภอหัวไทร (เขาพังไกร) เป็นอำเภอที่มีพลเมืองมากเป็นลำดับที่ 3 รองจากอำเภอเมือง และอำเภอเบ็ญตัง (อำเภอปากพนัง) โดยมีจำนวนประชากร 26,630 คน ซึ่งในสมัยนั้นอำเภอพังไกรประกอบด้วยตำบลจำนวน 18 ตำบล และหมู่บ้านจำนวน 240 หมู่บ้าน โดยมีพื้นที่ของอำเภอระโนดส่วนหนึ่งกับพื้นที่ของอำเภอควนขนุนส่วนหนึ่งมาอยู่ในเขตปกครองของอำเภอพังไกรด้วย ต่อมาในราว พ.ศ. 2467 ได้แยกตำบลจำนวน 9 ตำบลไปขึ้นกับอำเภอในจังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุง และยุบตำบลในอำเภอพังไกรเหลือเพียง 8 ตำบล

การผลิตหลักของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางทั้งสามระบบนิเวศ คือ การทำนา แม้ในแต่ละระบบนิเวศอาจมีความแตกต่างกันบ้างในเรื่องของระบบการผลิต ระบบการค้าข้าว แต่ในภาพรวม ๆ แล้วในยุคนี้ถือว่าเป็นยุคที่นาข้าวของลุ่มน้ำปากพนังมีชื่อเสียงและสามารถผลิตได้ปริมาณมาก ระบบการทำนาจึงเป็นที่น่าสนใจทั้งในแง่ระบบการผลิต ระบบการค้าข้าว ระบบการจัดการทรัพยากรฯที่ทำให้สามารถผลิตข้าวได้เหลือกินเหลือใช้จนส่งขายไปต่างประเทศได้เป็นจำนวนมากดังที่ปรากฏอยู่ในเอกสารทางประวัติศาสตร์

3.1 การผลิตและการใช้ทุนการค้าข้าว การทำนาในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังถือเป็นการผลิตหลัก และเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป เพราะการผลิตข้าวในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังเป็นการผลิตทั้งเพื่อเป็นอาหารและเป็นสินค้าตลอดมานับหลายทศวรรษ แต่ยุคที่การค้าข้าวรุ่งเรืองมากที่สุดจะอยู่ในช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา การทำนาในอดีตเป็นการทำนาโดยอาศัยฐาน

ทรัพยากรในท้องถิ่น และอาศัยธรรมชาติ ได้แก่ ลม ฟ้า อากาศ เป็นสำคัญ ซึ่งเป็นการทำนาปี เพื่อให้สอดคล้องกับธรรมชาติ มีประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

ระบบการผลิตข้าว การผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังในยุคที่ถือกันว่าเป็นยุคที่นาข้าวรุ่งเรือง ชาวนาทั้งหลายคงมีระบบการผลิตที่มีขั้นตอนต่าง ๆ คล้ายคลึงกับขั้นตอนการผลิตข้าวของคนในลุ่มน้ำอื่น ๆ ในประเทศไทย คือการทำนาโดยอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก ที่สามารถทำนาได้ปีละ 1 ครั้ง ระยะแรก เป็นการทำนาหว่าน ต่อมาได้ปรับเปลี่ยนเป็น การทำนาดำ แล้วเปลี่ยนเป็นการทำน่าน้ำตม เพื่อปลูกข้าวอายุสั้นที่สามารถทำนาได้ปีละมากกว่า 1 ครั้ง แต่การทำนาในลักษณะนี้ไม่ได้มีทั่วทุกพื้นที่ เนื่องจากบางที่พื้นไม่มีแหล่งน้ำอย่างเพียงพอ การทำนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอาจมีขั้นตอนพิเศษที่มีความแตกต่างไปจากผลิตข้าวในแหล่งผลิตข้าวอื่น ๆ ซึ่งระบบการผลิตแต่ละพื้นที่อาจมีความเข้มข้นของกิจกรรมต่าง ๆ ไม่เหมือนกันไม่ว่าจะเป็นลักษณะของแรงจูงใจในการผลิต การเข้าถึงทรัพยากรการผลิต ได้แก่ ที่ดิน น้ำ ฯ การจัดการเกี่ยวกับแรงงาน การใช้เทคโนโลยีการผลิต หรือลักษณะอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตข้าว เนื่องจากลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนส่งผลต่อระบบการผลิตที่สามารถทำให้เกิดผลผลิตที่มีคุณค่าทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การทำนามีลักษณะเฉพาะของลุ่มน้ำปากพนัง ลักษณะเฉพาะของการทำนาบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง ที่โดดเด่นและเป็นที่สงสัยของคนทั่วไป ว่ามีเหตุปัจจัยใดบ้างที่ทำให้ลุ่มน้ำปากพนังเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ยิ่งใหญ่ มีผลผลิตที่มากมายมหาศาล สามารถผลิตเป็นสินค้าตั้งแต่ก่อนสัญญาเบาริง และเมื่อหลังสัญญาเบาริงก็ยังสามารถส่งข้าวเป็นสินค้าไปทั้งภายในและต่างประเทศมาได้เป็นเวลานานร้อยปี จากผลการศึกษาพบว่าเงื่อนไขทั้งที่เป็นเงื่อนไขทั่วไปและเงื่อนไขเฉพาะดังนี้

เงื่อนไขแรก เป็นเงื่อนไขทั่วไป ในอดีตเกษตรกรทำนาเป็นหลัก การทำนาปลูกข้าวและได้ผลผลิตข้าวเป็นสัญลักษณ์อันหนึ่งที่แสดงถึงความมั่นคงในชีวิต เพราะแต่ละครัวเรือนสามารถผลิตข้าวเพื่อเป็นอาหารไว้ได้ตลอดปีจึงเป็นหลักประกันการรอดตายได้อย่างถาวร นอกจากจะมีข้าวไว้เป็นอาหารแล้ว ยังสามารถใช้เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่น ๆ ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค หรือเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็น ข้าวจึงเป็นชีวิตของเกษตรกรทั่วไปที่ต้องอาศัยแหล่งการผลิตที่มีระบบนิเวศที่สมดุล

ความสมดุลของระบบนิเวศ ทำให้การทำนาข้าวได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญหลาย ๆ ประการ ประกอบกับแม่น้ำปากพนังที่มีต้นน้ำจากหลายแหล่ง เช่น จากเทือกเขาบรรทัด ไหลผ่านอำเภอชะอวด อำเภอเชียรใหญ่ อีกแหล่งหนึ่งของต้นน้ำคือ เทือกเขาในอำเภอลานสกา ไหลผ่านอำเภอร่อนพิบูลย์ อำเภอเมือง แหล่งต้นน้ำทั้ง 2 ทำให้เกิดเป็นลำคลองสายสาขาของ

แม่น้ำปากพนังเป็นจำนวนถึง 117 สาย ต่างไหลลงสู่แม่น้ำปากพนังและออกสู่ทะเลที่อำเภอปากพนัง ลำน้ำสายสาขาเหล่านี้มีทั้งประเภทที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและเกิดจากการขุดขึ้นใหม่เพื่อประโยชน์ทั้งทางด้านการประกอบอาชีพ และเป็นเส้นทางคมนาคม การมีลำน้ำสายหลัก คือ แม่น้ำปากพนัง ที่เปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่หล่อเลี้ยงชุมชนน้อยใหญ่ที่เรียงราย แยกขยายตั้งถิ่นฐานบ้านช่องอยู่บริเวณริมแม่น้ำลำคลองทุกสาย จึงยังเป็นการขยายพื้นที่สำหรับทำนาออกไปมากขึ้น อีกทั้งน้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาได้ชะล้างอินทรีย์วัตถุที่มีประโยชน์ต่อความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำเป็นประจำทุกปี กล่าวคือ ในช่วงเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคมของทุกปีจะมีปรากฏการณ์น้ำท่วม ในท้องลุ่มน้ำปากพนังเรียกว่า “น้ำพะ” หมายถึง เมื่อถึงช่วงดังกล่าวจะเป็นฤดูฝนของภาคใต้ ฝนจะตกตลอดทั้ง 2 – 3 เดือน ทำให้น้ำเอ่อล้นท่วมแปลงนา ถ้าเป็น “น้ำพะใหญ่” หมายถึง น้ำมีระดับสูงมากกว่าการท่วมธรรมดา โดยอาจท่วมพื้นที่ที่ตั้งบ้านเรือนด้วย แต่การที่น้ำพะหรือน้ำพะใหญ่นี้กลับทำให้ต้นข้าวออกงามดี มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นจากอินทรีย์วัตถุที่ได้ชะล้างลงมาจากภูเขา ปรากฏการณ์ดังกล่าวจึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนัง นอกจากนี้ การที่ลุ่มน้ำปากพนังมีชายฝั่งทะเลที่ทอดยาวไปตลอดทั้งพื้นที่ตั้งแต่พื้นที่ในเขตอำเภอปากพนังไปจนถึงเขตอำเภอระโนด ซึ่งเป็นแหล่งก่อเกิดระบบนิเวศชายฝั่งที่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ เป็นฐานการผลิตได้ทั้งการทำนาและการจับสัตว์น้ำบริเวณชายฝั่งทะเล พื้นที่ชายฝั่งจึงอุดมไปด้วยข้าว ปลา อาหารที่สมบูรณ์บนความสมดุลของระบบนิเวศดังกล่าว

เงื่อนไขที่สอง เป็นเงื่อนไขเฉพาะ เงื่อนไขที่มีลักษณะเฉพาะที่ทำให้การทำนาผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีหลายประการ คือ

ประการที่ 1 การเป็นเมืองท่า การที่เมืองปากพนังเป็นเมืองท่าตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนังเป็นศูนย์กลางการขนส่ง แลกเปลี่ยน ซื้อขายสินค้า โดยเฉพาะการซื้อข้าวเปลือกและข้าวสารจึงเป็นข้อได้เปรียบที่แตกต่างจากแหล่งผลิตข้าวบริเวณอื่น ๆ ที่ไม่มีเมืองท่าที่มีเรือสินค้า ทั้งของไทยและต่างประเทศ เช่น จีน แวก อินโดนีเซีย สิงคโปร์ อินเดีย อังการี เป็นต้น การผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงมีความหวังได้ 2 ทาง คือ ผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ส่วนผลผลิตที่เหลือสามารถขายได้

ประการที่ 2 การมีพ่อค้าหรือนักลงทุน นักลงทุนคนแรกที่เข้ามาลงทุนซื้อข้าวและตั้งโรงสีไฟขึ้น คือ พ่อค้าคนจีน ชื่อ ไคว้งกหัง และญาติพี่น้อง เข้ามาตั้งโรงสีไฟโรงที่ 1 และโรงที่ 2 ซึ่งเรียกกันว่า โรงสีหนึ่ง โรงสีสอง การมีคนจีนเข้ามาตั้งโรงสีไฟขนาดใหญ่เพื่อรับซื้อข้าวเปลือกได้ตลอดไป เวลาต่อมาก็ยังมีการขยายตัวของโรงสีไฟไปยังพื้นที่ต่าง ๆ มากขึ้นโดยจะเลือกทำเลที่ตั้งของโรงสีไฟอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนังตลอดสาย เช่น ที่ปากแพรก ที่เขียรใหญ่ ที่หัวไทร และชะอวด

ประการที่ 3 ความเหมาะสมทั้งความสะดวกและระยะทางของเมืองท่า การเกิดเมืองท่าค้าข้าวที่อำเภอปากพนังยังมีส่วนได้เปรียบกว่าการค้าข้าวที่อื่น ๆ คือ การติดต่อค้าข้าวกับมลายู ส่องกง สิงคโปร์ ที่ลุ่มน้ำปากพนัง ไม่ต้องไปถึงเมืองท่าแถบภาคกลางทำให้การขนส่งสินค้ามีความสะดวก ย่นระยะทางได้มาก ทำให้ต้นทุนข้าวถูกกว่าข้าวที่ไปจากกรุงเทพฯ จึงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่มีผลต่อการทำนาค้าข้าวในบริเวณนี้

การเข้าถึงที่ดิน การทำนาข้าวในระยะแรก ๆ คือ ประมาณหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา การเข้าถึงที่ดินในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ยังอยู่ในลักษณะที่เป็นการจับจองที่ดินเพื่อทำกิน ผู้ที่เข้ามาอยู่ในยุคแรก ๆ มักจับจองที่ดินที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ คือ ริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลอง และสามารถเลือกที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ได้ โดยการสังเกตจากธรรมชาติที่อยู่บริเวณนั้น เช่น สังเกตจากคันพืชที่เจริญงอกงามอยู่บริเวณนั้น ซึ่งมีหลักสังเกตดังนี้ ถ้าบริเวณพื้นที่ใดที่มีพืชชนิดปรือ กก เปียน เจริญงอกงามดี ถือได้ว่าบริเวณนั้นมีเนื้อดินที่อุดมสมบูรณ์ ถ้ามีพืชชนิดกระจุจขึ้นงอกงามอยู่ถือว่าเป็นเนื้อดินที่ไม่ดีไม่เหมาะสำหรับปลูกข้าว ส่วนการเลือกที่ดินสำหรับตั้งบ้านเรือนที่อาศัย มักยึดตามสำนวนที่ว่าไว้ คือ “แก่น้ำ แก่ท่า แก่นา แก่วัด” คำว่า “แก่” เป็นภาษาถิ่นได้แปลว่า ใกล้ ดังนั้นจึงหมายความว่า ในการเลือกที่อยู่อาศัยต้องเลือกพื้นที่ที่อยู่ใกล้น้ำ ใกล้ท่าใกล้ แก่น้ำ ใกล้ท่า ใกล้วัด จากสำนวนที่ใช้เป็นหลักปฏิบัติในการเลือกที่ดิน จึงสะท้อนวิธีคิดของคนในอดีตว่า ให้ความสำคัญหรือให้คุณค่ากับแหล่งน้ำ เพื่อใช้เป็นฐานในการดำรงชีวิต ทำนาหรือเมืองท่า เพื่อใช้เป็นฐานสำหรับการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ที่ทำนาซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนตัวจะต้องอยู่ไม่ไกลจากบ้านมากนัก เพื่อความสะดวกและความปลอดภัยของทรัพย์สินและผลผลิต ส่วนวัดนั้นเป็นศูนย์รวมจิตใจ และชาวบ้านต้องมีหน้าที่ทะนุบำรุงวัด ทั้งยังเป็นแหล่งพบปะทำกิจกรรมทางศาสนาด้วยกันภายในชุมชนหรือหมู่บ้านอีกด้วย

การเข้าถึงที่ดินในระยะหลัง ๆ ของยุคนี้ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับเนื่องด้วยพื้นที่ ที่เหมาะสมถูกจับจองไปหมดแล้ว จึงมีวิธีการเข้าถึงที่ดินจากระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้ปกครองบ้านเมือง เช่น กรณีการเกณฑ์แรงงานของชาวบ้านเพื่อขุดคลองสายต่าง ๆ โดยให้ผู้ถูกเกณฑ์แรงงานสามารถเลือกจับจองที่ดินบริเวณที่ริมคลองที่ขุดใหม่ได้ตามความต้องการ การจับจองที่ดินในอดีตผู้จับจองไม่ได้จับจองเป็นจำนวนมาก ๆ เพราะจุดประสงค์การจับจองที่ดินก็เพื่อใช้ทำนา แต่การทำนาในยุคแรกนี้ใช้แรงงานคนเป็นหลัก ดังนั้นแม้จะจับจองไว้จำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถทำนาได้หมดเพราะไม่มีแรงงาน ดังคำพูดที่ว่า “ทำนาแต่พอแรง” อีกทั้งต้องจ่ายเงินเป็นค่าภาษีนาตามจำนวนพื้นที่นาที่ได้จับจองไว้ ชาวนาจึงมองว่าเป็นการจ่ายภาษีโดยเปล่าประโยชน์เพราะไม่ได้รับประโยชน์จากการจับจองที่นาไว้มาก ๆ

ความหลากหลายของที่นาและพันธุ์ข้าว จากผลของการเข้าถึงที่ดินไม่เสมอภาคกันด้วยเหตุที่ผู้เข้ามาในพื้นที่ก่อนจะสามารถเลือกพื้นที่ทำนาได้ก่อน ทำให้ผู้ที่มาจับจองระยะหลัง ๆ จึงต้องได้รับที่นาที่มีความแตกต่างกัน ลักษณะของที่นาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่หนึ่ง คือนาลุ่ม นาลุ่มจะปรากฏในบริเวณพื้นที่ที่เป็นที่ราบลุ่ม ซึ่งส่วนมากมักอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำปากพนังทั้ง 2 ฟาก และริมฝั่งลำคลองสายสาขาต่าง ๆ นอกจากนี้ลุ่มยังปรากฏอยู่ในพื้นที่ที่เป็นที่ลุ่มมากกว่าปกติ เรียกว่า “นาพรุ” ซึ่งไม่จำเป็นต้องอยู่ในเขตพื้นที่ป่าพรุ แต่อาจปรากฏอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มทั่วไป

ลักษณะที่สองคือ นาดอน หมายถึงพื้นที่นาที่อยู่ในพื้นที่ค่อนข้างสูง เช่น เนินสันทราย เนินแถบภูเขา หรือควน ซึ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางจะปรากฏพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นเนินสันทรายภูเขา หรือ ควน ก็มีปรากฏอยู่ทั้งในพื้นที่ทั้ง 3 อำเภอ เช่น แถบเนินเขาพระบาทที่กั้นเขตแดนระหว่างอำเภห้วยไทรกับอำเภอเชียรใหญ่ พื้นที่นาดอนอาจปรากฏอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มทั่วไปก็มีซึ่งอาจมีระดับพื้นที่ค่อนข้างสูงกว่าปกติ เรียกกันว่าเป็นที่ดอน ชื่อบ้านนามเมืองของชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ ที่มีคำว่า ดอน เขา ควน พรุ บาง มาบ ฯ ย่อมสะท้อนถึงสภาพพื้นที่ว่าเป็นที่ราบลุ่มหรือที่ดอนส่วนหนึ่งด้วย

พื้นที่นาลุ่มกับนาดอน ไม่ได้มีความได้เปรียบ เสียเปรียบในเชิงของการใช้ทำนามากนัก เพราะผลผลิตข้าวไม่ได้ขึ้นกับสภาพของพื้นที่ทำนาลุ่ม หรือนาดอนเพียงปัจจัยเดียว ในบางช่วงฤดูกาล พื้นที่นาดอนอาจมีความได้เปรียบ เช่น ในปีที “น้ำทะเลใหญ่” เพราะน้ำจะท่วมข้าวในนาดอนด้วย และน้ำลดระดับได้เร็วกว่านาลุ่ม ส่วนนาลุ่มก็มีข้อได้เปรียบนาดอน ในฤดูที่ฝนตกน้อย เพราะนาลุ่มสามารถรองรับน้ำไว้ได้ดีกว่านาดอน เป็นต้น หากแต่ความนิยมของชาวนาในยุคนี้ นิยมนาลุ่มมากกว่านาดอน ด้วยเหตุที่ว่านาลุ่มสามารถเก็บกักน้ำไว้เลี้ยงต้นข้าวไว้ได้ดีกว่านาดอน แต่การที่ชาวนามีที่นาประเภทนาลุ่มหรือนาดอน ก็ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการผลิตข้าวมากนัก เนื่องด้วยชาวนาสามารถเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมสอดคล้องกับพื้นที่นา และเหมาะสมกับฤดูกาลได้เป็นอย่างดี โดยการอาศัยประสบการณ์จากการสังเกต และเรียนรู้สืบทอดต่อกันมา

ส่วนความหลากหลายของพันธุ์ข้าว การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกในอดีตชาวนาไม่ได้คำนึงถึงตลาดเป็นสำคัญ แต่ชาวนาจะเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกในแต่ละปีหรือแต่ละสถานการณ์ไม่เหมือนกัน วิธีคิดของชาวนาในการเลือกพันธุ์ข้าวคือ เลือกพันธุ์ข้าวที่สามารถให้ผลผลิตได้ดี สอดคล้องกับภาวะของลม ฟ้า อากาศ โดยเฉพาะน้ำฝน กล่าวคือ ชาวนาต้องพิจารณาว่าปีที่ปลูกข้าวน้ำฝนจะมาช้ากว่าฤดูกาลตามปกติ หรือมาเร็วกว่าปกติ หรือน้ำท่วมมาก หรือท่วมน้อย การเลือกพันธุ์ข้าวที่มีอย่างหลากหลายให้เหมาะกับฤดูกาลและสภาพพื้นที่นาจึง เป็นกลยุทธ์สำคัญที่ส่งผลให้ชาวนาที่ผลิตข้าวสามารถลดทอนความสูญเสียลงได้ส่วนหนึ่ง ชาวนาจึงมีข้าวไว้กินและ

ขายได้ทุกปี พันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ปลูกกันในพื้นที่ลุ่มน้ำปากน้ำตอนกลางแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ ประเภทข้าวเบา ประเภทข้าวกลาง และประเภทข้าวหนัก แต่ส่วนมากจะนิยมเรียกอยู่ 2 ประเภท คือ ข้าวเบาและข้าวหนัก

ประเภทที่หนึ่ง คือ ข้าวเบา ข้าวเบาเป็นพันธุ์ข้าวที่มีอายุสั้นกว่าข้าวหนัก คือ มีอายุประมาณ 4 – 5 เดือน มีชื่อเรียกตามชนิดของพันธุ์ข้าวเบา เช่น ข้าวบัวซ้อนช่อ ข้าวมะลิเลื้อย ข้าวนางหมวย ข้าวจำปาทอง ข้าวกาบดำ เป็นต้น ชาวนาจะเลือกใช้พันธุ์ข้าวเบา เมื่อฝนตกซ้ำไปจากเวลาที่เคยตกปกติ ทำให้เหลือเวลาช่วงหว่านและปักดำน้อย ซึ่งเรียกกันว่า “หยาบล้า” จึงต้องแก้ปัญหาโดยการใช้พันธุ์ข้าวเบาเพราะสามารถเจริญเติบโตได้ทันเวลากับน้ำฝนที่เก็บกักไว้ได้

ประเภทที่สอง คือ ข้าวหนัก ข้าวหนักเป็นพันธุ์ข้าวที่มีอายุยาวประมาณ 8 – 10 เดือน มีชื่อเรียกหลายพันธุ์ เช่น ข้าวนางฝ้าย ข้าวนางญา ข้าวนาทอง ข้าวสีก ข้าวไธสง ข้าวหอมนิล ข้าวไข่มดดิน ข้าวกลีบเมฆ เป็นต้น ชาวนานิยมปลูกข้าวหนักมากกว่าข้าวเบา เนื่องจากพื้นที่นาส่วนมากเป็นนาลุ่ม สามารถผลิตให้สอดคล้องกับฤดูกาลได้ ส่วนฤดูกาลในอดีตก็เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าวพันธุ์ข้าวหนัก ฉะนั้นเมื่อการทำนาตรงตามฤดูกาล เรียกว่า “ชอบหยาบ” ชาวนาส่วนใหญ่จึงนิยมใช้ข้าวพันธุ์หนัก

การเป็นเจ้าของที่ดิน ที่ดินนับเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดของชาวนา การเป็นเจ้าของที่ดินยุคแรกในระยะต้น ๆ ที่ยังมีผู้คนอาศัยอยู่น้อยแต่มีที่ดินมากที่เป็นที่รกร้างว่างเปล่า การจับจองที่ดินในระยะนั้นจึงเป็นการจับจองที่ไม่มีขั้นตอนมากนัก ผู้ที่อพยพเข้ามาจับจองที่ดินในระยะแรกเริ่มจะจับจองที่ดินสำหรับสร้างบ้านเรือนที่อาศัยอยู่ก่อน แล้วจึงเริ่มจับจองที่ดินสำหรับทำกิน ซึ่งหมายถึงการทำนา การทำนาในบริเวณนี้เริ่มต้นมาหลายร้อยปีแล้ว โดยใช้วิธีการหักร้างถางพงตามตำนานเมือง เมื่อครั้งขยายเป็นเมืองนครคอนพระ เล่ากันว่าเจ้าเมืองนครได้บัญชาให้ “ถางป่าให้เป็นนาในทุกที่” เมื่อแต่ละครอบครัวมีที่นาเป็นที่ทำกิน บางครอบครัวก็ได้ชักชวนญาติพี่น้องให้เข้ามาอยู่ด้วย เนื่องจากยังมีพื้นที่ว่างเปล่าอยู่อีกมาก เมื่อได้จับจองที่ดินไว้ได้แล้วผู้จับจองต้องสร้างสัญลักษณ์เพื่อให้เป็นที่รู้กันว่าที่ดินผืนนั้น ๆ ได้ถูกจับจองแล้ว ซึ่งสามารถทำให้หลายวิธี เช่น การใช้ไม้ปักเป็นหลักบอกเขตแดน หรือใช้ต้นไม้ที่มีอยู่เดิมเป็นสิ่งบอกเขตแดนของที่ดิน หรือใช้วิธีการขุดแนวเขตที่ดินไว้ที่มูนนาทั้งสี่ด้าน เรียกว่า “ขุดรางมูน” มักขุดเป็นมูนคล้ายรูปตัว L

ต่อมาเมื่อมีผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่มากขึ้น และมีครอบครัวที่ขยายออกจากครอบครัวเดิมมากขึ้น การจับจองที่ดินจึงมีความยากลำบากขึ้น ผู้ที่ต้องการจับจองที่ดินเพื่อใช้เป็นแหล่งทำกินต้องไปจับจองที่ดินที่ห่างไกลออกไปจากเขตชุมชน หรือห่างไกลไปจากแหล่งน้ำ พื้นที่ที่ถูกขยายเขตการจับจองจึงมักเป็นเขตพื้นที่ริมป่าพรุ ซึ่งยังมีบริเวณที่กว้างขวาง แต่ถึงกระนั้นการจับจองก็ค่อนข้างยากลำบาก เพราะต่างคนต่างต้องการจับจองผืนนา จึงมีเทคนิคการจับจองโดยการอ้างอิง

ผู้ที่มีอำนาจปกครองในแต่ละพื้นที่นั้น ๆ เช่น เมื่อผู้ใดไปจับจองที่ดินว่างเปล่าก็จะบอกว่าที่ดินตรงนี้เป็นของผู้ใหญ่บ้าน หรือ กำนัน ด้วยส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นผลให้ผู้ที่จะเข้าไปจับจองตอนหลังไม่กล้าเข้าไปจับจองทับซ้อนได้ ด้วยความเกรงกลัวผู้ใหญ่หรือกำนัน ดังนั้นในอดีตผู้ที่มีที่ดินในครอบครัวยาวมากจึงมักเป็นผู้มีอำนาจ ดังที่กล่าวแล้ว ในขณะที่บางครั้งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันไม่ได้รับรู้จากการแอบอ้าง ทำให้ที่ดินทั้งหมดตกเป็นของผู้จับจอง

การจับจองที่ดินอีกลักษณะหนึ่งของยุคแรกนี้ คือ การที่ผู้คนเข้าไปทำประโยชน์อยู่ในพื้นที่นั้น ๆ ตามฤดูกาล ดังกรณีการจับจองพื้นที่ในเขตป่าพรุไว้เป็นที่สำหรับเลี้ยงควัว ควาย ในหน้าน้ำ ผู้ที่เข้าไปจะสร้างโรงเรือนสำหรับเป็นที่พักของวัว ควาย เรียกกันว่า “หน้าวัว” “หน้าควาย” ซึ่งแต่ละคนอาจจับจองไว้ประมาณ 20 – 50 ไร่ และมักจะจับจองกันหลาย ๆ คน ส่วนมากจะเป็นญาติหรือคนที่สามารถพึ่งพาอาศัยกันได้ในการช่วยดูแลวัว ควาย การจับจองที่ดินในลักษณะนี้ต่อมาทำให้เกิดการแย่งชิงซื้อขาย และบุกรุกป่าพรุกันมากขึ้นจนมาถึงปัจจุบัน การจับจองที่ดินหลาย ๆ ลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วไม่ได้เกิดขึ้นทั่วไปทุกพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง เพราะในบางพื้นที่ ที่ดินถูกจับจองและจัดทำเอกสารสิทธิ์ในลักษณะของ สก. 1 นส.3 และ โฉนด ไปหมดแล้ว แต่ในบางพื้นที่ที่ยังคงมีพื้นที่รกร้างจึงมีการจับจองใหม่กันขึ้น

การใช้ที่ดิน การใช้ที่ดินสำหรับทำนาข้าว้นั้นนอกจากชาวนาใช้ที่ดินที่เป็นของตนเองแล้วยังมีการใช้ที่ดินและรูปแบบของการผลิต ดังนี้

ลักษณะที่ 1 การเช่านา การเช่านาเริ่มเกิดขึ้นในช่วงปลายของยุคนี้ ด้วยสาเหตุหลายประการ คือ ประการที่ 1 การเพิ่มขึ้นของประชากรในแต่ละชุมชนทำให้ที่นาถูกแบ่งแยกโดยครอบครัวเดิมจะแบ่งแยกที่นาที่มีอยู่ให้กับบุตร ทำให้บางครอบครัวมีที่นาลดลง ในขณะที่ความต้องการผลผลิตข้าวยังมีมาก การเพิ่มผลผลิตข้าวให้ได้มากวิธีการหนึ่ง คือ การขยายพื้นที่ทำนาจึงมีบางครอบครัวที่ต้องเช่าที่นาของคนอื่น ประการที่ 2 ที่นาของบางครอบครัวมีมากจนไม่สามารถทำนาได้ทันกับฤดูกาล การให้คนอื่นเช่าที่นาจะเป็นการดีกว่าการปล่อยที่นาให้รกร้าง เพราะในปีต่อ ๆ ไปอาจทำให้การใช้ที่นาผืนนั้น ๆ มีความยากลำบากมากขึ้น เพราะมีหญ้าปกคลุมหนาแน่น จึงพยายามที่จะให้คนอื่นมาเช่านาของตนเอง ส่วนอัตราค่าเช่านาขึ้นอยู่กับการตกลงระหว่างผู้เช่ากับผู้ให้เช่า ที่อาจจ่ายค่าเช่านาเป็นข้าว หรือเป็นเงินสด ผู้เช่าจ่ายค่าเช่าก่อนหรือหลังการผลิต ซึ่งส่วนมากผู้เช่าจะจ่ายค่าเช่าหลังการผลิต ส่วนในด้านของการเลือกพื้นที่นาเช่า ผู้เช่าพิจารณาถึงระยะทางระหว่างบ้านที่อาศัยกับที่นาที่จะเช่า โดยเลือกที่นาที่อยู่ใกล้บ้าน หรือใกล้กับที่นาของตนเองที่มีอยู่แล้ว เพื่อความสะดวกในการเดินทางไปทำนาและการเก็บรักษาผลผลิตข้าว ส่วนผู้ให้เช่านาพิจารณาผู้เช่าจากญาติพี่น้องของตนเองก่อนที่จะพิจารณาคนนอกให้เข้ามาเช่านาของตนเอง ซึ่งในกรณีที่ญาติพี่น้องใกล้ชิดผู้ให้เช่าที่นาอาจให้ญาติทำนาโดยไม่คิดค่าเช่าก็มี อัตราค่าเช่านาในระยะแรก ๆ จะคิดเป็นเงินประมาณไร่ละ 50 บาท ซึ่งในเวลาต่อ ๆ มามีการ

เพิ่มค่าเช่าที่นาสูงขึ้นเป็นลำดับ แต่ในบางสถานการณ์ก็มีการลดค่าเช่านาลง การให้ผู้อื่นมาทำนาในที่นาของตนอีกลักษณะหนึ่งที่เรียกกันว่า “การทำนาหะ”

ลักษณะที่ 2 การทำนาหะ เป็นการแก้ปัญหาการทำนาวิธีการหนึ่งใช้ในกรณีที่ผู้มีที่ดินมาก มีแรงงานน้อย แต่ต้องการทำนาในที่นาของตนเองและไม่ต้องการให้ผู้อื่นเช่าที่นา หรือไม่มีผู้มาขอเช่าที่นา จึงใช้วิธีการ “การทำนาหะ” การทำนาหะขึ้นอยู่กับข้อตกลงระหว่างเจ้าของนา กับผู้ที่มาร่วมทำนา ข้อตกลงมีหลายลักษณะ เช่น ทำนาหะโดยเจ้าของนาเป็นผู้ลงทุนบางส่วน เช่น พันธุ์ข้าวสำหรับปลูก ส่วนผู้เข้าร่วมทำนาเป็นผู้ใช้แรงงานตั้งแต่การไถ หว่าน ปักดำ เก็บเกี่ยว เมื่อได้ผลผลิตแล้วจึงแบ่งครึ่งกันระหว่างเจ้าของที่นากับผู้เข้ามาทำนาหะ อีกลักษณะหนึ่งปฏิบัติกันในกรณีที่ผู้ทำนาคือ เจ้าของที่นา ได้ทำนาไปจนถึงขั้นตอนการเก็บเกี่ยวแต่เก็บเกี่ยวไม่ทัน จึงให้คนอื่นมาช่วยเก็บเกี่ยวข้าวโดยการแบ่งผลผลิตข้าวกันคนละครึ่งกับเจ้าของนา จึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า “การทำนาหะ” ขึ้นอยู่กับข้อตกลงระหว่างเจ้าของนา กับผู้ที่มาร่วมทำนา ซึ่งอาจเป็นแต่ละขั้นตอนหรือทุกระบวนการของการทำนา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานการณ์แต่ละช่วงเวลาเป็นสำคัญ แต่การเช่านาหรือการทำนาหะก็เป็นรูปแบบการจัดการที่นาเพื่อเพิ่มผลผลิตรูปแบบหนึ่งที่ส่งผลให้ผลผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำมีปริมาณมาก และเป็นรูปแบบหนึ่งของการเปิดโอกาสให้ผู้ที่ไม่มีที่นาหรือไม่มีที่ดินทำกินสามารถเข้าถึงที่นาได้

3.2 สถาบันและการจัดการแรงงาน การทำนาในอดีตเป็นการทำนาที่ใช้แรงงานเป็นหลัก จึงมีคำกล่าวที่ว่า “ทำนาแต่พอแรง” ดังนั้นแม้ว่าดินแดนแห่งลุ่มน้ำปากพนังจะมีความอุดมสมบูรณ์เพียงใด มีระบบนิเวศที่หลากหลายและสมดุลแค่ไหน แต่การที่จะให้ได้มาซึ่งผลผลิตข้าวที่ยังต้องใช้แรงงานของมนุษย์และสัตว์เป็นหลัก ต้องมีสถาบัน มีการจัดการแรงงานที่เป็นเลิศ และถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาที่ยาวนาน จึงปรากฏการณ์ของผลผลิตข้าวจำนวนมหาศาล ทั้ง ๆ ที่มีหลักฐานทางเอกสารเมื่อ ร.5 ที่ระบุว่าขาดกำลังคนในการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ดังนั้นผลการศึกษาถึงสถาบันและการจัดการแรงงาน จึงน่าจะเป็นคำตอบได้ว่า จำนวนผลผลิตข้าวอย่างมหาศาลแต่ละ “ทุ่ง” ที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ข้าวกองทุ่ง” เกิดจากการจัดการแรงงานของคนในลุ่มน้ำปากพนังอย่างไร ซึ่งอาจแบ่งสถาบันในการจัดการแรงงานออกเป็น 3 ส่วน คือ สถาบันครอบครัว กลุ่มเครือข่าย และการใช้เทคโนโลยีการผลิต

ครอบครัวกับการจัดการแรงงาน ครอบครัวชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังมีทักษะและประสบการณ์ที่เกิดจากการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ โดยวิธีการสังเกตและปฏิบัติจริงจนเกิดการเรียนรู้แล้วปฏิบัติสืบทอดมาหลายชั่วอายุคน ซึ่งสามารถสรุปถึงการจัดการแรงงานของครอบครัวได้ดังนี้ ประการที่ 1 การแบ่งบทบาทหน้าที่ภายในครัวเรือน เนื่องจากครอบครัวชาวนามีการทำมาหากินโดยการทำนาเป็นหลัก การทำนาจึงเป็นวิถีชีวิตของชาวนา สมาชิกในครัวเรือนจึงต้อง

ร่วมด้วยช่วยกันทำมาหากิน เพื่อให้อยู่รอดเป็นอันดับแรก ดังนั้นทุกขั้นตอนของการทำนาจึงเป็นแรงงานส่วนร่วมของสมาชิกทุกคน กล่าวคือ ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่หรือเตรียมดิน หัวหน้าครอบครัวหรือผู้ชายต้องเป็นผู้ใช้แรงงานทั้งขั้นการ “หว่านเปียน” และการไถนา ขั้นตอนการหว่านเปียนซึ่งหมายถึง การตัดหญ้าประเภทวัชพืชนานาข้าว และการไถนา หากครอบครัวใดไม่สามารถทำได้ทันก็จะใช้วิธีการ “ออกปาก” หมายถึง การขอแรงงานเพื่อนบ้านไปช่วยเหลือ ทั้งขั้นตอนการหว่านเปียนและการไถนา ส่วนผู้หญิงและเด็กก็มีหน้าที่เตรียมอาหาร เด็ก ๆ จะช่วยจูงวัวเล็มหญ้า จูงวัวเข้าคอก

ขั้นตอนการหว่านข้าว ซึ่งผู้หญิงจะมีหน้าที่คัดเลือกพันธุ์ข้าวอย่างพิถีพิถัน และนำไปหว่านในนา การหว่านข้าวไม่นิยมออกปากให้คนอื่นช่วย เนื่องจากเป็นแรงงานที่ไม่หนักและไม่ใช้เวลานาน แรงงานในครัวเรือนจึงสามารถทำได้โดยไม่ต้องพึ่งพาคนอื่น

ขั้นตอนการปักดำ มักใช้แรงงานทั้งผู้ชาย ผู้หญิง และแรงงานของลูก ๆ ที่สามารถปักดำได้แล้ว ขั้นตอนการปักดำนี้ก็สามารถ “ออกปาก” เพื่อนบ้านให้ช่วยเหลือได้หากทำไม่ทัน

ขั้นตอนการเก็บเกี่ยวและการขนข้าว ขั้นตอนนี้จะใช้แรงงานของทุกคนในครอบครัวทั้งเด็กและผู้ใหญ่ แม้กระทั่งเด็กอ่อนโดย แม่ก็จะนำลูกอ่อนไปเลี้ยงที่ขนาบนา เพื่อใช้เวลาที่เหลือเก็บเกี่ยวข้าว ส่วนผู้ชายจะทำหน้าที่ขนข้าวจากที่นาไปเก็บยังโรงเรือนสำหรับเก็บรักษาข้าว เรียกกันว่า “เร็นข้าว” หรือ “ห้องข้าว” ขั้นตอนการเก็บเกี่ยวมักใช้แรงงานนอกเหนือจากแรงงานในครอบครัวมากขึ้น เพราะการเก็บเกี่ยวในอดีตเป็นการเก็บทีละรวง จึงต้องใช้รูปแบบการขอแรงงานจากภายนอกครอบครัวหลายรูปแบบ เช่น ออกปาก ซอมมือ จ้างเก็บ เป็นต้น

ขั้นตอนการนวดข้าวและการดำหรือสีข้าว หากเป็นการนวดข้าวครั้งละไม่มากนัก มักใช้แรงงานผู้หญิงหรือเด็ก การดำข้าวหรือสีข้าวมักใช้แรงงานผู้หญิง แต่ถ้าเป็นการนวดเพื่อขายในหน้าน้ำจะช่วยกันทั้งครอบครัว เพราะเป็นการนวดครั้งเดียวจนหมดข้าวที่ต้องการขาย

การจัดการแรงงานในการทำนาในครอบครัวดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าในอดีตมีการจัดระบบแรงงานไว้อย่างเหมาะสม สมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการทำนา ครอบครัวที่มีสมาชิกหรือมีลูกมากจะสามารถใช้แรงงานทำนาได้มาก และทำนาได้ทันตามฤดูกาล

กลุ่มเครือข่ายชาวนา จากการใช้แรงงานของครอบครัวในการทำนาที่ส่วนมากแล้วจะทำไม่ทัน เนื่องด้วยตัวแปรสำคัญที่มีผลต่อความสำเร็จของชาวนาคือ สภาพของลมฟ้าอากาศที่ตรงตามฤดูกาล เช่น การไถนา ชาวนาไถนาได้ก็ต่อเมื่อมีฝนตกเพื่อให้ดินชุ่มและอ่อนตัว ชาวนาจึงต้องไถนาให้ทันในช่วงเวลานี้ การปักดำข้าวก็ต้องทันในช่วงของน้ำนองท่วมคันกล้า ส่วนการเก็บเกี่ยว แม้ไม่ต้องรอฤดูกาลแต่สภาพของข้าวระยะสุกมีเวลาจำกัดแน่นอน เพราะหากเก็บเกี่ยวไม่ทันทำให้ผลผลิตข้าวเสียหายไม่มีคุณภาพ คือ “ข้าวยับ” การจัดการแรงงานจึงต้องมีความเข้มข้น ซึ่งสังเกตได้จากการจัดการแรงงานของครอบครัวข้างต้นแล้ว พบว่าเกือบทุกขั้นตอนต้อง

อาศัยเครือข่าย เพื่อแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งกันและกันทั้งภายในครอบครัว ภายในชุมชน ภายในท้องถิ่น และอาจต้องสร้างเครือข่ายต่างพื้นที่ออกไป

เครือข่ายต่างพื้นที่ ชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังจะมีกลุ่มที่คบหากันมาเนิ่นนานกับกลุ่มคนที่อยู่ต้นน้ำ เรียกว่า “ชาวเหนือ” เช่น ชาวนาในอำเภอหัวไทรที่มีการคบหากับกลุ่มชาวสวนในพื้นที่อำเภอชะอวด ชาวนาในอำเภอเชียรใหญ่คบหากับกลุ่มชาวสวนแถบอำเภอลานสกา เป็นต้น ในการคบหากันนั้น ได้มีการพึ่งพาอาศัยแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน โดยชาวเหนือใช้เรือบรรทุกผลไม้ มาหาชาวนาและพักอาศัยอยู่กับชาวนาเพื่อช่วยเก็บเกี่ยวข้าว และได้รับข้าวจากชาวนาไปเพื่อบริโภค จากการคบหากันทำให้เกิดระบบเกลอขึ้น ระบบเกลอ这不仅จากการเป็นการสร้างขึ้นเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของทรัพย์สินแล้วยังสามารถแลกเปลี่ยนช่วยเหลือแรงงานกันด้วย เครือข่ายภายในชุมชนที่อาจเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์กันเป็นการส่วนตัวแล้ว ยังมีระบบเครือข่ายที่เป็นทั้งญาติฝ่ายเขย ฝ่ายสะใภ้ กลุ่มเครือญาติเหล่านี้ก็สามารถใช้ในการแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อการผลิตข้าวได้ส่วนหนึ่ง การแลกเปลี่ยนแรงงานดังกล่าวข้างต้นจึงมีหลายลักษณะ แต่ละลักษณะมีกฎเกณฑ์ที่ยึดถือและปฏิบัติกันมาช้านาน ไม่ว่าจะเป็นการ “ออกปาก” “ซอมมือ” หรือช่วยเหลือแบบให้เปล่า

การใช้เทคโนโลยีการผลิต การผลิตข้าวในยุคแรกเป็นยุคที่อาศัยธรรมชาติเป็นฐานในการผลิต เทคโนโลยีการผลิตจึงเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติมาประดิษฐ์และจัดทำเป็นเครื่องใช้สำหรับการผลิตข้าว เช่น การทำเครื่องไถ ที่มีส่วนประกอบหลาย ๆ ส่วน การทำเครื่องมือสำหรับขนลากข้าวที่เรียกว่า “हनวน” การทำครกสีข้าวที่สีด้วยแรงงานคน เรียกว่า “ครกสีมือ” เป็นต้น

นอกจากชาวนาจะใช้การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ด้วยวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นแล้ว ซึ่งมีปรากฏออกมาเป็นรูปธรรมจับต้องได้ ยังมีเทคโนโลยีอีกประเภทหนึ่งที่เป็นนามธรรม แต่เป็นเทคนิคที่ชาวนาต้องใช้ประกอบกับกระบวนการผลิตข้าว คือ ความเชื่อต่าง ๆ ความเชื่อนี้เป็นสิ่งที่ชาวนายึดถือเพื่อเป็นประกันความมั่นคงด้านผลผลิต เช่น การสังเกตปรากฏการณ์ธรรมชาติและทำนายสภาพลมฟ้าอากาศ เพื่อปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทำให้สอดคล้องกับสภาพของธรรมชาติได้ทันกาล เช่น การสังเกตการออกดอก ออกผลของพืชชนิดต่าง ๆ ในท้องถิ่นก็สามารถระบุได้ว่า ฝนจะมากหรือน้อย หรือฝนจะตกลงมาอีก หรือจะหมดหน้าฝนไปแล้ว การสังเกตพฤติกรรมของสัตว์บางชนิดในท้องถิ่นก็สามารถบอกสภาพของน้ำได้เหมือนกัน จึงอาจกล่าวได้ว่าการผลิตข้าวในอดีตนั้นชาวนาต้องอาศัยเทคโนโลยีตามธรรมชาติเพื่อจะได้ใช้ประกอบการตัดสินใจการผลิตข้าว และทำให้ได้รับผลผลิตข้าวมาก ที่เหลือกินเหลือใช้แล้วนำไปสู่ระบบการค้าขายข้าวได้

3.3 ระบบการจัดการทรัพยากร ทรัพยากรในอดีตมีอยู่อย่างมากมายและหลากหลายที่ผู้คนต่างก็นำมาใช้เป็นฐานการดำรงชีวิต จึงต้องมีการจัดการทรัพยากรที่ชาญฉลาดและมีวิธีคิดที่ให้ความสำคัญกับทรัพยากรในฐานที่ทรัพยากรเป็นฐานการดำรงชีวิต ทรัพยากรที่มีความสำคัญในยุคแรกนี้ คือ ทรัพยากรดิน และทรัพยากรน้ำ ที่คนได้นำมาใช้โดยผ่านการจัดการที่เหมาะสมดังนี้

การจัดการที่ดิน ชาวนาเริ่มระบบการจัดการที่ดินตั้งแต่เริ่มจับจองที่ดิน เพราะผู้จับจองจะเว้นที่ดินไว้เพื่อเป็นทางเดินสาธารณะเรียกกันว่า “หมอน” หรือ “ทางหลวง” เพื่อใช้ร่วมกัน ส่วนการแบ่งที่ดินให้กับลูก ๆ พ่อแม่จะมีแนวปฏิบัติดังนี้ เช่น ยกที่ดินที่อยู่ห่างไกลออกไปให้กับลูกชายหรือไม่ก็ลูกคนโต ส่วนที่นาใกล้ ๆ มักยกให้กับลูกหญิง หรือลูกคนสุดท้อง หรืออาจยกที่ดินที่อยู่บริเวณกลาง ๆ ให้กับลูกหญิง ทั้งนี้เพื่อต้องการให้พี่ ๆ ได้ช่วยเหลือและป้องกันการเอาเปรียบจากคนอื่น ๆ ชาวนามานิยมขายที่นาเพราะการขายที่นาถือกันว่าเป็นเรื่องเสียเกียรติ เสียศักดิ์ศรีอย่างยิ่ง แต่เมื่อถึงคราวจำเป็นที่จะต้องใช้เงินจำนวนมาก ชาวนามีวิธีการเพื่อให้ได้เงินมาโดยไม่ต้องขายที่นา คือ “การหรานา”

การหรานา หมายถึง การจำนองที่นา ในกรณีผู้มีที่นาต้องการใช้เงินจำนวนมาก เช่น ครอบครัวชาวนาที่ส่งให้ลูกไปเรียนหนังสือต่างจังหวัด หรือเมื่อต้องการซื้อทรัพย์สินเพิ่มเติมได้แก่ ซื้อที่ดิน ซื้อวัว ควาย หรือหรานา เพื่อใช้เงินสำหรับงานแต่งงาน หรือหรานาในกรณีที่บุคคลในครอบครัวถูกคดีข้อหาต่าง ๆ เช่น ข้อหาลักทรัพย์ ข้อหาทำร้ายร่างกาย หรือหรานาเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายเมื่อมีโรคภัยไข้เจ็บเกิดขึ้นของคนในครอบครัว เป็นต้น ดังนั้นจึงสังเกตได้ว่า การหรานาจะเกิดขึ้นเมื่อชาวนามีความจำเป็นต้องใช้เงินเร่งด่วน ข้อตกลงหรือค่าหรานาจึงขึ้นอยู่กับสถานการณ์และจำนวนเวลาที่ผู้ให้หรือผู้รับหรานาต้องการ ซึ่งอาจอยู่ในระหว่าง 1 – 10 ปี ส่วนมากผู้รับหรานาต้องการเวลาที่ค่อนข้างยาว เพราะจะได้ทำนาได้นานหลายปี

การจัดการน้ำ ในอดีตที่ชาวนาอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิต การมีฝนที่ตกต้องตามฤดูกาลก็สามารถทำนาได้ ดังนั้นการจัดการน้ำจึงเป็นการจัดการเพื่อการขนส่งมากกว่าเพื่อการผลิตข้าว เช่น การขุดคลอง ส่วนการขุดเหมือง หมายถึงการที่ชาวนาช่วยกันขุดลำน้ำขึ้นใหม่เพื่อเป็นช่องทางระบายน้ำออกจากนาในยามมีน้ำท่วม หรือฝนตกลงมามากจึงต้องระบายน้ำออกจากแปลงนาลงสู่เหมืองน้ำ และไหลสู่ลำคลองสายหลักต่อไป ส่วนในแปลงนา ชาวนามักจัดการเก็บกักน้ำในช่วงการปักดำโดยการขุดดินทำคันนาให้มั่นคง เพื่อป้องกันการรั่วไหลของน้ำในแปลงนา ข้อสังเกตอีกลักษณะหนึ่ง คือ ที่นาในอดีตมักมีหนองน้ำอยู่ส่วนหนึ่ง อาจอยู่ตรงกลางนา หรือชายคันนา หนองน้ำดังกล่าว ชาวนาจะใช้น้ำในหนองสำหรับค้ำในยามที่อยู่ในนา โดยเฉพาะตอนเก็บเกี่ยวข้าว และยังใช้เป็นแหล่งน้ำของวัว ควาย ที่อยู่ในทุ่งนาตอนเก็บเกี่ยวข้าว

ด้วย หนองน้ำนั้นนอกจากเป็นที่ขังน้ำแล้ว ยังเป็นที่อยู่อาศัยของปลาอีกด้วย ดังนั้นเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วน้ำแห่งวดลงจึงมีการ “วิดหนอง” เพื่อจับปลาไว้เป็นอาหารในครัวเรือนได้

แต่ในพื้นที่ที่อยู่ใกล้ทะเล เช่น ลำคลองที่บ้านปากกระวะ อำเภอสทิงพระ เมื่อเกิดอุทกภัยที่ทำให้น้ำจากที่ราบไหลทะลักสู่ทะเลจนชายหาดที่ปากกระวะแตกออก แต่เมื่อถึงหน้าแล้งน้ำทะเลได้ซัดหาดทรายมาปิดทางน้ำ น้ำจึงไม่สามารถไหลออกสู่ทะเลได้ ต่อเมื่อถึงฤดูฝนซึ่งน้ำจะท่วมทุกปี แนวทรายที่ปิดปากน้ำก็จะเปิดออกตามความแรงของกระแสน้ำ จึงเป็นการปิด – เปิดประตูน้ำตามธรรมชาติ แต่จากปรากฏการณ์นี้เป็นที่มาของความคิดริเริ่มสร้างเขื่อนกั้นน้ำที่คลองปากกระวะ เพื่อเก็บน้ำจืดและป้องกันน้ำเค็มเข้าสู่ลำคลอง ซึ่งเป็นการจัดการน้ำโดยภาครัฐ คือ กรมชลประทาน

3.4 ระบบการค้าข้าวและการเอาเปรียบชาวนา การค้าข้าวในกลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้นมานานนับหลายร้อยปี ยุคที่มีการค้าข้าวเริ่มเฟื่องฟูอยู่ในช่วงหลังสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 แต่ยุคการค้าข้าวมีความรุ่งเรืองมากที่สุด เห็นจะอยู่ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ที่สามารถศึกษาได้จากเอกสารต่าง ๆ ที่ระบุถึงปริมาณโรงสี การค้าข้าวในยุคนี้มีทั้งเป็นการค้ากับต่างประเทศ และภายในประเทศที่มีระบบของการค้าข้าวอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ จึงมีกระบวนการของการค้าข้าว การเกิดซื้อข้าวหัวไร่ ในระบบการค้าข้าวระหว่างชาวนากับพ่อค้า มีการเอารัดเอาเปรียบชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้น ดังนี้

กระบวนการค้าข้าว กระบวนการค้าข้าวเริ่มต้นจากชาวนาผู้ผลิตข้าวที่กำหนดจุดจุดหมายการผลิตไว้สองประการ คือ ผลิตเพื่อบริโภคและผลิตเพื่อขาย ดังนั้นชาวนาจึงเป็นเจ้าของผลผลิตข้าวเป็นลำดับแรก ขั้นตอนต่อมาเป็นการซื้อขายข้าวกันระหว่างพ่อค้ากับชาวนา รูปแบบของการซื้อขายข้าวในยุคแรก ๆ พ่อค้าจะซื้อข้าวเป็นข้าวเลียงโดยการเหมาทั้งห้องแล้วขนข้าวไปยังที่เก็บข้าวของตนเอง แต่ระยะต่อ ๆ มามีโรงสีเกิดขึ้นมาก จึงมีความต้องการข้าวสูง และต้องการข้าวที่สามารถนำไปสีได้เลย จึงเปลี่ยนจากการขายข้าวแบบเหมาห้องเป็นการขายแบบซั้งหรือดวง ในขั้นตอนนี้จึงเกิดกลุ่มพ่อค้าข้าวรายย่อยที่รับซื้อข้าวเปลือกเกิดขึ้นด้วย และเกิดมีระบบนายหน้าที่เป็นผู้ประสานติดต่อกันระหว่างชาวนากับโรงสี

ขั้นตอนต่อไปเป็นการค้าข้าวระหว่างนายทุนหรือเจ้าของโรงสีข้าว ซึ่งในระยะแรกเป็นการค้าข้าวระหว่างโรงสีไปกับพ่อค้าข้าวจากต่างประเทศ หรือต่างจังหวัด การค้าข้าวในระยะนี้มีทั้งการค้าข้าวเปลือก และข้าวสาร โดยแบ่งแยกได้ว่าการค้าขายข้าวเปลือกจะเป็นการค้าขายกันระหว่างชาวนากับพ่อค้าข้าวรายย่อยหรืออาจนำข้าวไปขายให้กับโรงสีโดยตรง ส่วนการค้าขายระดับถัดไปมีทั้งการค้าขายข้าวเปลือกและข้าวสาร ซึ่งเป็นการค้าขายระหว่างเจ้าของโรงสีกับพ่อค้าต่างถิ่น จากระบบการค้าข้าวที่กล่าวนี้เป็นช่องทางให้เกิดกลุ่มผลประโยชน์จากระบบการค้า

ข้าว ดังที่ ขวลิขิต อังวิทย์ยาธร กล่าวถึงระบบการค้าข้าวช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการห้ามชนข้าวข้ามเขต การห้ามส่งข้าวออกทางทะเลก่อนได้รับอนุญาต การผูกขาดการค้าข้าวในระดับชาติโดยผ่านการจัดตั้งสมาคมต่าง ๆ ได้แก่ สมาคมโรงสีข้าวไทย สมาคมพ่อค้าข้าว และสมาคมผู้ส่งข้าวออกต่างประเทศ เป็นอุปสรรคต่อการเจริญเติบโตทางการค้าข้าวเปลือกจากชาวนาอีกทอดหนึ่ง (ขวลิขิต อังวิทย์ยาธร, 2544 : 23)

กำเนิดตัวตน “ข้าวหัวไทร” ยุคนาข้าวรุ่งเรืองในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำปากพนัง ผลิตผลข้าวที่ผ่านการสีข้าวจากโรงสีแล้วส่งข้าวสารไปเป็นสินค้าไปขายทั้งภาคใต้และภาคกลาง ผลิตผลข้าวสารของอำเภอหัวไทรเป็นข้าวที่มีคุณภาพ คือ เมล็ดยาว ไม่หัก เมล็ดข้าวสารสีขาว ใส มีมันมาก ข้าวที่ผลิตในอำเภอหัวไทรจึงเป็นที่นิยมบริโภคของคนทั่วไป จึงเรียกข้าวสารที่มีคุณภาพดีดังกล่าวว่า “ข้าวหัวไทร” และเรียกกันติดปากต่อ ๆ กันมา ข้าวหัวไทรจึงมีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่ว จนทำให้เป็นที่สงสัยว่าข้าวหัวไทรเป็นชื่อของพันธุ์ข้าวชนิดหนึ่งหรือไม่ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วข้าวหัวไทรไม่ได้เป็นชื่อพันธุ์ข้าว แต่เป็นพันธุ์ข้าวหนักหรือข้าวเบา ประเภทที่ชาวนานิยมปลูกกันโดยทั่วไป แต่ผลิตผลข้าวสารที่มีคุณภาพแตกต่างไปจากข้าวสารที่มาจากแหล่งอื่น ๆ จึงทำให้ข้าวหัวไทรเกือบจะกลายเป็นพันธุ์ข้าวชนิดหนึ่ง พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกกันมาในอำเภอหัวไทรคือ พันธุ์ข้าวสีกัก ข้าวนางพญา ข้าวจังหวัด เป็นต้น เมื่อข้าวหัวไทรเป็นที่ต้องการของตลาด ข้าวสารจากภาคกลางเริ่มขยายตัวลงมาทางภาคใต้ ข้าวหัวไทรจึงลดความนิยมลงไปด้วย

การเอารัดเอาเปรียบชาวนา ระบบการค้าข้าวระหว่างชาวนากับโรงสีซึ่งเป็นการค้าขั้นพื้นฐานระหว่างผู้ผลิตกับพ่อค้า ทำให้ชาวนาเสียเปรียบเชิงการค้าหลายลักษณะ ดังนี้ การเอารัดเอาเปรียบด้านการชั่ง ตวง วัด ซึ่งเริ่มตั้งแต่ยังเป็นการซื้อขายข้าวเลียงแบบเหมาห้อย ซึ่งพ่อค้าคนจีนจะเป็นผู้วัดขนาดความกว้าง ยาว ของลอมข้าว แล้วคำนวณราคาค่าข้าวโดยที่ชาวนาไม่ได้เป็นผู้คำนวณเอง อีกทั้งเครื่องมือที่ใช้สำหรับวัดขนาดของ “เร็นข้าว” พ่อค้าก็ได้จัดหามาเอง ชาวนาไม่มีความรู้ด้านเครื่องมือวัดระยะดังกล่าว แต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ชาวนาที่มีความรู้อยู่บ้างอาจไม่ตกลงราคาจากการคำนวณของพ่อค้าข้าว แต่ต้องรองให้พ่อค้าข้าวนับจำนวนเลียงข้าวแล้วคิดราคากันเป็นเลียงก็ได้

ต่อมาเมื่อเลิกวิธีการขายข้าวเลียงแบบเหมาห้อย เปลี่ยนมาเป็นขายข้าวที่นวดแล้วบรรจุกระสอบ นำไปตวงด้วยทะนานหรือถัง ชาวนาก็ถูกเอารัดเอาเปรียบจากกระบวนการตวงอีก แม้กระทั่งถึงวิธีการชั่งด้วยเครื่องชั่ง พ่อค้าก็เป็นผู้ดำเนินการชั่งข้าวเองทั้งหมด ชาวนาเจ้าของข้าวเพียงแต่ดูกระบวนการชั่ง ตวง แต่ไม่ได้ให้ความสนใจในรายละเอียด จึงถูกเอารัดเอาเปรียบเป็นอันดับแรก

ขั้นตอนการค้าข้าวอีกขั้นตอนหนึ่ง คือ การขายข้าวผ่านนายหน้า เนื่องจากโรงสีในอดีตต้องการข้าวปริมาณมาก เพื่อป้อนให้กับโรงสีผลิตเป็นข้าวสาร จึงต้องมีระบบนายหน้าเพื่อ

ติดต่อประสานกับชาวนาผู้ผลิตข้าว นายหน้าไม่ต้องลงทุนซื้อข้าวเอง เพียงแต่ติดต่อประสานงาน เท่านั้น ซึ่งทางโรงสีเป็นผู้จ่ายเงินเป็นค่าประสานงาน อาจคิดราคาจากปริมาณของข้าวที่นายหน้าสามารถติดต่อมาได้ กระบวนการนี้โรงสีจึงต้องกดราคาข้าวลงเพื่อใช้เป็นค่าติดต่อประสานงานของนายหน้า แต่ระบบนายหน้านี้หากมีโรงสีมาก มีนายหน้ามาก ก็อาจทำให้มีการแข่งขันกัน และราคาข้าวสูงขึ้นได้บ้างเหมือนกัน

การเสียเปรียบด้านราคาข้าวอีกลักษณะหนึ่ง คือ การที่โรงสีข้าวหรือผู้ส่งออกข้าวกดราคาข้าวจากชาวนา เพื่อชดเชยกับค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ต้องจ่ายให้กับหน่วยงาน ดังกรณี การค้าข้าวในสมัยที่รัฐควบคุมไม่ให้ส่งข้าวไปขายต่างประเทศ แต่การค้าข้าวในกลุ่มน้ำปากพนังก็ยังคงมีการลักลอบขายกันอยู่ พ่อค้าข้าวหรือเจ้าของโรงสีจึงต้องจ่ายเงินเพื่อเป็นค่าผ่านทาง เช่น จ่ายให้ทางอำเภอกระสอบละ 50 บาท จ่ายให้สุลตากร กระสอบละ 50 บาท จ่ายให้ตำรวจ กระสอบละ 50 บาท รวมจ่ายในส่วนนี้ 150 บาทต่อกระสอบ ในขณะที่ต้นทุนซื้อข้าวเพียงกระสอบละ 155 บาท เมื่อรวมเป็นต้นทุนออกจากท่าเป็นเงินกระสอบละ 305 บาท ราคาข้าวที่นำไปขายที่กลั่นตันได้กระสอบละ 600 บาท ตรังกานู กระสอบละ 800 บาท สิงคโปร์ กระสอบละ 1,000 บาท และหากเลยไปถึงอินโดนีเซีย จะได้กระสอบละ 1,200 บาท (ขวลิต อังวิทย์ฯ, 2540 : 19)

การขายข้าวอีกลักษณะหนึ่ง คือ การขายข้าวระบบเงินเชื่อซึ่งเกิดขึ้นระหว่างชาวนากับโรงสี ในยุคที่มีโรงสีขนาดเล็ก ขนาดกลางมีในหมู่บ้านมากขึ้น หากโรงสีใดมีทุนไม่เพียงพอ ก็มักใช้ระบบเงินเชื่อ บางครั้งชาวนาต้องรอเงินค่าข้าวนานเป็นหลายปีกว่าจะได้เงินค่าข้าวคืนมา และมีหลายรายที่ถูกเบี้ยวค่าข้าว สาเหตุดังกล่าวข้างต้นล้วนแสดงให้เห็นว่าชาวนาถูกเอารัดเอาเปรียบมาตั้งแต่แรกเริ่มของการปลูกข้าวเพื่อขาย และยังคงดำเนินการต่อมาจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นข้อมูลส่วนหนึ่งที่สนับสนุนผลที่ปรากฏอยู่ทั่วไปว่า ชาวนาส່วนมากเป็นผู้ยากจน

3.5 การแตกตัวทางชนชั้น ในยุคนาข้าวรุ่งเรืองที่สังคมชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังมีการผลิตข้าว และมีกลุ่มโรงสีข้าว เพื่อสีข้าวส่งไปขายเป็นสินค้าหลักของพื้นที่แห่งนี้ เป็นยุคที่ชาวนาโดยทั่วไปไม่ค่อยมีความแตกต่างกันในด้านฐานะทางเศรษฐกิจมากนัก เนื่องจากชาวนาเกือบทุกคนบวรจะมีปัจจัยการผลิตคือที่ดินเป็นของตนเอง แต่ก็พบว่าในกลุ่มของชาวนายังมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มชาวนาผู้มีอันจะกิน และชาวนาจน ข้อสังเกตได้ระหว่างชาวนา 2 กลุ่ม นี้คือ จำนวนที่ดินที่ครอบครอง ผู้ที่มีที่ดินมากกับที่ดินน้อย ประการที่ 2 คือ จำนวนสมาชิกในครัวเรือน หากสมาชิกในครัวเรือนมากถือได้ว่าเป็นครอบครัวใหญ่ มีแรงงานสำหรับการผลิตมาก และต่อไปจะมีเครือข่ายเกี่ยวค้องมากขึ้นด้วย สิ่งที่สามารถบ่งบอกได้ถึงฐานะทางเศรษฐกิจครัวเรือนชาวนา คือ ขนาดและปริมาณของ “เรินข้าว” และจำนวนข้าวที่บรรจุอยู่ในเรินข้าว และอีกประการหนึ่งคือ ชาวนาผู้มีอันจะกินมักนิยมส่งให้ลูก

โดยเฉพาะลูกชายได้ไปเรียนหนังสือในตัวจังหวัดหรือไปเรียนที่กรุงเทพฯ จังหวัดที่คนนิยมส่งลูกไปศึกษาเล่าเรียนในสมัยนี้ได้แก่ จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา จังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนชาวนาจนมักเป็นครอบครัวที่มีที่ดินไม่มากนัก มีสมาชิกในครัวเรือนน้อยจึงผลิตข้าวได้น้อย ลูกของชาวนาจนจึงมักไม่ได้เรียนต่อในระดับสูง ๆ

ส่วนกลุ่มคนที่แตกตัวมาจากชาวนาอีกพวกหนึ่งคือ พ่อค้าข้าว ส่วนมากจะเป็นคนจีนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชนทั่วไปในกลุ่มน้ำปากพนัง พ่อค้าคนจีนเหล่านี้บางคนก็ไม่ได้รับซื้อข้าวเพียงอย่างเดียว แต่มีการขายสินค้าประเภทอื่น ๆ ด้วย เช่น จำพวกอาหาร เครื่องใช้ในครัวเรือน เครื่องมือต่าง ๆ เสื้อผ้า ขนมหัสดิน ต่อมาในระยะหลัง ๆ ได้มีคนไทยได้ตั้งตัวเป็นพ่อค้ารับซื้อข้าวเปลือก แล้วส่งขายยังโรงสีด้วย กลุ่มพ่อค้าข้าวจึงเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นในยุคนี้ กลุ่มพ่อค้าข้าวเหล่านี้ติดต่อซื้อขายกับโรงสีไฟฟ้าทั้งในอำเภอปากพนัง อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และต่อมาได้พัฒนาตนเองขึ้นเป็นเจ้าของโรงสีเอง ซึ่งเป็นโรงสีขนาดเล็กตั้งอยู่ตามชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ แม้จะมีความแตกต่างระหว่างชนชั้น มีการแตกตัวทางชนชั้น มีการเอารัดเอาเปรียบกันระหว่างชาวนากับพ่อค้าอยู่บ้าง แต่ฐานะทางเศรษฐกิจในยุคนี้มีความแตกต่างกันไม่มากนัก ประการสำคัญในยุคนี้ชาวนาส่วนใหญ่ไม่มีหนี้สิน

3.6 ความหลากหลายการผลิตของครัวเรือนชาวนา แม้ในยุคที่มีการผลิตข้าวเพื่อเป็นอาหารและเป็นสินค้ามีเงื่อนไขปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าว แต่ชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง โดยเฉพาะพื้นที่ราบลุ่ม ก็ไม่ได้มีการผลิตเฉพาะข้าวเท่านั้น ครัวเรือนชาวนาส่วนมากจะมีระบบการผลิตมากกว่าหนึ่งระบบ ได้แก่

1) การจับปลา การหาปลาหรือการทำประมงพื้นบ้าน เป็นการผลิตของครัวเรือน เพื่อใช้บริโภค หรืออาจเป็นที่มาของรายได้ส่วนหนึ่งของครัวเรือน แหล่งการผลิต คือ แม่น้ำ ลำคลอง ในทุ่งนา ผลผลิตที่หาได้ไม่มีเฉพาะเพียงปลาชนิดต่าง ๆ อย่างเดียว แต่ยังมี ปู หอย กุ้ง เต่า อีกด้วย ทรัพยากรสัตว์น้ำเหล่านี้มีมากเป็นบางช่วงฤดูกาล แต่ชาวนาก็สามารถหาสัตว์น้ำเหล่านี้และเก็บถนอมอาหารไว้ใช้บริโภคได้ตลอดปี นอกจากจะเป็นอาหารภายในครัวเรือนแล้วยังสามารถแลกเปลี่ยนหรือขายเป็นสินค้าได้ จึงเป็นการลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัวส่วนหนึ่ง

2) การเลี้ยงสัตว์ มักเป็นสัตว์ที่เลี้ยงไว้เพื่อใช้งาน ซึ่งจะมีเลี้ยงทุกบ้าน คือ วัว หรือควาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าชุมชนในพื้นที่ได้นิยมใช้วัวหรือใช้ควายเพื่อไถนา วัว ควายจึงเป็นทั้งทรัพย์สินและเป็นทั้งเครื่องมือประกอบการทำนา แต่ละครอบครัวจะเลี้ยงวัวควายไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบุคคลที่สามารถไถนาได้ หากมีผู้ไถนาเพียงคนเดียวก็เลี้ยงไว้เพียง 2 – 3 ตัว แต่ถ้ามีผู้สามารถไถนาได้ 3 – 4 คน อาจเลี้ยงวัวถึง 10 ตัว เพราะแรงงานหลักของวัว ควายมีไว้สำหรับไถนา ชาวบ้านไม่นิยมขาย วัว ควายที่ใช้สำหรับไถนา แต่จะปล่อยให้แก่และตายไปเอง ทั้งยังได้เก็บเขา

ของวัวไว้เป็นอุปกรณ์ประกอบพิธีทำขวัญข้าวอีกด้วย ส่วนสัตว์เลี้ยงประเภทอื่น ๆ อาจมีเลี้ยงบ้าง แต่ไม่ได้เลี้ยงทุกครอบครัว เช่น เป็ด ไก่ หมู เป็นต้น สัตว์เลี้ยงเหล่านี้มักเลี้ยงไว้เป็นอาหาร ยกเว้นหมูที่เลี้ยงเพื่อจำหน่าย

3) การจักสาน ชาวนาในอดีตสามารถผลิตเครื่องมือ เครื่องใช้ ภายในครัวเรือนเอง ทั้งเครื่องมือ เครื่องใช้เกี่ยวกับการทำนา เช่น กระด้ง กระสอบ เสื่อ เป็นต้น โดยใช้วัสดุที่เป็นทรัพยากรในท้องถิ่น แต่ละท้องถิ่นอาจมีไม่เหมือนกัน แต่ชาวบ้านแต่ละท้องถิ่นก็สามารถนำมาประดิษฐ์เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ได้เหมาะสม เช่น ไม้ไผ่ กระจุค กก คล้า ลาน ตาล เป็นต้น นอกจากเครื่องใช้ในการทำนา ยังจัดทำเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับหาปลาด้วย เช่น ไซ ลัน ชุด แตรง เขี่ย ถักยอ ถักอวน ถักแห เป็นต้น เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เหล่านี้มักผลิตไว้ใช้ในครัวเรือน

4) การแปรรูปอาหาร เช่นทำน้ำส้ม น้ำผึ้ง น้ำตาล ซึ่งเป็นการผลิตอีกระบบหนึ่งของครัวเรือนชาวนาจากพืช 2 ชนิด แต่ละชนิดเจริญงอกงามอยู่ในพื้นที่ต่างกัน พืช 2 ชนิดนี้ คือ ต้นจาก และต้นตาล ต้นจากมักเจริญงอกงามอยู่บริเวณริมแม่น้ำลำคลอง ส่วนต้นตาลมักขึ้นอยู่ทั่วไปในทุ่งนา แต่พื้นที่ที่มีต้นตาลมาก คือ พื้นที่ทางทิศใต้ของอำเภอหัวไทร ชาวนามักใช้ต้นตาลและต้นจาก เพื่อผลิตเป็นน้ำส้ม น้ำหวาน และเกี้ยวเป็นน้ำผึ้ง น้ำผึ้งจากต้นจากและต้นตาลจะใช้มากในช่วงเดือนสิบที่ประเพณีของคนภาคใต้จะทำขนมพอง ขนมลา ขนมบ้า ขนมดีซำ น้ำผึ้งจึงเป็นสิ่งจำเป็นมาก และเป็นสินค้าที่ผู้ผลิตนำไปเร่ขายตามบ้านเรือนริมลำคลองสายต่าง ๆ ทั่วไป

นอกจากการผลิตต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว บ้านเรือนของชาวนาในอดีตมักปลูกพืชผักไว้บริเวณบ้าน เช่น พริก มะละกอ บอน มะระ มะเขือ เป็นต้น ซึ่งพืชผักเหล่านี้ชาวนาปลูกไว้เพื่อเป็นอาหาร ที่สามารถแบ่งปันขอกันกินขอกันใช้ได้ตลอดมา ส่วนในแปลงนานั้นหลังจากการเก็บเกี่ยวชาวบ้านบางรายจะใช้ที่นาสำหรับปลูกพืชผักประเภทต่าง ๆ เช่น ถั่วเขียว แตงไทย มัน เป็นต้น การปลูกพืชผักเหล่านี้มีทั้งปลูกเพื่อบำรุงดิน และปลูกเพื่อบริโภคและแบ่งปันหรือขายในบางโอกาส การผลิตอื่น ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการผลิตเสริมและการผลิตประกอบที่จะคล้ายคลึงกันแต่ละครอบครัว เพราะผลผลิตดังกล่าวไม่ได้มีการวางขายกันโดยทั่วไป ผู้ใช้จึงต้องผลิตขึ้นใช้เองเป็นส่วนใหญ่ เว้นแต่ครอบครัวใดที่ไม่มีปัจจัยการผลิต เช่น การทำน้ำส้ม น้ำผึ้ง ถ้าหากไม่มีต้นจากหรือต้นตาล ก็อาจไม่ต้องผลิตในครัวเรือน แต่อาจขอหรือซื้อจากผู้ผลิตคนอื่น ๆ ได้ การผลิตของครัวเรือนชาวนาในยุคนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวนามีการผลิตที่หลากหลายโดยมีข้าวเป็นการผลิตหลัก ส่วนการผลิตอื่น ๆ เป็นการผลิตประกอบหรือเสริม เพื่อให้ครอบครัวดำรงอยู่ได้ในยุคนี้

4. การผลิตและการใช้ทรัพยากรส่วนรวมในพื้นที่ป่าพรุ

พื้นที่ป่าพรุซึ่งอยู่ระหว่างพื้นที่เชิงเขาอันเป็นพื้นที่ต้นน้ำ ในอำเภอลานสกา อำเภออ่อนพิบูลย์ อำเภอละโวด กับพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำปากพนัง ทำให้พื้นที่ป่าพรุเป็นแอ่งรองรับน้ำและกรองตะกอนที่ไหลลงมาจากแหล่งต้นน้ำ ก่อนที่น้ำจะระบายลงทะเลน้อยสู่ทะเลสาบสงขลา และระบายออกคลองควนคูแม่น้ำปากพนัง และออกสู่อ่าวไทยในที่สุด จากสภาพดังกล่าวก่อให้เกิดความสมบูรณ์ในพื้นที่ป่าพรุที่ประกอบไปด้วยพืช และสัตว์หลากหลายชนิด จึงมีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าพรุหลากหลายรูปแบบ ทั้งการเข้ามาอยู่ในพื้นที่ป่าพรุและเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าพรุเป็นครั้งคราว มีประเด็นน่าสนใจ ดังนี้

4.1 ลักษณะการตั้งบ้านเรือนบริเวณป่าพรุ ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีระบบนิเวศที่เป็นเขตพื้นที่ป่าพรุอยู่ทุกพื้นที่ทั้ง 3 อำเภอ แต่จากสภาพของพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันของแต่ละเขตของพื้นที่ป่าพรุ จึงเป็นผลให้มีความแตกต่างทางลักษณะทางกายภาพของแหล่งชุมชนกับป่าพรุ ซึ่งจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่ 1 แหล่งชุมชนห่างไกลจากป่าพรุ และลักษณะที่ 2 แหล่งชุมชนตั้งอยู่ติดกับป่าพรุ

ลักษณะที่ 1 แหล่งชุมชนห่างไกลจากป่าพรุ แหล่งชุมชนตั้งอยู่ห่างจากพื้นที่ป่าพรุ สภาพพื้นที่ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่บริเวณ เขตป่าพรุแถบอำเภอหัวไทร ได้แก่ พื้นที่ตำบลควนชะลิก ตำบลแหลม สาเหตุที่ชุมชนไม่สามารถเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตป่าพรุได้เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ป่าพรุบริเวณนี้ คือ เป็นพื้นที่ที่ลุ่มต่ำมาก เพราะเป็นบริเวณที่ใกล้กับทะเลสาบและทะเลน้อย ในเขตจังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุง จากสภาพที่เป็นที่ลุ่มต่ำมากจึงไม่สามารถตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยอย่างถาวรได้ แต่ก็มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้อาศัยลักษณะที่ดินบางส่วนที่เป็นเนินสูงขึ้นเล็กน้อยในเขตป่าพรุ เรียกกันว่า “พังการ” เช่น พังการท่อม พังการทราย พังการไม้ไผ่ เป็นต้น ครัวเรือนเหล่านี้ได้สร้างบ้านและอาศัยอยู่บริเวณนี้ ในอดีตมักเป็นครัวเรือนหลังเดียวหรืออาจมีครัวเรือนของบุตรที่แยกบ้านออกมาสร้างใหม่ ครัวเรือนในพื้นที่พังการเหล่านี้จึงเป็นครัวเรือนที่อยู่ระหว่างพื้นที่ที่เป็นป่าพรุ กับแหล่งชุมชนที่มีบ้านเรือนตั้งอยู่เป็นกลุ่ม หรือห้อมบ้าน ครัวเรือนที่อยู่ในพังการไม่อาจเรียกว่าเป็นชุมชนได้ เนื่องจาก แต่ละพังการอาจมีแค่ 1-2 หลังเท่านั้น และแต่ละพังการก็ห่างไกลกัน การคมนาคมติดต่อกันไม่ว่าจะระหว่างแหล่งชุมชนกับป่าพรุหรือแหล่งชุมชนกับครัวเรือนในพังการ มีทางเดียวกัน คือ ทางน้ำ โดยใช้เรือเป็นพาหนะ มีลำคลองสายหลักที่เชื่อมระหว่างคลองชะอวดมาสู่คลองหัวไทร เช่น คลองควนชะลิก - คลองแดน เป็นต้น

ลักษณะที่ 2 แหล่งชุมชนตั้งอยู่ติดกับป่าพรุ พื้นที่ลักษณะนี้ปรากฏอยู่ทั้งในเขตของอำเภอหัวไทรได้แก่ ตำบลแหลม เขตอำเภอเชียรใหญ่ ได้แก่ ตำบลการเกด ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว

และเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ ตำบลสวนหลวง ตำบลทางพูน ซึ่งมีพื้นที่ถัดขึ้นไปทางทิศเหนือ ระดับความสูงของพื้นที่จึงสูงกว่าพื้นที่ในแถบอำเภอหัวไทร จึงทำให้สามารถตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยได้ แม้ว่าสภาพของพื้นที่จะมีลักษณะเป็นพังการอยู่บ้าง แต่เป็นพังการที่มีขนาดกว้างใหญ่ และปริมาณมากกว่าแถบอำเภอหัวไทร หย่อมบ้านต่าง ๆ จึงสามารถเข้าไปตั้งและใช้พื้นที่ได้มากขึ้น จึงเกิดแหล่งชุมชนและมีโรงเรียนเกิดขึ้น เช่น โรงเรียนบ้านท่าเตียน ในตำบลแหลมอำเภอหัวไทร โรงเรียนบ้านศาลาตะเคียน ในตำบลกระแจะ อำเภอเชียรใหญ่ เป็นต้น

4.2 การเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวม ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ป่าพรุ มีทั้งประเภทพืชและสัตว์นานาชนิด ป่าไม้ในป่าพรุในอดีตมีสภาพเป็นป่าขึ้นคงคิบบที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ป่าเขียว” ป่าเขียวมีพื้นที่นับหมื่นไร่ ป่าเขียวบางแห่งมีน้ำขังตลอดปี มีพืชพันธุ์ไม้หลายประเภท ประเภทที่หนึ่ง เป็นไม้ยืนต้น เช่น ไม้ตะเคียน เสม็ดแดง เสม็ดขาว เสม็ดขุน หว้าน้ำ ไม้เทียะ ไม้เตียว ไม้หว้าหิน เป็นต้น ประเภทที่สอง พืชล้มลุก ที่พบมากได้แก่ กระจุตหนู กระจุตเหว้ ทรงกระเทียม หวายลิง บัวชนิดต่าง ๆ ประเภทที่สาม พืชประเภทเฟิร์น ได้แก่ กูดยาง กูดขม ลำเพ็ง และลิเกา

ด้วยสภาพนิเวศที่สมบูรณ์ของพื้นที่ป่าดังกล่าวแล้ว ทำให้เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของบรรดาสัตว์ป่าอีกหลายประเภท ทั้งประเภทสัตว์สี่เท้า ได้แก่ ช้าง เสือ กวาง กระเจง หมูป่า ควายป่า โดยเฉพาะช้างป่านั้นเป็นสัตว์ที่เป็นศัตรูของนาข้าวที่สำคัญ เพราะจากปริมาณที่มากและอยู่ร่วมกันเป็นโขลง ชาวบ้านเรียกว่าเป็นฝูงช้าง แต่ละฝูงมีประมาณ 30 – 100 ตัว ประเภทสัตว์เลื้อยคลาน เช่น ตะกวด เขี้ย กิ้งก่า เต่า เป็นต้น ประเภทสัตว์น้ำจำพวกปลาชนิดต่าง ๆ ปลาที่สำคัญ คือ ปลาดุกลำพัน ซึ่งมีอยู่มากที่สุดในป่าพรุ และมีจำนวนมากยิ่งขึ้นในบริเวณพื้นที่ป่าที่มีต้นไม้มะเดื่อ เนื่องจากผลของไม้เตียวมีเมล็ดที่มีน้ำมันเป็นอาหารของปลาดุกลำพันได้ดี ประเภท สัตว์ปีก ทั้งจำพวกนก และผึ้งป่า นกเหล่านี้ทำรังอยู่บนต้นไม้ทุกประเภทในเขตป่าพรุ ไม่เว้นแม้กระทั่งในป่าปรีอ กก เปียน นกบางชนิดก็สามารใช้ทำรังได้

ทั้งป่าไม้และสัตว์ป่านานาชนิดในพื้นที่ป่าพรุจึงเป็นแหล่งทรัพยากรส่วนรวม เพราะเป็นแหล่งรวบรวมและก่อให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ จนมีคำกล่าวกันในปัจจุบันที่เปรียบเทียบกับป่าพรุว่า เปรียบเสมือนห้างสรรพสินค้า ที่ผู้ใดต้องการสิ่งใดก็สามารถเข้าไปหยิบฉวยเอามาใช้ได้อย่างเพียงพอต่อความต้องการ ลักษณะการใช้พื้นที่ป่าพรุในยุคนี้นี้มี 2 ลักษณะ ดังนี้

ลักษณะแรก การจับจองพื้นที่ป่าพรุ การจับจองพื้นที่ป่าพรุสืบเนื่องมาจากชาวนาที่ทำนาอยู่ในบริเวณใกล้เคียง มีปัญหาในด้านการเลี้ยงวัว ควายในช่วงฤดูฝน เพราะหลังจากฤดูไถหว่านแล้ว วัวควายของแต่ละครอบครัวมักขาดแหล่งหญ้าที่เป็นอาหาร เนื่องจากทุ่งนาที่วัวควายเคยและเล็มหญ้าหลังการเก็บเกี่ยว ต้องกลับเป็นแหล่งปลูกข้าวที่มีต้นกล้าข้าวอยู่เต็มแปลงนาทุกแปลง เจ้าของวัวควายจึงต้องหาพื้นที่ใหม่สำหรับให้วัว ควายพักอาศัยและกินหญ้า พื้นที่ป่าพรุจึง

เป็นแหล่งที่เหมาะสม เพราะมีหญ้าสำหรับเป็นอาหารของวัวควายอย่างพอเพียง มีป่าเสม็ดให้เป็นที่พักอาศัยตอนกลางวันได้ ชาวนาจิงได้ไปจับจองพื้นที่สำหรับสร้างเป็นโรงเรียนสำหรับเลี้ยงวัว และเป็นที่พักอาศัยของเจ้าของในช่วงเวลาที่ต้องดูแลวัวควาย เรียกโรงเรียนนี้ว่า “หน้าวัว”

การจับจองที่ดินบริเวณป่าพรุ ผู้จับจองไม่ได้เข้าไปจับจองเพียงลำพัง แต่จะมีการชักชวนเพื่อนบ้านหรือเครือญาติที่มีปัญหาเหมือนกัน คือ ขาดแหล่งที่พักของวัวควายหลังการไถหว่าน ดังกล่าวแล้ว การที่เจ้าของวัวควายต้องไปพักอาศัยเพื่อดูแล วัว ควาย อยู่ที่หน้าวัวเป็นเวลานาน คือ ปีละประมาณ 6 – 7 เดือน ตั้งแต่เดือนสิงหาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ ทำให้มีเวลาว่างมาก จึงได้จับจองที่ดินที่อยู่บริเวณใกล้ ๆ กับหน้าวัว เพื่อเป็นที่สำหรับทำกิจกรรมต่าง ๆ การจับจองปริมาณที่ดินขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของครัวเรือน เช่น ถ้าในครอบครัวที่มีบุตรหลายคนก็อาจจับจองที่ดินจำนวนมากถึง 100 ไร่ ส่วนครอบครัวที่มีบุตรไม่มากนักก็จับจองที่ดินน้อยลงเป็นลำดับประมาณ 20 - 50 ไร่

วิธีการจับจองที่ดินบริเวณป่าพรุไม่ได้กระทำเป็นลายลักษณ์อักษร และไม่ได้แจ้งความประสงค์ต่อผู้ใด มีเพียงแต่ผู้ที่เข้าไปจับจองได้จัดสรรปันส่วนกันเองว่าของใครอยู่บริเวณใดแล้ว จึงแสดงสัญลักษณ์ แสดงความเป็นเจ้าของสิทธิ์โดยการขุดรางมุมไว้ทั้ง 4 ด้าน และไม่มีการวัดระยะว่ากว้างยาวเท่าไร แต่ได้คาดคะเนจากสายตาว่าเป็นจำนวน 20 ไร่ 50 ไร่ หรือ 100 ไร่ ซึ่งในเวลาต่อมาทำให้มีที่ดินเหลือจากเอกสารสิทธิ์จำนวนมาก จึงสรุปได้ว่า การจับจองที่ดินป่าพรุแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ จับจองที่ดินที่ใช้สำหรับให้วัวควายพักอาศัย และส่วนที่เป็นพื้นที่สำหรับทำกิน ที่ดินส่วนที่จับจองไว้ทำกิน ได้นำมาใช้ประโยชน์หลายประการ ดังนี้

ประการแรก ใช้เป็นที่ทำนา ผู้จับจองได้ใช้เวลาว่างช่วงที่พักอยู่ที่หน้าวัวจัดการกับที่ดินที่ได้จองไว้โดยการตัดไม้ ซึ่งส่วนมากเป็นไม้เสม็ด และขุดต่อไม้ออกจนหมด พื้นที่ที่เคยเป็นป่าเสม็ดกลายเป็นที่ว่าง ดังนั้นเมื่อถึงหน้าแล้งช่วงเดือนเมษายนถึงมิถุนายน ผู้จับจองบางรายได้ไถพื้นที่บริเวณนั้นและหว่านเมล็ดข้าวลงไป ปล่อยให้ทิ้งไว้ จนถึงเดือนมีนาคม จึงลงไปเก็บเกี่ยวข้าว นางจวน วัฒนพรหม เล่าว่า “ต้นข้าวปนอยู่ในป่าหญ้าจำพวก เปียน ปรีอ แต่ข้าวสวย รวงใหญ่ หนักมากจึงเก็บข้าวได้มาก จนจี่คร้านจะเก็บ” การทำนาในป่าพรุลักษณะดังกล่าวมีข้อสังเกตคือ ทุกแปลงนาจะไม่มีคันนาเพื่อขังน้ำ หรือเพื่อแสดงความเป็นเจ้าของ เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้เป็นที่ลุ่มค่อนข้างลึก เมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำจะท่วมแปลงนาทั้งหมดและท่วมขังอยู่เป็นเวลานาน พอที่จะทำให้ต้นข้าวต้นข้าวเจริญเติบโตตามวงจรของต้นข้าว จึงไม่จำเป็นต้องทำคันนา เมื่อถึงหน้าแล้งน้ำแห้งหมด ประมาณเดือนเมษายน ข้าวสุกพอดี เจ้าของจึงไปเก็บเกี่ยว

ประการที่ 2 ใช้เป็นที่ขุดบ่อล่อปลา เนื่องจากพื้นที่ป่าพรุมักมีสภาพเป็นหลุมบ่อตามธรรมชาติอยู่แล้ว หลุมบ่อเหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำนานาชนิดและมีปริมาณมาก หลุมบ่อเหล่านี้ชาวบ้านเรียกกันว่า “หนอง” ซึ่งนอกจากหนองที่มีอยู่ตามธรรมชาติแล้ว ผู้จับจองยังได้มี

การขุดหนองขึ้นใหม่เพื่อล่อปลาให้ลงไปอยู่ เนื่องจากในหน้าแล้ง น้ำแห้งงวดลง ปลาทั้งหลายต่างลงไปอยู่ในหนองน้ำ จึงมีกิจกรรม “วิดหนอง” ขึ้น

กิจกรรมวิดหนอง เกิดขึ้นในช่วงหน้าแล้งหลังการเก็บเกี่ยวข้าว ประมาณเดือนเมษายน ผู้ที่มีหน้าวัว จะนำลูก เมีย ไปวิดหนองและจับปลาในหนองที่ขุดไว้ที่ป่าพรุ เพราะเมื่อน้ำแห้งงวดลงบรรดาปลาน้อยใหญ่จะลงไปอยู่ในหนองน้ำ เนื่องจากยังมีน้ำขังอยู่เต็มหนอง เดือนเมษายนน้ำยิ่งแห้งและงวดลงมากทำให้สามารถวิดหนองได้สะดวก ผู้ไปวิดหนองจะต้องนำเครื่องมืออุปกรณ์ เครื่องใช้ ไปอย่างครบครัน เช่น โพง เจ็ย กระดัง แตรง ไซ เจียง มีด หม้อ กะละมัง เป็นต้น การไปวิดหนองจับปลานี้ หากวิดและจับปลาเสร็จภายในวันเดียว ก็นำปลากลับมาที่บ้านได้ แต่หากบ่อยครั้งที่มีปลาจำนวนมากจนไม่สามารถจับได้ทันในวันเดียว ทุกคนจึงต้องนอนค้างคืนกันที่หน้าวัว ซึ่งอาจต้องนอนค้าง ๒ – ๓ คืนก็มี บางหนองได้ปลามากเกินไปจนไม่มีภาชนะจะใส่ปลาเพียงพอ จึงต้องแก้ปัญหาโดยขุดดินข้าง ๆ หนอง ทำเป็นหลุมบ่อตื้น ๆ ขนาดเล็ก แล้วนำปลาที่จับได้เทใส่ไว้ในหลุมเพื่อไม่ให้ปลาตายก่อนที่จะได้นำปลากลับบ้าน บางครอบครัวต้องทำปลาและตากแห้งไว้ที่หน้าวัวก่อนนำกลับมาบ้าน บางครอบครัวที่มีหนองน้ำหลาย ๆ ลูก สามารถจับปลาได้มากและใช้กินในครอบครัวไม่ทัน จึงทำเป็นปลาแห้ง ปลาธำไว้เมื่อมีกิจกรรมตามประเพณีขึ้นที่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นงานบุญ งานบวช งานศพ ฯ ก็ได้ใช้ปลาแห้งเหล่านั้นประกอบอาหารเลี้ยงแขกได้ตลอดงาน การวิดหนองนี้บางครั้งก็มีการแอบวิดหนองของคนอื่น หากเจ้าของหนองทราบตอนหลัง ผู้วิดมักอ้างว่าจำหนองของตนเองไม่ได้

นอกจากสองประการดังกล่าว ผู้จับจองหรือผู้ที่อยู่ที่หน้าวัวยังมีกิจกรรมอีกประการหนึ่งที่ไม่ได้ใช้เฉพาะในที่ดินที่จับจองไว้เท่านั้น แต่ได้ใช้เวลาว่างออกไปตัดไม้จากป่าพรุทั่วไปสำหรับนำไปใช้ในครัวเรือน เมื่อมีเวลาว่างขณะที่อยู่ที่หน้าวัว ทุกคนก็จะเข้าไปเลือกตัดไม้เสม็ดในป่าพรุ โดยจะเลือกเฉพาะต้นที่สวยงาม ๆ หมายถึง ลำต้นตรง และโตขนาดพอเหมาะกับการที่จะนำไปทำไม้ไปใช้ เมื่อตัดแล้วอาจกองไว้ในป่าพรุ หรือนำมาไว้ที่หน้าวัว แต่ละคนจะตัดไม้เท่าที่จำเป็นที่จะนำไปใช้ในระยะเวลา ๑ ปี เพราะเมื่อถึงหน้าวัวปีต่อไปก็ต้องมาตัดอีก ทำให้ป่าไม้เจริญงอกงามได้ดี และมีจำนวนมาก เนื่องจากในเวลาหนึ่งปีที่คนหยุดตัด ต้นไม้ก็เจริญงอกงามต่อไป ต้นเล็กจะขึ้นมาแทนที่ต้นใหญ่ที่ถูกตัดไปใช้ ไม้ที่ตัดมักเอาไปใช้ทำ ฟืน หรือซ่อมแซมบ้านเรือน คอกไก่ คอกหมู คอกวัว ฯ เมื่อตัดได้แล้วต้องรอให้น้ำท่วมจึงนำเรือไปบรรทุก อาจเป็นเรือพาย เรือแจว หรือเรือถ่อ บรรทุกไม้กลับมาที่บ้าน แต่ละบ้านจึงมีเรือไว้ประจำบ้านทุกบ้าน เมื่อนำไม้เสม็ดมาถึงบ้าน ลูกหลานก็จะช่วยกันปอกเปลือกและตัดเป็นท่อน ๆ ตากให้แห้งเพื่อนำมาผ่าเป็นฟืนเก็บไว้ใช้ตลอดทั้งปี

ลักษณะที่สอง การใช้ป่าพรุเป็นครั้งคราว การใช้ป่าพรุลักษณะที่สองนี้เป็นการเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวมของบุคคลทั่วไป ไม่ว่าจะอยู่ใกล้หรือไกลก็สามารถเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่า

พรุได้ จึงอาจแบ่งกลุ่มคนที่ใช้ป่าพรุได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนที่อยู่ใกล้พื้นที่ป่าพรุ และกลุ่มที่อยู่ไกลป่าพรุ หากจำแนกกิจกรรมการใช้ป่าพรุแล้วแยกได้เป็น 2 ประเภท คือ กิจกรรมการใช้ป่าพรุที่คนนอกพื้นที่เข้ามาใช้ประโยชน์ ได้แก่ การตัดไม้ อีกประเภทหนึ่ง คือ กิจกรรมที่คนในพื้นที่ใช้ประโยชน์ได้แก่ การตัดไม้ การจับปลา ถอนกระจุย และการหาของป่า ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

การตัดไม้ในป่าพรุของคนที่อยู่ห่างไกลไปจากเขตป่าพรุ คือ กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มหรือชายฝั่งทะเล ได้เข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าพรุ กลุ่มคนดังกล่าวได้แก่ กลุ่มคนจากบ้านท่าซอม บ้านราม บ้านหัวไทร บ้านทะเลปิง บ้านรามแก้ว บ้านคลองแดน เขตอำเภอหัวไทร และกลุ่มคนในเขตอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา อีกส่วนหนึ่ง ที่ได้เข้ามาตัดไม้ในป่าพรุช่วงเวลาที่มีการตัดไม้ คือ ช่วงน้ำนอง ประมาณเดือนพฤศจิกายน - ธันวาคม ของทุกปี ผู้คนจากพื้นที่ต่าง ๆ ได้เข้ามาในป่าพรุโดยใช้เรือเป็นพาหนะ มีขั้นตอนการตัดไม้ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ผู้ใช้ต้องมีเป้าหมายการใช้ไม้ เช่น ต้องการนำไปแปรรูปเป็นไม้กระดานสำหรับสร้างบ้านเรือน หรือต้องการทำเสาบ้านเรือน หรือทำโรงเรือน ทำฟืน เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อเลือกไม้ในป่าพรุได้เหมาะสม ไม่ต้องเสียเวลาและเสียไม้ไปโดยเปล่าประโยชน์

ขั้นตอนที่ 2 เตรียมอุปกรณ์เครื่องมือต่าง ๆ ให้เหมาะสมทั้งประเภทพาหนะขนส่งประเภทอุปกรณ์ตัดไม้ ได้แก่ ขวาน เชือก เรือ หรืออาจต้องใช้แรงงานคนหลายคนจึงต้องขอความช่วยเหลือจากเครือญาติหรือเพื่อนบ้านไว้เป็นการล่วงหน้า

ขั้นตอนที่ 3 เมื่อถึงเวลา คือ ช่วงน้ำฝน มีน้ำนอง ซึ่งมักอยู่ในระหว่างเดือนพฤศจิกายน - ธันวาคม ของทุกปี การเลือกเวลาในช่วงน้ำฝนซึ่งมีน้ำมาก ทำให้มีความสะดวกในการขนส่งลำเลียงไม้ออกจากป่า เพราะสามารถนำเรือเข้าไปในป่าพรุได้ทุกพื้นที่ เมื่อพบไม้ที่ต้องการตามที่กำหนดเป้าหมายไว้ ก็ตัดไม้เหล่านั้นให้เพียงพอกับการนำไปใช้ ไม่ตัดไม้เหลือจากต้องการใช้ เพราะนอกจากไม่มีความจำเป็นในการใช้แล้ว การตัดและการลำเลียงมีความยุ่งยากลำบากและต้องใช้เวลานาน คือ ผู้ตัดไม้ต้องไปเตรียมที่ปักเพื่อตัดไม้ซึ่งอาจต้องใช้เวลา 5 - 7 วัน ส่วนการลำเลียงไม้กลับสู่บ้านเรือนอาจใช้เวลาถึง 3 วัน กับทั้งปริมาณไม้ในป่าพรุยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งสามารถเข้าไปตัดเอาออกมาใช้ได้ทุกปี

ขั้นตอนที่ 4 การลำเลียงไม้จากป่าพรุ การลำเลียงไม้มีหลายวิธีทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประเภทและปริมาณของไม้ที่จะลำเลียงออกมา เพราะหากตัดไม้ปริมาณไม่มากนักอาจบรรทุกเรือออกมาจากป่าจนกระทั่งถึงบ้านเรือนได้ แต่หากไม้มีปริมาณมากก็อาจใช้วิธีการมัดเป็นแพซุง โดยต้องลากไม้ซุงออกมาจากป่าพรุสู่ลำคลองก่อน แล้วจึงมัดให้เป็นแพซุงล่องลงมาตามลำคลองสู่บ้านเรือน

จากขั้นตอนดังกล่าวต้องใช้แรงงานคนเป็นหลัก ผู้ที่อยู่ในพื้นที่ห่างไกลจึงอาจตัดไม้ไปใช้ประโยชน์ได้ปีละหนึ่งครั้งเท่านั้น ส่วนผู้ที่อยู่ใกล้ป่าพรุอาจตัดได้มากกว่า การตัดไม้จากป่าพรุ

ไปใช้ประโยชน์ในยุคนี้นี้ไม่ได้เป็นการตัดเพื่อขาย แต่เป็นการตัดเพื่อใช้ในครัวเรือนเท่านั้น ทำให้ป่าไม้เจริญงอกงามและมีความสมบูรณ์มาเป็นเวลายาวนาน

การใช้ประโยชน์จากพืชชนิดอื่น ๆ พืชชนิดอื่นในป่าพรุได้แก่ กระจูด กก ปรีอ ฯลฯ ผู้ที่เข้าไปหาพืชเหล่านี้มักใช้เวลาว่างจากการทำนาไปหากระจูด กก หรือปรีอ โดยการถอน กระจูดและกก ส่วนปรีอจะใช้วิธีการตัดด้วยมีด พร้า พืชเหล่านี้ต้องนำไปแปรรูปก่อน เช่น กระจูด ในการแปรรูปกระจูดนั้น กระจูดจะถูกนำมาผ่านขั้นตอนหรือกรรมวิธีหลายขั้นตอน เช่น ผึ่งแดด คลุกโคลน ตากแห้ง ทิ่มหรือตำให้แบน คัดเลือกขนาดแล้วจึงนำไปสานให้เป็น ผลิตภัณฑ์ที่ต้องการ ได้แก่ เสื่อสาน กระสอบ ฯ ส่วนมากใช้ผลิตภัณฑ์เหล่านี้ในครัวเรือน แต่หากมีผลผลิตมากก็สามารถขายได้ ส่วนกก ก็มีขั้นตอนการแปรรูปในลักษณะเดียวกัน และผลผลิตที่ได้ก็คือ เสื่อกก และกระสอบกก ส่วนหญ้าประเภทปรีอซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ได้นำมาแปรรูปเป็นวัสดุสำหรับมุงหลังคาแทนการเย็บด้วยจาก เนื่องจากแถบพื้นที่ป่าพรุมักไม่ปรากฏป่าจากมากนัก นอกจากพืชยืนต้น พืชล้มลุกดังกล่าวแล้ว พืชน้ำประเภท บัว ลำเท็ง กูด หรือผักชนิดอื่น ๆ ชาวบ้านก็นำมาประกอบอาหารบริโภคในครัวเรือน

จึงอาจกล่าวได้ว่า การใช้ประโยชน์จากพืชป่าพรุในยุคนี้นี้เป็นการใช้เพื่อความมั่นคงทางด้านที่อยู่อาศัย และด้านอาหารตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นของครัวเรือน เป็นลักษณะของการเลือกและใช้ให้มีประโยชน์คุ้มค่า โดยที่ยังคงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของป่าไว้ตลอดไป

ส่วนการหาปลาในป่าพรุ ผู้ที่เข้ามาหาปลาในป่าพรุมักเป็นกลุ่มที่อาศัยอยู่ในเขตป่าพรุ หรืออาศัยอยู่บริเวณใกล้เคียงกับป่าพรุ การหาปลาในป่าพรุมีทั้งในช่วงฤดูฝนและฤดูแล้ง การหาปลาในฤดูฝนที่มีน้ำนอง จากการที่น้ำท่วมพื้นที่ป่าพรุทั้งหมดทำให้ปลาชนิดต่าง ๆ ออกนอกพื้นที่ป่าพรุ จึงเป็นโอกาสของผู้ที่ต้องการหาปลาซึ่งใช้เรือเป็นพาหนะ เครื่องมือที่ใช้จับปลาหรือสัตว์น้ำ ได้แก่ ไซ ลัน เบ็ด สุ่ม ฯ สัตว์น้ำที่หาได้นำไปใช้บริโภคในครัวเรือน และบางส่วนของเหลือจากการบริโภคอาจขายได้บ้าง สำหรับการหาปลาในฤดูแล้งนั้นเกิดขึ้นเมื่อน้ำในพื้นที่ป่าพรุแห้งลง สัตว์น้ำจึงลงไปอาศัยอยู่ในหนองน้ำ ทั้งหนองน้ำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและหนองน้ำที่ขุดขึ้นใหม่ ผู้ที่ต้องการหาปลาจึงเข้าไปหาปลากันในป่าพรุอีกช่วงหนึ่ง การหาปลาในช่วงแรกนี้ผู้จับก็เลือกจับเฉพาะตัวโต ๆ เท่านั้น

นอกจากสัตว์น้ำประเภทปลาแล้ว ยังมีสัตว์ประเภทอื่น ๆ ที่มีมาก ได้แก่ เต่า และปลาไหล ที่ผู้คนมักเข้าไปหาในหน้าแล้ง การหาปลาหรือเต่าในหน้าแล้ง ผู้หาจะใช้วิธีการจุดไฟเผา ต้นหญ้าหรือป่าไม้ที่อยู่บนพื้นดินที่แห้งแล้ง เพื่อเป็นการไล่ต้อนให้บรรดาสัตว์น้ำทั้งหลายลงไปอยู่ในหนอง บ่อ เพื่อให้สะดวกในการจับ การจุดไฟเผาลักษณะนี้เป็นสาเหตุหนึ่งการเกิดไฟไหม้ป่าพรุในยุคต่อมา เพราะในยุคต้นนี้แม้จะมีการเผาป่า เผาหญ้าในป่าพรุก็ตาม แต่จากระดับน้ำที่ยังคงมีอยู่ จึงยังรักษาความชุ่มชื้นผิวดินได้ ไฟจึงไหม้ไปไม่ถึง บริเวณที่ถูกไฟไหม้ยังสามารถคืน

สภาพได้เหมือนเดิมอีกในปีต่อไป นอกจากนี้ยังมีการดักจับนก การหาน้ำผึ้งป่า การหาไข่มดแดง ในป่าพรุ ซึ่งเป็นการใช้ทรัพยากรจากป่าพรุอีกลักษณะหนึ่ง ผลผลิตที่ได้จากป่าพรุไม่ว่าจะเป็น น้ำผึ้งป่า ไข่มดแดง หรือนกชนิดต่าง ๆ ล้วนนำไปใช้บริโภคในครัวเรือน หรือแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้านทั้งสิ้น เพราะในโอกาสต่อไปก็จะได้รับสิ่งเหล่านี้กลับมาเป็นการตอบแทน นับได้ว่าเป็นการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนที่ไม่ได้มีเจตนาเพื่อการค้าขายหรือการหวังผลอื่นใด

จุดผกผันในพื้นที่ป่าพรุ พื้นที่ป่าพรุดำรงอยู่ให้เป็นฐานดำรงชีพที่สำคัญ อันมีลักษณะเป็นทรัพยากรส่วนรวมมายาวนาน ความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดจากภัยธรรมชาติ คือ ในปี พ.ศ. 2486 เกิดพายุใหญ่ที่สร้างความเสียหายแก่บ้านเรือน ทรัพย์สิน ตลอดจนพื้นที่ป่าพรุ ทำให้ต้นไม้ขนาดใหญ่ เช่น ไม้ตะเคียน และไม้ขนาดย่อมล้มหักโค่นประมาณได้ถึง 70 % ของพื้นที่ป่าพรุ และถัดมาไม่นานเกิดภาวะฝนแล้ง ทำให้เกิดไฟป่าขึ้น ไฟป่าเกิดในหน้าแล้งราวเดือนเมษายน บางปีไหม้อยู่นานนับเดือน ไฟได้เผาลิงลงไปถึงหน้าดินชั้นล่าง ซึ่งมีผลต่อการขยายตัวของต้นไม้ได้อย่างรวดเร็ว ทำให้ไม้เสม็ดเจริญเติบโตขึ้นแทนต้นไม้ขนาดใหญ่จนเต็มพื้นที่ ไฟป่าเกิดขึ้นเกือบทุกปี ทั้งที่มีสาเหตุมาจากธรรมชาติและเกิดจากการเข้าไปล่าหาสัตว์ป่าในป่าพรุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจุดไฟเผาหญ้าเพื่อหาเต่า และคนก็ชอบเข้าไปหาเพื่อนำมาปรุงเป็นอาหาร วิธีการหาเต่าให้ได้มากและสะดวกที่สุดในสมัยนี้ คือการจุดไฟเผาป่าเพื่อไล่เต่าให้ลงไปหลบอยู่ในหลุมเล็กหลุมน้อย ผู้ที่เคยหาเต่าในป่าพรุเล่าว่า “เมื่อจุดไฟเผาป่า เต่าต่างก็หนีไปอยู่ในหลุมรอยตีนช้าง พวกเราเต่าจึงไปจับมาจากรอยตีนช้าง ก็ได้เต่าเป็นกระสอบแล้ว”

เมื่อเกิดไฟป่าหลายปีติดต่อกัน และจากความแห้งแล้งในป่าพรุ จึงทำให้เกิดดินเปรี้ยว เมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำที่ขังอยู่ในป่าพรุก็กลายเป็นน้ำเปรี้ยวไปด้วย ซึ่งในยุคต่อมาแปลงนาข้าวที่ชาวหน้าวัวเคยได้ปลูกข้าวแล้วได้ผลผลิตมาก กลับต้องปล่อยทิ้งเป็นที่ร้างเนื่องจากไม่สามารถใช้ทำนาได้อีกต่อไป

5. ปัญหาของยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิต

การดำรงชีวิตของคนในทุกยุคทุกสมัยย่อมมีทั้งปัญหา ผลกระทบ มีการแก้ปัญหาต่าง ๆ เพื่อความอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน ในยุคที่มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ก็มีปัญหาดังต่าง ๆ เกิดขึ้นและมีผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่หลายประการ คือ

ประการที่ 1 ปัญหาการถือครองที่ดิน ซึ่งในระยะต้นของยุคนี้ชาวนาสามารถจับจองที่ดินได้ตามความพอใจ แต่ต่อมาตอนสุดท้ายของยุคที่ดินที่ว่างเปล่าให้จับจองลดลงหรือเกือบจะไม่มีที่ดินว่างเปล่า ผู้จับจองในระยะแรกต้องแบ่งปันที่ดินให้แก่ลูก ๆ จึงทำให้ครอบครัวใหม่ที่แยกออกมามีที่ดินทำกินน้อยลง ซึ่งทำให้มีผลผลิตข้าวน้อยลงด้วย

ประการที่ 2 ปัญหาการเปลี่ยนแปลงระบบการค้าข้าวในกลุ่มน้ำปากพนัง จากการค้าข้าวเสรี กลับถูกควบคุมไม่ให้ส่งข้าวไปต่างประเทศหลังสงครามโลกครั้งที่สอง แม้ในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังยังคงมีการลักลอบค้าขายข้าวอยู่แต่ก็มีส่วนทำให้ระบบการค้าข้าวต่างไปจากการค้าข้าวอย่างเสรี ซึ่งมีผลกระทบต่อชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังในด้านราคาข้าวตกต่ำลงอย่างมาก

ประการที่ 3 ปัญหาภัยธรรมชาติ เนื่องจากภาคใต้เป็นพื้นที่ที่มีทะเลขนานทั้ง 2 ด้าน อยู่ในร่องของลมมรสุมทั้ง 2 ด้าน จึงมีความเสี่ยงต่อภัยธรรมชาติ เช่น ในปี 2485 เกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ ที่ทำให้ผลผลิตและทรัพย์สินตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมาก

ประการที่ 4 ปัญหาเรื่องโจรสลัด โจรสลัดเป็นปัญหาที่ชาวนาต้องประสบและเป็นความทุกข์ของชาวนาที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เพราะโจรในยุคนี้มีปรากฏอยู่ทั่วไป การลักขโมยของโจรสลัดมักจะลักขโมยทรัพย์สินที่มีค่า หรือเป็นเครื่องมือประกอบการทำนา เช่น วัว ควาย เรือ และยังมีลักขโมยข้าวในนาอีกด้วย การป้องกันวัว ควาย ของชาวนา เช่น การทำคอกให้มั่นคง แข็งแรง การพื้คาถาอาคม และการเฝ้าระวังอย่างเข้มงวด เช่น การตื่นขึ้นมาในเวลากลางคืนเพื่อดูว่า วัว ควาย ยังอยู่ในคอกหรือถูกขโมยไปแล้วเพราะหากถูกโจรลักขโมยวัวควายไป เจ้าของจะต้องตามไปไล่ถอนขอวัวควายคืน ซึ่งทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น หรือหากสืบหาไม่เจอทำให้ต้องสูญเสียวัวควาย ซึ่งเป็นการสูญเสียเครื่องมือทำมาหากินที่สำคัญ จากปัญหาของยุคนี้ที่ชาวนาได้ใช้ภูมิปัญญาเพื่อแก้ปัญหา และสามารถอยู่ได้สืบต่อกันมา

จากระบบการผลิตที่ชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ เลือกใช้ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจสรุปได้ว่าทุกพื้นที่ต่างได้เลือกใช้การผลิตที่อาศัยทรัพยากรทั้งที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม และทรัพยากรส่วนบุคคล แต่การผลิตภายใต้สังคมนกเถรที่ยังต้องพึ่งพาตนเองไปพร้อม ๆ กับการพึ่งพาธรรมชาติ ประกอบกับอัตราการบริโภคภายในครัวเรือนยังไม่ได้ถูกกระตุ้นให้ต้องบริโภคมากนัก ทรัพยากรธรรมชาติยังคงเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของครัวเรือนทุกระดับ แต่เมื่อเวลาผ่านไป ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เริ่มเกิดขึ้น ส่งผลให้การผลิตต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย

บทที่ 3

ยุคการผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น

การดำรงชีพในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้อาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ไม่ว่าจะเป็นเขตพื้นที่ชายฝั่ง พื้นที่ราบลุ่ม และพื้นที่ป่าพรุ โดยการเลือกกระบวนการผลิตตามบริบทของแต่ละพื้นที่ ทั้งยังได้มีการพึ่งพาอาศัยแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกันของกลุ่มคนที่อยู่ต่างนิเวศ ทำให้เกิดความสมดุลของการดำรงชีพ แม้จะมีปัญหาอุปสรรคในการดำรงชีพอยู่บางประการ แต่จากการใช้วิธีการปรับตัวจากการใช้ประสบการณ์ และหลักการของการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ ทำให้มีความทนทานต่อธรรมชาติอยู่มากกว่าผลประโยชน์ส่วนตน กาลต่อมาไปความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งล้วนส่งผลกระทบต่อการดำรงชีพของคนกลุ่มต่าง ๆ มากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติที่เคยได้ใช้เป็นฐานการผลิตเพื่อดำรงชีพมีอันต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยความสมบูรณ์ลดลง เหตุที่เกิดขึ้นจากพื้นที่หนึ่งส่งผลกระทบต่ออีกพื้นที่หนึ่ง ระบบนิเวศที่เคยมีความสมดุลจึงเปลี่ยนแปลงเป็นขาดความสมดุล แต่การดำรงชีวิตของคนในพื้นที่ยังคงดำรงอยู่ต่อไป โดยต้องอาศัยการปรับตัวภายใต้ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วง พ.ศ. 2505 – 2530 และช่วงปรับเปลี่ยนการผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้นยิ่งขึ้น พ.ศ. 2531 - 2542

1. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น (พ.ศ. 2505 – 2530)

ในช่วงเวลานี้ มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นหลายประการที่ทำให้เกษตรกรทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ต่างต้องปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของครัวเรือน แม้ว่าครัวเรือนยังต้องใช้แนวทางการผลิตที่ยังคงพึ่งทรัพยากรธรรมชาติ แต่ในด้านของการใช้ปัจจัยเพื่อประกอบการผลิตมีแนวโน้มไปในทางการใช้ทรัพยากรที่เข้มข้น ซึ่งมีประเด็นที่สำคัญ คือ ความเปลี่ยนแปลงทางบริบท ผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลง การเข้ามาของรัฐ และการปรับตัว ดังต่อไปนี้

1.1 การเปลี่ยนแปลงทางบริบท ในช่วงเวลาประมาณ 2 – 3 ทศวรรษ ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากหลายด้าน ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ซึ่งแบ่งเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเป็น 2 ด้าน คือ เหตุที่เป็นปัจจัยภายนอก และปัจจัยภายใน

1) ปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกที่เป็นเหตุและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงภายในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง มีหลายประการ คือ

ประการที่หนึ่ง การพัฒนาประเทศ การพัฒนาประเทศในช่วงต้นศตวรรษ 2500 เป็นการพัฒนาตามแบบระบบทุนนิยม ที่เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ จากการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1- 5 (พ.ศ. 2504 – 2529) เป็นช่วงที่ทรัพยากรธรรมชาติถูกใช้ไปเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศมาก โดยไม่มีระบบการบริหารจัดการที่ดีและไม่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อม จึงทำให้ทรัพยากรที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์กลับเสื่อมโทรมลง อีกทั้งการส่งเสริมการผลิตพืชเศรษฐกิจอย่างอื่นนอกเหนือจากข้าว เช่น ยางพารา ทำให้พื้นที่ต้นน้ำที่เป็นแหล่งน้ำสำคัญไหลลงสู่แม่น้ำปากพนัง ผู้ที่อยู่ต้นน้ำเริ่มหันไปปลูกยางพาราโดยการตัดไม้ที่เคยมีอยู่เดิมออกไป ซึ่งเป็นลักษณะของ “สวนสมรม” หรือ “สวนพ่อเฒ่า” อันหมายถึงสวนที่มีต้นไม้หลากหลายชนิดปะปนกันอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ทำให้มีผลต่อปริมาณน้ำในแม่น้ำปากพนังด้วย นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ และการเน้นการเพิ่มผลผลิต โดยรัฐให้การสนับสนุนด้านชลประทาน การเผยแพร่วิทยาการแผนใหม่ การจัดสรรที่ดิน การส่งเสริมสหกรณ์ การสนับสนุนด้านสินเชื่อ การเพิ่มผลผลิตและประสิทธิภาพการผลิต แทนการขยายพื้นที่การผลิต

นอกจากการขยายตัวจากการพัฒนาบนภาคพื้นดินแล้ว การส่งเสริมและการขยายตัวของอุตสาหกรรมประมง ทั้งการจับสัตว์น้ำเป็นสินค้า การแปรรูปสัตว์น้ำขนาดเล็กที่ไม่สามารถใช้เป็นอาหารของคนได้ ให้เป็นอาหารสัตว์เช่น อาหารไก่ อาหารเป็ด เป็นต้น ทั้งยังมีการเกิดขึ้นของโรงงานน้ำปลาที่ต้องใช้ผลผลิตจากทะเล นโยบายของรัฐเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเหล่านี้ล้วนส่งผลกระบบการผลิตในพื้นที่ต่าง ๆ ที่มีทั้งด้านบวกและด้านลบ และก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น

ประการที่สอง การเกิดภัยธรรมชาติ ภัยธรรมชาติที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งและไม่สามารถควบคุมได้ ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในหลายรูปแบบ เช่น พ.ศ. 2505 เกิดพายุไต้ฝุ่นที่อำเภอปากพนัง ซึ่งส่งผลกระทบต่อการผลิตภายในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง นอกจากข้าวในนเสียหายนแล้ว โรงสีข้าวทั้งขนาดใหญ่ ขนาดเล็ก ได้รับความเสียหายจนต้องปิดกิจการไปหลายโรง เนื่องจากไม่มีทุนที่จะปรับปรุง ซ่อมแซม ผู้คนเริ่มอพยพย้ายออกนอกพื้นที่ เพื่อแสวงหาที่ทำกินแห่งใหม่ แต่ผู้ที่ยังคงอยู่ก็ยังทำนาต่อไป

พ.ศ. 2516 เกิดภาวะน้ำท่วมในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงเดือนพฤศจิกายน ซึ่งเป็นระยะที่ข้าวกล้าในนากำลังเจริญงอกงาม จึงเกิดการเน่าเสียเกือบทุกพื้นที่ ชาวนาประสบความเดือดร้อนจากการผลิตครั้งใหญ่ ทำให้ผู้คนอพยพไปอยู่ที่อื่นมากขึ้น ช่วงนี้มีการตื่นตัวเรื่อง การเลี้ยงปลานิลที่เป็นการผลิตใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ ชาวนาที่มีทุนจึงได้ขุดบ่อเลี้ยงปลานิล เพื่อขายพันธุ์ปลา และขายปลาเพื่อเป็นอาหาร การเลี้ยงปลานิลช่วงนี้เป็นการพยายามหารายได้เสริมให้กับครัวเรือนอีกช่องทางหนึ่ง และในปี พ.ศ. 2518 เกิดอุทกภัยที่รุนแรงอีกครั้งหนึ่งในพื้นที่ลุ่ม

น้ำปากพนัง น้ำท่วมครั้งนี้ทำให้โรงสีขนาดใหญ่ซึ่งเก็บข้าวเปลือกไว้เป็นจำนวนมากประสบภาวะขาดทุน จนต้องล้มเลิกกิจการไปจากพื้นที่อำเภอปากพนังและอำเภอหัวไทรเกือบหมด ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีโรงสีขนาดเล็กเพิ่มขึ้นเกือบทั่วทุกพื้นที่ การเกิดภัยธรรมชาติแต่ละครั้งส่งผลกระทบต่อครัวเรือน ทั้งด้านการผลิตที่ต้องเปลี่ยนแปลงฤดูกาลผลิต และด้านทรัพย์สิน เช่น บ้านเรือน สัตว์เลี้ยง ผลผลิตอื่น ๆ ที่ต้องถูกทำลายเสียหายเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะปลานิลที่เลี้ยงไว้ก็ถูกน้ำท่วม ปลาออกไปหมดสิ้น กิจการเลี้ยงปลานิลก็ลดลงไป ต่อมาปี พ.ศ. 2524 ได้เกิดอุทกภัยอีกครั้งหนึ่ง ที่ทำให้ผลผลิต และทรัพย์สินของเกษตรกรได้รับความเสียหายอย่างหนักอีกครั้ง

2) ปัจจัยภายใน ปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่และทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง มีหลายด้าน ได้แก่

ด้านโครงสร้างพื้นฐาน โครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เกษตรกรใช้เป็นพื้นฐานการดำรงชีวิต คือ แม่น้ำ ลำคลอง ที่ใช้ได้อย่างอเนกประโยชน์ ได้แก่ เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าหรือผลผลิต เป็นแหล่งน้ำเพื่อการประกอบอาชีพทางการเกษตร และเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำที่สามารถนำมาใช้ในการดำรงชีวิตส่วนหนึ่ง แต่ในระยะต่อมาได้มีการก่อสร้างถนนเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมทางบก ทั้งทางรถยนต์และรถไฟ แม่น้ำ ลำคลอง จึงลดบทบาทลง การคมนาคมทางบกแม้จะสะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ แต่ก็ทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น ซึ่งหมายถึงชาวนาจะต้องหารายได้ให้มากขึ้นด้วย ถนนสายหลักที่เป็นสายเชื่อมต่อระหว่างจังหวัดที่ผ่านเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ ถนนสายนครศรีธรรมราช - สงขลา ซึ่งเป็นเส้นทางผ่านจากเมืองนครศรีธรรมราชผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอหัวไทร ถึงอำเภอระโนด และถึงเมืองสงขลา นอกจากนี้ยังมีการสร้างถนนที่เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอกับอำเภออีกหลายสาย เช่น ถนนสายอำเภอปากพนัง - อำเภอเชียรใหญ่ สายเชียรใหญ่ - ชะอวด และสายอำเภอปากพนังเลียบชายฝั่งทะเล - อำเภอหัวไทรเพื่อเชื่อมต่อไปยังอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เป็นต้น

และในสมัยของ มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี มีการผันเงินสู่ท้องถิ่น เรียกกันทั่วไปว่า “ยุคเงินผัน” เงินผันส่วนใหญ่ได้นำมาใช้ในการขุดถนนภายในหมู่บ้าน เพื่อให้เชื่อมต่อกับถนนสายหลัก และต่อมาก็ปรับเปลี่ยนเป็นโครงการ กสช. ก็มักนำไปเพื่อทำถนนและเหมืองน้ำ การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคมขนส่งที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางนี้ เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้โรงสีไฟที่ยังคงมีอยู่ในระยะต้นของยุคนี้ล้มสลายไปด้วย ทั้งจากการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าข้าวเป็นทางบกแล้ว ยังเกิดมีโรงสีเครื่องยนต์ขนาดเล็กเกิดขึ้นตามหมู่บ้าน หรือชุมชนทั่วไป โรงสีเหล่านี้มักเลือกทำเลที่ตั้งที่สามารถติดต่อได้ทั้งทางบกและทาง

น้ำ เพราะในระยะต้นของยุคที่ยังมีการใช้ลากล่องอยู่บ้าง แต่เมื่อถึงระยะปลายของยุคนี้เส้นทางน้ำจะหมดสิ้นไป บรรดาโรงสีต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นใหม่จึงเลือกที่ตั้งที่ติดต่อกับถนนเพียงอย่างเดียว

โครงสร้างพื้นฐานอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ คือ การสร้างประตุน้ำกั้นลากล่องในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ 2 แห่ง คือ ประตุน้ำกั้นคลองค้อ สร้างประมาณ พ.ศ. 2513 และประตุน้ำคลองเชียร ประมาณ พ.ศ. 2516 โครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวแม้จะมีผลต่อการเก็บกักน้ำได้บางส่วน แต่ผลกระทบก็เกิดขึ้นกับกลุ่มคนบางกลุ่มตั้งแต่การก่อสร้างสำเร็จและเปิดใช้

ด้านความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเปลี่ยนไปหลายประการ เช่น

ประการที่ 1 ค่านิยม ค่านิยมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ มีหลายด้าน ดังนี้

ค่านิยมด้านการศึกษา แม้ในยุคก่อนหน้านี้จะปรากฏขึ้นของค่านิยมเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนของบุตร แต่จากเงื่อนไขหลายประการทำให้ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถส่งบุตรให้ไปศึกษาเล่าเรียนระดับสูงได้ เช่น การไม่มีเครือข่ายหรือความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ เพราะการที่เยาวชนจะไปศึกษาต่อในระดับสูง ๆ นั้นต้องไปศึกษาเล่าเรียนในตัวจังหวัดหรือกรุงเทพฯ โดยต้องไปอาศัยกับญาติ หรืออาศัยวัด แต่หากพ่อแม่ไม่มีเส้นสายความสัมพันธ์ก็ทำให้ขาดโอกาสที่จะให้บุตรไปเล่าเรียนได้ แต่เมื่อมาถึงในยุคนี้ที่เกิดสถาบันการศึกษาระดับต่าง ๆ ขึ้นเกือบทั่วทุกอำเภอทำให้ครอบครัวของชาวนาส่งให้บุตรหลานได้เข้าศึกษาต่อในระดับที่สูงนั้นเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากสาเหตุหลายอย่างเช่น ค่านิยมด้านการศึกษาที่มีมาแต่อดีตและสืบทอดต่อมาถึงยุคนี้ การได้รับรู้ถึงความสำเร็จทางการศึกษาของครอบครัวที่ส่งให้บุตรหลานของตนได้เล่าเรียนระดับสูงขึ้น และจากการที่ครอบครัวชาวนาประสบกับความยากลำบากในการทำนา ยิ่งต่อมาในระยะกลาง ๆ ของยุคนี้ชาวนาต้องประสบภาวะขาดทุนจากการผลิตข้าวก็ยังเป็นแรงผลักดันให้บุตรหลานของตนเองได้ศึกษาเล่าเรียนให้มากขึ้น เพื่อความหวังอย่างเดียว คือ “ไม่ต้องกลับมาทำนา อยู่กับวัวกับควายให้ยากลำบากเหมือนพ่อแม่” ค่านิยมเรื่องการศึกษาจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ครอบครัวขาดแรงงานทำนา ที่แตกต่างจากอดีตที่สมาชิกในครัวเรือนทุกคนต้องมีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตข้าว

ค่านิยมด้านอาชีพ แม้การทำนาผลิตข้าวยังคงมีอยู่ทั่วไปแต่จากสถานะการผลิตข้าวที่แตกต่างจากยุคก่อน ๆ การต้องทนอยู่กับแสงแดดและสายฝน จึงไม่เป็นที่สนใจของวัยรุ่นหรือวัยหนุ่มสาว ประกอบกับสาเหตุของประการแรกที่พ่อแม่พยายามส่งให้ลูก ๆ ได้ศึกษาเล่าเรียนมีงานทำที่ดี ๆ มีรายได้มากกว่าการทำนา ทำให้วัยรุ่นหรือวัยหนุ่มสาวที่ไม่ได้ศึกษาต่อต้องดิ้นรนออกไปทำงานรับจ้างในตัวเมือง หรือออกไปหางานทำนอกภาคเกษตรกันมากขึ้น คนที่ยังคงยึดอาชีพทำนาจึงมักเป็นผู้ที่มีอายุ 40 – 50 ปีขึ้นไป หลายครอบครัวชาวนาที่มีผู้ทำนาเพียง 2 คน

คือ พ่อบ้านและแม่บ้าน ส่วนลูก ๆ ต่างออกไปทำงานนอกบ้านหรือนอกพื้นที่ จากสาเหตุนี้ยังตอกย้ำถึงการขาดแรงงานคนในการทำนามากขึ้น

ค่านิยมการบริโภค ค่านิยมการบริโภคของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก็เหมือนกับพื้นที่ทั่วไปในประเทศ จากกระแสของการพัฒนาเศรษฐกิจการขยายตัวทางการตลาด การกระตุ้นการบริโภคของประชาชนในชาติ ทำให้การบริโภคเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ไม่ว่าจะเป็นด้านอาหาร การกิน ด้านเสื้อผ้า ด้านวัสดุอุปกรณ์ เครื่องมือเครื่องใช้ สิ่งของทั่วไปสิ่งเหล่านี้ครัวเรือนชาวนาต่างไขว่คว้าให้ได้มาอยู่ในครอบครอง จึงต้องใช้จ่ายเพิ่มขึ้นในขณะที่ผลผลิตจากอาชีพหลักลดลง ทำให้รายได้ไม่พอใช้จ่ายในครัวเรือน เกิดภาวะหนี้สินในครัวเรือนที่ต้องจ่ายค่าดอกเบี้ยในอัตราที่สูงและพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ และที่ซ้ำร้ายไปกว่านั้นการนิยมนิยมนบริโภคข้าวที่มาจากต่างถิ่น ได้แก่ข้าวสารจากภาคกลางที่เรียกกันว่า “สารบางกอก” ที่มีราคาค่อนข้างสูง แต่ด้วยคุณภาพที่เหนือกว่าข้าวสารที่ผลิตได้เอง ชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจำนวนมากจึงนิยมซื้อ “สารบางกอก” เพื่อบริโภคในครัวเรือน

ประการที่ 2 คือ การละเลยวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น ในพื้นที่ชุมชนชาวนาย่อมมีสถาบันหรือองค์กรที่ได้กำหนดคตินา กฎเกณฑ์ การปฏิบัติโดยเฉพาะการปฏิบัติต่อข้าว ที่สืบทอดต่อกันมายาวนาน แต่วัฒนธรรมหรือประเพณีต่าง ๆ ได้เสื่อมถอยไปอย่างเห็นได้ชัด การปฏิบัติต่อข้าวที่ถือกันว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและมีค่าสูงยิ่งต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ การละเลยต่อประเพณีที่สืบทอดกันมา ได้แก่ ความเชื่อเรื่องขวัญข้าว ทำให้ชาวนาปฏิบัติต่อข้าวอย่างสำนักเชิงบุญคุณ ตั้งแต่การรวบข้าว การแรกไถ การแรกเก็บเกี่ยว เป็นต้น ความเชื่อเรื่องขวัญข้าวทำให้ชาวนาเป็นคนประหยัด อดออม ไม่ทิ้งข้าวไม่ว่าจะเป็นข้าวเปลือก ข้าวสาร หรือข้าวสุก ผลผลิตข้าวที่แต่ละครัวเรือนของชาวนาได้รับที่มีมากมายก่ายกอง เป็นผลส่วนหนึ่งของความเชื่อเรื่องขวัญข้าว เพราะชาวนาจะไม่ยอมให้เมล็ดข้าวตกเรียราดอยู่ที่หนึ่งทีใดเป็นอันขาด แต่ในยุคนี้ชาวนาทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังต่างละเลยเรื่องเหล่านี้ไป ทั้งประเพณีวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาก็ถูกละเลยเสียส่วนมาก

ประการที่ 3 ความสัมพันธ์ทางสังคม ความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ได้แก่ การลดลงของเครือข่ายทางสังคมที่มีมีแต่ก่อน เช่น เกลอ หรือความสัมพันธ์ระหว่างคนที่อยู่ต่างระบบนิเวศเช่น ชาวเหนือ ชาวนอก ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายประการ คือ การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคมจากการใช้ทางน้ำเป็นทางบก ทำให้การไปมาหาสู่กันมีความเป็นไปได้ทั้งสองด้าน คือ ด้านที่เป็นผลดี คือ การไปมาหาสู่กันได้สะดวก รวดเร็วสามารถไป – กลับได้ภายในวันเดียว จึงไม่ต้องนอนค้างคืน แต่ผลกระทบที่เกิดขึ้นทำให้ความสัมพันธ์คลี่คลายลงไปด้วย เพราะจากการที่ต้องมาอยู่รวมกันเพื่อช่วยเหลือกันในการผลิต เช่น การเก็บเกี่ยวข้าว ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่แนบแน่น จนเป็นเสมือนหนึ่งเป็นครอบครัว

เดียวกัน ประการที่สอง คือ ความจำเป็นในการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกันนั้นลดลง เพราะต่างฝ่ายต่างหาซื้อข้าวของ อาหารประเภทต่าง ๆ ได้ตามท้องตลาดที่มีตลาดเพิ่มขึ้นในชุมชนหรือหมู่บ้านต่าง ๆ มากขึ้น

ประการที่ 4 โครงสร้างของครัวเรือนเปลี่ยนแปลง ในอดีตครัวเรือนชาวนานิยมมีลูกมาก เพื่อจะได้มีแรงงานสำหรับการผลิตมากขึ้น ครัวเรือนชาวนาจึงเป็นครอบครัวใหญ่ มีสมาชิกในครอบครัวอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน แต่ต่อมาทางการมีเป้าหมายลดอัตราการเพิ่มของประชากร แม้ครัวเรือนในชนบทยังไม่ได้สนองตอบต่อเป้าหมายของรัฐมากนัก แต่การรณรงค์อย่างต่อเนื่องภายใต้กระแส “ลูกมากจะยากจน” แต่ละครอบครัวจึงมีลูกลดลง ขนาดของครอบครัวเป็นครอบครัวเล็ก ในขณะที่ที่ทำกินซึ่งได้รับการแบ่งปันจากครอบครัวพ่อแม่ก็มีปริมาณลดลงด้วย แต่ค่าใช้จ่ายกลับสูงขึ้น

ด้านโครงสร้างทางเศรษฐกิจในท้องถิ่น ระบบการซื้อขายข้าวได้เปลี่ยนแปลงไป จากการที่ชาวนาต้องขายข้าวให้กับพ่อค้าข้าว หรือขายให้กับโรงสีไฟโดยตรง แต่ในยุคนี้ได้มีชาวนาหรือผู้ที่เคยเป็นพ่อค้ารายย่อยหันมา สร้างโรงสีเครื่องยนต์ขนาดเล็กทั้งชนิดหั่วบดและชนิดโยก และต่อมาได้ขยายเป็นโรงสีขนาดกลาง ซึ่งมีกระจายอยู่ทั่วไปทุกชุมชน การที่โรงสีในท้องถิ่นเกิดขึ้นมากและได้รับซื้อข้าวในท้องถิ่นแล้วสีเป็นข้าวสารขายต่อให้กับพ่อค้าข้าวสารอีกทอดหนึ่ง ด้วยปริมาณของโรงสีที่มากขึ้นและคุณภาพของเครื่องสีข้าวที่ไม่ดีนัก เป็นเหตุให้คุณภาพของข้าวสารลดลง เนื่องจากระบบการสีข้าวไม่มีประสิทธิภาพเท่ากับโรงสีขนาดใหญ่ ซึ่งมีทุนในการลงทุนมากกว่า จึงส่งผลให้ราคาข้าวสารตกต่ำลง เจ้าของโรงสีต่างก็ต้องพยายามระบายข้าวสารออกให้เร็ว พ่อค้าข้าวสารจึงกดราคาข้าวสารให้ตกต่ำลงได้ ซึ่งเจ้าของโรงสีต้องไปกดราคาจากชาวนาต่อไปอีกทอดหนึ่ง

ด้านเทคโนโลยี การใช้เทคโนโลยีเพื่อการผลิตเริ่มมีบทบาทสูงในยุคนี้ ซึ่งก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขาดแรงงานทำนาในพื้นที่หรือของครัวเรือน เครื่องจักรกลเพื่อการผลิตข้าวขั้นตอนต่าง ๆ จึงเริ่มเข้ามา และขยายตัวเพิ่มขึ้นให้สอดคล้องกับกระบวนการผลิตข้าวของชาวนา เทคโนโลยีต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีความสำคัญและมีความจำเป็นต่อการผลิตข้าวมาก แม้จะทำให้ค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนของยุคนี้สูงขึ้น เทคโนโลยีที่ใช้เพื่อการผลิต ได้แก่ รถแทรกเตอร์เข้ามาเพื่อไถนาแทนการไถนาด้วยวัวหรือควายที่ต้องใช้คนเป็นผู้ไถ อาจต้องใช้เวลานานถึง 2-3 เดือน ต่อมาได้มีรถไถนาแบบใหม่ที่มีขนาดเล็กลงและราคาถูกกว่า ทำให้ชาวนาบางครอบครัวสามารถซื้อหาไว้ในครอบครองได้มากกว่ารถแทรกเตอร์ซึ่งมีราคาสูง เรียกว่า รถไถนาแบบเดินตาม ส่วนกระบวนการเกี่ยวเกี่ยวก็ได้มีรถเกี่ยวข้าวเข้ามาในพื้นที่ก่อน ในระยะแรก ๆ มักเป็นรถเกี่ยวข้าวจากภาคกลางที่อาศัยนายหน้าในท้องถิ่นเข้ามาบริการเกี่ยวข้าว หลังจากนั้นจะเป็นรถนวดข้าว ซึ่งส่วนมากเป็นเจ้าของเดียวกับรถเกี่ยวข้าว การใช้เทคโนโลยีด้านเครื่องจักรกลดังกล่าว

แม้มีความสะดวก รวดเร็ว และสามารถทดแทนแรงงานคนที่ขาดไป ทั้งยังทำให้กระบวนการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังสามารถอยู่รอดมาถึงปัจจุบันนี้ได้ แต่อีกด้านหนึ่งที่ชาวนาได้รับผลกระทบคือ ต้นทุน ที่เป็นค่าจ้างเครื่องจักรเหล่านี้ และมีแนวโน้มว่าจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เพราะต้องอาศัยน้ำมันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ดังนั้นเมื่อน้ำมันขยับราคาสูงขึ้นนั้นหมายถึงเงินที่ชาวนาต้องใช้จ่ายเป็นต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้นด้วย

ด้านความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงทางบริบทในยุคนี้ทั้งที่เกิดจากเหตุปัจจัยภายในและภายนอก ซึ่งเป็นเป็นผลพวงจากการพัฒนาประเทศที่มุ่งด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก จึงทำให้เกิดผลกระทบซึ่งเป็นลูกโซ่ เช่น การตัดไม้แถบป่าเขาที่เป็นต้นน้ำคือ พื้นที่แถบภูเขา อำเภชะอวด อำเภอลานสกา มีการริเริ่มเปลี่ยนจากป่าธรรมชาติเป็นการปลูกยางพารา ทำให้มีการแผ้วถางป่าต้นน้ำ เพื่อปลูกยางพาราหรือผลไม้กันมากขึ้น มีผลทำให้น้ำจากต้นน้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำปากพนังลดลง จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้น้ำเค็มจากทะเลรุกล้ำเข้ามาตามแม่น้ำปากพนังและไหลเข้าไปยังลำคลองสายสาขา ลึกเข้าไปเรื่อย ๆ แต่การเกิดปรากฏการณ์น้ำเค็มรุกล้ำลักษณะนี้จะเกิดขึ้นตามฤดูกาล เช่น ในฤดูแล้ง ที่มีปริมาณน้ำจืด ลงมาจากต้นน้ำน้อยกว่าปกติ แต่ในฤดูฝนปริมาณน้ำจืดมีมากกว่าจึงสามารถขับไล่น้ำเค็มออกไปยังทะเลได้เหมือนกัน

การเกิดปรากฏการณ์ดังกล่าว เป็นสาเหตุให้รัฐมีนโยบายสร้างระบบชลประทานขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ส่วนระบบนิเวศบริเวณเขตป่าพรุที่เคยมีน้ำท่วมขังตลอดปี ต่อมาเมื่อระดับน้ำลดลง ทำให้พื้นที่ในป่าพรุแห้งจึงก่อให้เกิดสารชนิดหนึ่งสะสมอยู่ในพื้นดิน เมื่อมีฝนตกน้ำท่วมจึงทำให้น้ำในบริเวณป่าพรุเป็นน้ำเปรี้ยวที่ไม่สามารถใช้พื้นที่ทำนาได้ ประกอบกับในยุคนี้มีการตัดไม้ทำลายป่าโดยเฉพาะไม้เสม็ดในป่าพรุกันอย่างเข้มข้น และตัดไม้กันตลอดทั้งปีเนื่องจากมีเส้นทางขนส่งที่สะดวกขึ้นทั้งทางบกและทางน้ำ ผสมกับละเลยของเจ้าหน้าที่ การลักลอบตัดไม้ในป่าพรุนอกจากทำให้ป่าไม้เสียหายมากแล้ว ระบบนิเวศเขตป่าพรุก็เกิดการเปลี่ยนแปลงไปด้วย ทั้งเกิดน้ำเปรี้ยว ดินเปรี้ยว สัตว์น้ำบางชนิดสูญพันธุ์ไปจากเขตป่าพรุ คือ ปลาตุ๊กตาฟัน ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำลดลงไปพร้อม ๆ กัน การใช้พื้นที่บริเวณรอบนอกป่าพรุทำนาไม่ได้ จึงกลายเป็นที่นาร้างทำให้เป็นแหล่งเพาะและขยายพันธุ์ของหนูนาไปในที่สุด ซึ่งปรากฏว่าในระยะนี้มีศัตรูพืชหรือศัตรูข้าวที่เพิ่มขึ้นและเป็นปัญหากับชาวนามากที่สุด คือ หนู

และจากผลการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตข้าว ที่บางพื้นที่สามารถใช้ระบบชลประทานได้ ทำให้สามารถทำนาปลูกข้าวได้ปีละ 2 ครั้ง และการใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นที่ต้องมีวิธีการผลิตที่แตกต่างไปจากเดิมที่เคยอาศัยน้ำฝนและทำนาด้วยข้าวพันธุ์พื้นเมืองอายุยาวซึ่งทำได้ปีละ 1 ครั้ง ทำให้ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้น ส่งผลต่อคุณภาพของดินในระยะต่อมา ผืนนาที่เคยมีดินดีคือมีความอุดมสมบูรณ์จึงเสื่อมคุณภาพลง และจากการที่ชาวนาใช้พันธุ์ข้าวแบบใหม่ที่ไม่ทนทานต่อ

ศัตรูพืช ประเภทเพลี้ย หนอน แมลงต่าง ๆ ชาวนาจึงต้องใช้ยาปราบศัตรูพืชประเภทสารเคมีที่มีขายตามท้องตลาด ซึ่งนอกจากเพิ่มต้นทุนการผลิตแล้วยังทำให้ระบบนิเวศในนาข้าวเปลี่ยนแปลงไปด้วย สัตว์บางชนิดที่เป็นประโยชน์ต่อต้นข้าวอันที่จะช่วยทำลายศัตรูพืชบางชนิดกลับต้องตายไปด้วย สัตว์จำพวกที่เคยใช้เป็นอาหารของชาวนาเช่น ปลา ปู หอย ก็ไม่สามารถนำมารับประทานได้

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศทั้งระบบนิเวศในระดับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และระดับแปลงนาข้าวแต่ละพื้นที่ ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในภาพรวมของพื้นที่ทั้งหมด การเปลี่ยนแปลงทางบริบทดังที่ได้กล่าวมาแล้วหลาย ๆ ด้าน แต่ละด้านจะมีความเกี่ยวโยงซึ่งกันและกัน และส่งผลกระทบต่อทั้งในเชิงทำให้ดีขึ้น และเชิงที่เป็นผลกระทบต่อการเกษตรในพื้นที่

1.2 ผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางบริบท ความเปลี่ยนแปลงทางบริบทของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งที่มีสาเหตุมาจากภายนอกพื้นที่ และเป็นความเปลี่ยนแปลงจากภายในพื้นที่ ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศของแต่ละพื้นที่ ซึ่งจะได้อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงในแต่ละนิเวศพื้นที่ย่อย ดังนี้

1) ความเปลี่ยนแปลงการผลิตในพื้นที่ชายฝั่ง ผลกระทบที่กลุ่มคนบนพื้นที่ชายฝั่ง โดยเฉพาะกลุ่มประมงชายฝั่งได้รับ สืบเนื่องมาจากการขยายตัวของระบบอุตสาหกรรมประมง ที่ใช้วิธีการทำประมงอวนลากซึ่งมีประสิทธิภาพในการจับสัตว์น้ำ จึงกลายเป็นเครื่องมือประมงที่ทำกำไรสูงและได้รับการยอมรับอย่างรวดเร็ว ผู้ที่มีทุนทางการเงินจากกลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางได้หันไปลงทุนทำเรือประมงที่เรียกกันว่า “เรือห้องเย็น” กันหลายคน ซึ่งมีทั้งผู้ที่เคยอาศัยอยู่บริเวณชายฝั่งทะเล และพื้นที่ราบลุ่ม การปรับเปลี่ยนอาชีพของผู้ที่มีทุนสูงไปทำประมงเชิงพาณิชย์ ได้รับผลดีมีกำไรสูง จึงมีผู้ที่มีความสนใจสร้าง “เรือห้องเย็น” มากขึ้น บางคนต้องกู้หนี้ยืมสินไปเพื่อลงทุนทำประมง

การทำประมงเชิงพาณิชย์ ไม่ว่าจะเป็นแถบอ่าวไทยหรือแหล่งอื่น ๆ เกิดผลกระทบกับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอย่างน้อย 2 ประการ คือ

ประการที่ 1 แรงงานวัยทำงาน หรือวัยรุ่นหนุ่มสาวต่างออกนอกพื้นที่ ละทิ้งการทำนาไปสู่กระบวนการประมงเชิงพาณิชย์มากขึ้น ซึ่งแรงงานที่ออกไปนั้นมีหน้าที่ต่างกัน ดังนี้

แรงงานผู้ชาย ผู้ชายที่มีอายุอยู่ในช่วง 18 – 40 ปี มักเข้าสู่กระบวนการทำประมงโดยไปเป็นแรงงานหรือลูกเรือประมง แรงงานผู้ชายมักเป็นผู้ที่มีความแข็งแรง สุขภาพดี ไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีความรู้หรือมีการศึกษาสูง ดังนั้นจึงมักเป็นแรงงานที่จบการศึกษาเพียง ป.4 หรือไม่จบก็สามารถไปเป็นลูกเรือประมงได้ ซึ่งมาจากชุมชนทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง แต่ผู้ที่มีประสบการณ์หรือผู้ที่เคยทำประมงชายฝั่งมาก่อนย่อมมีความได้เปรียบ ที่พัฒนาขึ้นเป็นได้ทั้งประจำเรือจำนวนหนึ่ง มีค่าแรงที่สูงกว่าลูกเรือมาก และมีอำนาจในการควบคุมลูกเรือคนอื่น ๆ

ด้วย แห่่งที่แรงงานเหล่านี้ไปทำงาน คือ ปากพนัง ปากนคร และสงขลา ลูกเรือประมงออกเรือไปหาปลาครั้งละประมาณ 7–10 วัน จึงกลับเข้าฝั่งครั้งหนึ่ง และได้รับค่าแรงงานทันทีที่เรือเทียบท่าและขายปลาเรียบร้อยแล้ว ซึ่งค่าแรงอยู่ในอัตราที่ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนา ดังนั้นจึงเป็นแรงจูงใจที่สำคัญที่ดึงดูดแรงงานจากทุ่งนาสู่ทะเลกันมากขึ้นในระยะแรก ๆ ของการทำเรือห้องเย็น จะได้รับผลตอบแทนที่สูงมาก จึงมีผู้สนใจทำเรือห้องเย็นกันมากขึ้น ความต้องการลูกเรือประมงก็มีมากขึ้นเป็นลำดับ โดยผู้ที่ไปเป็นลูกเรืออยู่ก่อนซึ่งรู้จักกับเพื่อนที่เป็นลูกเรือด้วยกัน หรือรู้จักกับไต่ก้งเรือ จะเป็นผู้ชักชวนญาติหรือเพื่อนฝูงให้ไปทำงานเป็นลูกเรือด้วยกัน

แรงงานผู้หญิง ผู้หญิงที่เข้าสู่กระบวนการทำประมง มักไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างที่ทำเทียบเรือประมง เช่น การคัดแยกสัตว์น้ำจากเรือประมง การชั่งน้ำหนักและบรรจุผลผลิตใส่ลังไม้ เป็นต้น แรงงานผู้หญิงจึงมีน้อยกว่าผู้ชาย และมักเป็นผู้ที่มาทำงานตามความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หรือเพื่อนบ้านกันมาก่อน เพราะค่านิยมในช่วงนี้ยังไม่ให้ผู้หญิงออกไปทำงานนอกบ้าน ส่วนรายได้ที่เป็นค่าแรงงานแม้จะได้รับน้อยกว่าผู้ชายแต่ก็ยังนับว่าสูงกว่าการทำนาอยู่ที่บ้าน ที่สำคัญเป็นค่าแรงที่ได้รับเป็นรายวันหรือรายสัปดาห์ ซึ่งแตกต่างกับการทำนาที่จะได้รับเงินก็ต่อเมื่อขายข้าวได้ ซึ่งอาจเป็นรายปี หรือรายครึ่งปี

ประการที่ 2 ทรัพยากรสัตว์น้ำชายฝั่งลดลง ทรัพยากรชายฝั่งที่เคยมีอย่างมากมายเหลือกินเหลือใช้ ผู้ทำประมงชายฝั่งต้องคัดเลือกเฉพาะตัวโต ๆ เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน แต่การเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมประมงจากการทำประมงเชิงพาณิชย์ ทำให้สัตว์น้ำทุกชนิดที่จับขึ้นมาได้กลายเป็นสินค้าได้หมด การสร้างท่าเทียบเรือ การสร้างถนนหนทาง ทำให้การลำเลียงผลผลิตจากทะเลเป็นไปอย่างสะดวก ความต้องการของตลาดเป็นลักษณะของการซื้อขายคล่อง การคิดค้นพัฒนาการใช้เครื่องมือจับปลาเพื่อให้ได้ปลามากที่สุดจึงเกิดขึ้น และเป็นผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำชายฝั่งลดน้อยถอยลงเป็นลำดับ สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบต่อการผลิตในพื้นที่ชายฝั่งไปด้วย

แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงการผลิตในพื้นที่ชายฝั่งเกิดขึ้น แต่พื้นที่ชายฝั่งยังคงมีการผลิตหลักอยู่ 2 อย่าง คือ การทำประมงชายฝั่ง และการทำนา และมีการผลิตอื่น ๆ ที่เป็นรายได้เสริม

การทำประมงชายฝั่ง กลุ่มคนที่เคยยึดอาชีพทำประมงชายฝั่ง และอาศัยอยู่แถบชายหาด ยังคงยึดอาชีพการทำประมงชายฝั่ง ซึ่งอาจแบ่งกลุ่มคนที่ทำประมงชายฝั่งอย่างคร่าว ๆ ได้ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีทุน และกลุ่มไม่มีทุน กลุ่มที่มีทุน คนกลุ่มนี้ยังพอมองเห็นช่องทางทำกินจากการทำประมง โดยเฉพาะในระยะต้น ๆ ของยุคจนเกือบถึงกลางยุค ที่ยังคงมีทรัพยากรสัตว์น้ำในทะเลค่อนข้างมาก การลงทุนเพิ่มขึ้นเพื่อให้สามารถจับสัตว์ได้มากขึ้นจึงเป็นสิ่งที่คนกลุ่มนี้กล้าลงทุน เช่น การสร้างเรือประมงขนาดใหญ่กว่าเดิมเพื่อให้ออกทะเลได้ไกลฝั่งมากขึ้น การลงทุนสร้าง

เครื่องยนต์ การสร้างเครื่องมือ เช่น อวน และการจ้างลูกเรือโดยหาคนในหมู่บ้าน เป็นต้น จึงสามารถจับสัตว์น้ำได้มากขึ้น แม้ในระยะต่อมาจะจับสัตว์น้ำได้น้อยลง แต่บางรายก็สามารถสะสมทุนได้จำนวนหนึ่ง เพราะการสะสมทุนที่ได้รับจากกิจกรรมทำประมงไม่ได้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของปริมาณผลผลิตที่ได้รับแต่เพียงอย่างเดียว แต่พฤติกรรมการใช้จ่าย การบริโภค การเก็บเงิน เหล่านี้มีส่วนอย่างมากสำหรับการสะสมทุน ส่วนกลุ่มไม่มีทุน การไม่มีทุนของคนกลุ่มนี้ หมายถึงการไม่มีทุนพอที่จะลงทุนเพื่อทำการประมงได้เพิ่มขึ้นเหมือนกับคนกลุ่มแรก แต่ยังคงมีเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับทำประมงที่เคยทำมาก่อนอยู่แล้ว ดังนั้นจึงยังคงทำการประมงชายฝั่งที่ใช้แรงงานตนเองหรือบุตรหลานในครอบครัว เพื่อออกทะเลหาปลา เพื่อบริโภคในครัวเรือนหรืออาจขายได้บ้างภายในหมู่บ้าน แต่ครัวเรือนของคนกลุ่มนี้ต้องการรายได้เสริม เช่น การรับจ้าง ในหมู่บ้านจากกิจการประมงของกลุ่มมีทุน

การทำนา พื้นที่นาแถบชายฝั่งทะเลยังคงใช้เป็นแหล่งผลิตข้าวอยู่อย่างเดิม แต่การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตข้าวก็เหมือนกับการผลิตข้าวในพื้นที่ราบลุ่ม เพียงแต่การผลิตข้าวแถบพื้นที่ชายฝั่งไม่มีระบบชลประทานเหมือนอย่างพื้นที่ราบลุ่ม จึงเป็นการทำนาปีอาศัยน้ำจากธรรมชาติตลอดมา การทำนาในช่วงกลางจนถึงปลายยุคจึงประสบปัญหาอย่างหนัก ทั้งผลผลิตที่ลดต่ำลง เนื่องจากขาดน้ำเพราะความแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศ ราคาข้าวไม่แน่นอน แต่คนกลุ่มนี้ก็มียู 2 ประเภทเหมือนกับกลุ่มประมง คือ กลุ่มที่มีทุน กับกลุ่มไม่มีทุน การผลิตข้าวไม่เหมือนกับการทำประมงที่สามารถเพิ่มทุนได้ กลุ่มผลิตข้าวประสบปัญหาและไม่สามารถแก้ปัญหาได้ แต่ไม่ทำให้กลุ่มผลิตข้าวเลิกทำนา เพราะการทำนายังคงเป็นการสร้างความมั่นคงด้านอาหารอยู่ อย่างน้อยที่สุดกลุ่มทำนาก็ไม่ต้องซื้อข้าวสาร แต่ส่วนที่แตกต่างของกลุ่มทำนามีทุนกับไม่มีทุน คือ ในช่วงกลางยุคถึงปลายยุคมีการซื้อขายที่ดินกันมาก จากสาเหตุหลายประการ เช่น การอพยพย้ายถิ่น การขายที่ดินเพื่อใช้หนี้ ขายที่ดินเพราะมีมากจนเหลือไม่ได้ทำประโยชน์ สถานการณ์ราคาที่ดินในช่วงนี้มีราคาต่ำมาก เพราะไม่มีช่องทางทำกินจากที่ดินแถบชายฝั่งทะเลได้ เมื่อการทำนาไม่ได้ผล ปลูกพืชผักไม่ได้ดี ที่ดินจึงไม่มีค่าจนมีคำกล่าวกันว่า “อย่าว่าแต่ซื้อเลย ยกให้ฟรี ๆ ก็ไม่เอา เพราะไม่รู้จะเอาไว้ทำอะไร เอาไว้ให้รกเปล่า ๆ” ดังนั้นผู้ที่มีทุนอยู่บ้างก็มีโอกาสซื้อที่ดินราคาถูก ๆ เอาไว้ ในขณะที่ผู้ที่ไม่มีทุนไม่สามารถที่จะซื้อที่ดินเหล่านี้ไว้ ทั้งยังอาจต้องขายที่ดินบางส่วนให้กับผู้มีทุนอีกด้วย

จากสภาพของการประกอบอาชีพทั้งการทำประมงและการทำนา ที่ไม่สามารถสร้างความมั่นคงทางรายได้ให้กับครอบครัวได้ การผลิตของครัวเรือนจึงมีการผลิตในลักษณะอื่น ๆ อยู่ด้วย เช่น การเป็นแรงงานรับจ้าง เนื่องจากการจ้างงานเกิดขึ้น เช่น การออกทะเล การทำปลา ปอกกุ้ง การตากกุ้ง เป็นต้น นอกจากนี้บางครัวเรือนที่มีมะพร้าวอยู่เป็นจำนวนมาก ได้ขายผลผลิต

มะพร้าว นอกจากนี้มีการเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้น ได้แก่ เป็ด ไก่ ส่วนการเลี้ยงวัว ลดลง เนื่องจากไม่ได้ใช้ไถนาอีกต่อไป

2) ความเปลี่ยนแปลงการผลิตในพื้นที่ราบลุ่ม ครัวเรือนในพื้นที่ราบลุ่มยังคงมีการทำนาเป็นหลัก และมีการผลิตอื่น ๆ เป็นการเสริมรายได้แก่ครอบครัว โดยมีระบบการผลิตที่สำคัญดังนี้

ระบบการผลิตข้าว แม้ว่าการผลิตข้าวมีกระบวนการเหมือนกันในยุคแรก แต่จากความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ทำให้ระบบการผลิตมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ

ลักษณะแรก การผลิตข้าวในพื้นที่ที่มีระบบชลประทาน การผลิตข้าวที่เคยอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติมาแต่เดิมกลับต้องเปลี่ยนแปลงไปจนมีผลต่อผลผลิตของข้าว เพราะฝนที่ไม่ตกตามฤดูกาลจึงทำความเสียหายให้แก่ชาวนาบ่อยครั้ง การแก้ปัญหาแหล่งน้ำวิธีหนึ่ง คือ การใช้ระบบชลประทาน แต่ระบบชลประทานในระยะต้น ๆ นั้นไม่ได้จัดให้มีโครงสร้างที่สมบูรณ์ ทั้งยังไม่มีทั่วถึงหรือไม่ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดในลุ่มน้ำปากพนัง จึงทำให้บางพื้นที่ที่มีระบบชลประทานซึ่งในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีอยู่ที่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำริมคลองเชียร และบริเวณพื้นที่ริมคลองค้องในเขตอำเภอเชียรใหญ่ ส่วนอำเภอหัวไทรมีอยู่ในบริเวณพื้นที่ตำบลควนชะลิก ซึ่งมีบริเวณติดต่อกับเขตชลประทานทุ่งระโนด ของจังหวัดสงขลา การผลิตข้าวในเขตพื้นที่ชลประทาน ได้เพิ่มรอบการผลิตข้าวเป็นปีละ 2 ครั้ง คือ การทำนาปี และทำนาปรัง

การทำนาปี มักเริ่มต้นหว่าน ไถ ในเดือนกันยายน – ตุลาคม และเก็บเกี่ยวในเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์ ซึ่งใช้เวลาประมาณ 4 – 6 เดือน มีความสัมพันธ์กับการเลือกใช้พันธุ์ข้าว เพราะต้องเป็นพันธุ์ข้าวอายุสั้น พันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐ ได้แก่ ข้าว ก.ข. ประเภทต่าง ๆ การทำนาข้าวนาปีในรอบนี้ ชาวนายังคงอาศัยน้ำจากธรรมชาติอยู่เป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นเกิดกรณีฝนไม่ตกจึงต้องอาศัยน้ำจากแหล่งน้ำ คือ แม่น้ำ ลำคลอง เหมือง ซึ่งได้ขุดเชื่อมต่อกันจากโครงสร้างของระบบชลประทาน

การทำนาปรัง การทำนาปรังเป็นการเพิ่มรอบการผลิตข้าวในพื้นที่ดินเดิม ซึ่งที่นาจะต้องอยู่ในเขตระบบชลประทานเพื่อให้ใช้น้ำได้ตามเวลาที่ต้องการ การทำนาปรังเริ่มการไถ หว่าน ประมาณเดือนพฤษภาคม และเก็บเกี่ยวประมาณเดือนกันยายน กระบวนการทำนาปรังเหมือนกับทำนาปีทุกประการ แต่การใช้น้ำเพื่อเป็นปัจจัยการผลิตมีความแตกต่างกับการทำนาปี คือ ในการทำนาปียังสามารถอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมาได้ แม้ในบางครั้งจะเกิดอาการฝนทิ้งช่วงบ้างก็ตาม แต่การทำนาปรังก็ต้องอาศัยน้ำจากแหล่งน้ำที่ถูกเก็บกักไว้ตามแม่น้ำ ลำคลอง คลองส่งน้ำ ลำเหมืองต่าง ๆ เกือบทุกขั้นตอนของการผลิต

การใช้แรงงานและเทคโนโลยีวิธีการผลิต การทำนาโดยใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นเกิดขึ้นจากบริบทของการขาดแคลนแรงงาน และความต้องการเพิ่มผลผลิตข้าว โดยเพิ่มรอบหมุนในการผลิต ดังนั้นแรงงานที่ใช้ทำนาจึงมักเป็นแรงงานจากเครื่องจักรกลเสียเป็นส่วนใหญ่ เช่น การไถนาที่ต้องใช้รถแทรกเตอร์ หรือ รถไถนาขนาดเล็กชนิดเดินตาม แต่รถไถนาทั้ง 2 ชนิด นี้มีราคาค่อนข้างสูงมาก มีชาวนาเพียงไม่กี่รายเท่านั้นที่สามารถซื้อหารถไถนาดังกล่าวมาเป็นของตนเองได้ ชาวนาส่วนมากจึงต้องเลือกวิธีการจ้างรถไถนาซึ่งอาจมีผู้รับจ้างในพื้นที่และนอกพื้นที่ ส่วนขั้นตอนการเก็บเกี่ยวก็มีลักษณะเดียวกัน ซึ่งมีพัฒนาการของการเก็บเกี่ยวดังนี้

พัฒนาการเก็บเกี่ยวข้าว การเก็บเกี่ยวข้าวที่เป็นการปลูกข้าวอายุสั้น ซึ่งมีลักษณะทางกายภาพของต้นข้าวแตกต่างจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง คือ พันธุ์ข้าวพื้นเมืองจะมีรวงยาวและส่วนที่เป็นคอรวงยาวประมาณ 6 นิ้วขึ้นไป เหมาะสำหรับเก็บด้วยเกวซึ่งเป็นการเก็บที่สะดวก แต่ข้าวพันธุ์ส่งเสริมมีช่วงระหว่างรวงข้าวกับใบข้าวสั้นมาก ไม่เหมาะสำหรับการเก็บด้วยเกว จึงเปลี่ยนวิธีการเก็บเกี่ยวมาเป็นใช้เคียวสำหรับเกี่ยวข้าว ซึ่งเป็นรูปแบบเหมือนการเก็บเกี่ยวในภาคกลาง การเกี่ยวข้าวด้วยเคียว จำเป็นต้องใช้แรงงานคนแม้จะไม่มากเท่ากับเก็บด้วยเกวก็ตาม แต่จากการที่ต้องขาดแคลนแรงงานในการทำนา การเกี่ยวข้าวด้วยเคียวก็ต้องหยุดไป เนื่องจากมีเทคโนโลยีการเก็บเกี่ยวที่สะดวกสบายมากขึ้น คือ รถเกี่ยวข้าว แต่รถเกี่ยวข้าวแต่ละคันมีราคาแพงมากและต้องอาศัยองค์ประกอบและกระบวนการที่ซับซ้อนมากขึ้น จึงพบว่าในระยะแรกของการใช้รถเกี่ยวข้าว มักเป็นรถเกี่ยวข้าวที่มาจากพื้นที่ภาคกลาง เช่น มาจากจังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม สมุทรสาคร เป็นต้น และในส่วนของรถเกี่ยวข้าวเองก็มีวิวัฒนาการขึ้นไปเป็นลำดับได้แก่ นอกจากเกี่ยวข้าวแล้วได้ปรับปรุงพัฒนาให้สามารถนวดข้าวได้ด้วย

การพัฒนาระบบการทำงานของเครื่องจักรกลเหล่านี้สะท้อนถึงค่าใช้จ่ายของชาวนาที่จะต้องจ่ายเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ไม่ว่าจะเป็นค่าจ้างไถนา ค่าจ้างเกี่ยวเกี่ยว และค่าจ้างนวดข้าว แล้วอาจยังต้องจ่ายค่าขนส่งลำเลียงข้าวที่นวดบรรจุกระสอบแล้วไปยังโรงสีข้าวอีกด้วย ค่าใช้จ่ายเหล่านี้เป็นค่าใช้จ่ายที่ต้องจ่ายเพิ่มขึ้นจากระบบการทำงานในยุคแรกทุกขั้นตอน และทำให้ชาวนาต้องประสบภาวะขาดทุน ดังรายงานของสถานีทดลองข้าว นครศรีธรรมราช ปี 2519 สรุปได้ว่าต้นทุนการผลิตข้าวต่อเกวียน คิดเป็นเงิน 2,383.33 บาท แต่ชาวนาขายข้าวได้เกวียนละประมาณ 1,800 – 2,300 บาท (วุฒิ ประภาวดี 2521 : 89) จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจระดับครัวเรือนของชาวนาส่วนมากอยู่ในฐานะยากจน และมีหนี้สินมาก

หนี้สินของชาวนา ซึ่งไม่ได้หมายความว่าชาวนาทุกครัวเรือนมีหนี้สิน เพราะในจำนวนชาวนาทั้งหมดยังมีชาวนามีฐานะดี มีทุนสูง ทุนที่ดินที่ให้คนอื่นเช่าทำนาเพื่อเก็บค่าเช่านาเป็นรายปี ทุนทางการเงินที่เป็นแหล่งเงินกู้ของครัวเรือนชาวนามีฐานะยากจน ส่วนชาวนามีฐานะยากจน ซึ่งมีจำนวนมากกว่าชาวนามีฐานะดี ครัวเรือนเหล่านี้จะมีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง

อยู่บ้างและบางครัวเรือนอาจไม่มีที่ทำกิน ซึ่งมักเป็นครอบครัวใหม่ ชาวนาเหล่านี้จึงต้องพึ่งพาแหล่งเงินกู้ แหล่งเงินกู้ของชาวนามีหลายแหล่ง เช่น ญาติ พ่อค้า สหกรณ์ ธ.ก.ส. มักกู้เงินและจ่ายดอกเบี้ยในอัตราร้อยละ 5 – 10 ต่อเดือน การกู้เงินเหล่านี้ชาวนามักนำไปใช้ในครัวเรือนตามความจำเป็น เช่น ใช้ซื้อเครื่องมือการผลิต ค่าวัสดุเช่น ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ย ค่าใช้จ่ายในการศึกษาของบุตรหลาน ใช้หนี้เก่าที่มีอยู่ก่อน ใช้ซื้อที่ดินปลูกสร้างที่อยู่อาศัย ใช้ค่าค้ำความ ค่ารักษาตัวยามเจ็บป่วย เป็นต้น

ส่วนลักษณะการใช้ที่ดินทำนา มีความแตกต่างจากยุคแรก คือ เมื่อครอบครัวขยายขึ้นทำให้อัตราการถือครองที่ดินเปลี่ยนแปลงไป บางครัวเรือนมีที่ดินมากขึ้น จากการรับจากมรดกและซื้อเพิ่มเติม บางครัวเรือนมีที่ดินน้อยลง จากการขายที่ดินของตนเองไปบางส่วนหรือจากการแบ่งปันให้ครัวเรือนของบุตรที่แยกออกไปตั้งครัวเรือนใหม่ ลักษณะการใช้ที่ดินเพื่อทำนายุคนี้จึงแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีที่นาเป็นของตนเองและได้ทำนาเฉพาะในที่ดินของตนเองเท่านั้น กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มที่มีที่นาของตนเองอยู่แล้ว แต่ได้เช่าที่ทำนาเพิ่มเติม และกลุ่มที่เช่าที่ทำนาทั้งหมด โดยกลุ่มที่ทำนาในที่ดินของตนเองจะมีปริมาณมากที่สุด จากการศึกษาของวุฒิ ประภาวดี ถึงการถือครองที่ดินของชาวนาคำบลเชียรเขา อำเภอยะหา ในปี พ.ศ. 2518/19 พบว่าชาวนาผู้เป็นเจ้าของที่ดินมีจำนวนร้อยละ 50.28 ชาวนาที่เช่าที่ดินเพิ่มเติมร้อยละ 31.89 และชาวนาที่เช่าที่ดินทั้งแปลงร้อยละ 17.83 (วุฒิ ประภาวดี, 2521 : 57)

ลักษณะที่สอง การผลิตข้าวนอกพื้นที่ระบบชลประทาน พื้นที่ที่อยู่นอกระบบชลประทานมีปริมาณมากกว่าพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทาน การผลิตข้าวในพื้นที่นอกเขตชลประทานเป็นการทำนาปีละ 1 ครั้ง ที่ยังต้องอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยการผลิต แม้ว่าปัจจัยการผลิตประเภทแรงงานได้เปลี่ยนแปลงไปใช้เครื่องจักรกลเหมือนทำนาในเขตชลประทานแล้วก็ตาม แต่การขาดแหล่งน้ำจึงไม่สามารถเพิ่มรอบการผลิตข้าวได้ ส่วนขั้นตอนการผลิตข้าวก็เหมือนการผลิตโดยทั่วไป ซึ่งบางพื้นที่ยังคงใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง แต่บางพื้นที่ได้เปลี่ยนไปใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมโดยมีเงื่อนไขของแหล่งน้ำเป็นตัวกำหนด เพราะถึงแม้ว่าชาวนากลุ่มที่อยู่นอกระบบชลประทานต้องอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติเพื่อการผลิต แต่ความไม่แน่นอนของน้ำฝนจึงต้องอาศัยแหล่งน้ำจากแม่น้ำ ลำคลอง เหมือนน้ำ ฯ ดังนั้นพื้นที่ที่ไม่มีแหล่งน้ำดังกล่าวต้องใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ที่ไม่มีขั้นตอนของการถ่วงน้ำเข้า – ออกจากแปลงนา ทั้งยังไม่ต้องใช้น้ำปุ๋ยเคมีจำนวนมากด้วย

การกระจายผลผลิต แม้ผลผลิตข้าวต่อไร่จะลดลง แต่ยังคงมีผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้จำนวนมาก จึงมีลักษณะของการกระจายผลผลิตที่มีระบบการค้าขายข้าว ดังนี้

กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการกระจายผลผลิต คือ กลุ่มชาวนาผู้ผลิตข้าว กลุ่มโรงสีข้าว กลุ่มพ่อค้าคนกลาง โดยมีกระบวนการการกระจายผลผลิต ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ขั้นตอนการขายข้าวของชาวนา ในระยะต้นของยุคนี้ การขายข้าวยังคงขายกันในช่วงหน้าน้ำ คือประมาณเดือน ตุลาคม ถึงเดือน พฤศจิกายน จากเหตุผลที่มีโรงสีขนาดเล็ก และขนาดกลางเกิดขึ้นมากมาย ทำให้มีการแย่งซื้อข้าวกัน ด้วยการอำนวยความสะดวกแก่ชาวนา ผู้ผลิตข้าว เช่น ฝ่ายโรงสีข้าวจะต้องไปบรรทุกข้าวเปลือกจากบ้านของชาวนามาที่โรงสีเอง ซึ่งใช้ทางเรือเป็นหลัก ข้าวเปลือกจำนวนหนึ่งจึงถูกนำมาเก็บไว้ในโรงสี

ขั้นตอนที่ 2 โรงสีสีข้าวเพื่อส่งขาย การสีข้าวของโรงสีมีความเข้มข้นมากในช่วงที่ข้าวสารมีราคาแพง และตลาดต้องการมาก โรงสีแต่ละโรงจึงมีการสีข้าวทั้งกลางวันและกลางคืน เพื่อให้ได้ปริมาณข้าวสารเพียงพอกับความต้องการของพ่อค้าคนกลาง โรงสีข้าวจึงต้องมีการจ้างแรงงานเพื่อช่วยสีข้าว หรือช่วยขนส่งข้าวเปลือก แรงงานจำนวนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับขนาดและกำลังการผลิตของโรงสี

ขั้นตอนที่ 3 พ่อค้าคนกลาง ส่วนมากเป็นกลุ่มคนจีนที่เคยเป็นพ่อค้าข้าวมาก่อน และส่วนมากจะมีโรงสีข้าวเป็นของตนเองด้วย และพัฒนาตนเองขึ้นเป็นพ่อค้าซื้อขายข้าวสาร คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีทุนค่อนข้างสูง ทั้งทุนทางการเงิน ทุนทางสังคม เพราะการติดต่อซื้อขายข้าวต้องใช้กำลังทรัพย์ และกำลังความสามารถหลายด้าน เช่น ต้องมีรถยนต์สำหรับขนส่งข้าวสารไปส่งขายยังแหล่งต่าง ๆ มีแรงงานจำนวนหนึ่งที่ใช้ทั้งการติดต่อซื้อขาย แรงงานแบกหาม ฯ และต้องใช้ความสัมพันธ์เชิงสังคม เชิงอำนาจ ในการนำสินค้าไปยังต่างจังหวัด ข้าวสารที่รับซื้อไปจากกลุ่มโรงสีข้าว ถูกนำไปขายทั้งภายในจังหวัดและต่างจังหวัด การขายภายในจังหวัดนครศรีธรรมราชเอง ต้องนำไปส่งยังตลาดประจำอำเภอต่าง ๆ ที่ไม่มีการผลิตข้าว หรือผลิตข้าว น้อย เช่น อำเภอนางรอง ห้วยราช ห้วยใหญ่ สีชล ขอนอม เป็นต้น ส่วนตลาดต่างจังหวัด ส่วนมากเป็นจังหวัดในแถบฝั่งอันดามัน เช่น จังหวัดตรัง กระบี่ พังงา ภูเก็ต ระนอง เป็นต้น

ต่อมาเมื่อข้าวสารจากภาคกลางขายลงมาถึงภาคใต้ คนต่างหันไปนิยมข้าวสารจากภาคกลางมากขึ้น ไม่เว้นแม้แต่คนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเอง ก็หันไปนิยมข้าวสารจากภาคกลาง ในช่วงนี้จึงเป็นจุดผกผันอีกครั้งหนึ่งของการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และส่งผลต่อชาวนาหลายประการ เช่น

ประการที่ 1 ต้นทุนการทำนาสูงขึ้น การผลิตข้าวในอดีตที่อาศัยธรรมชาติเป็นพื้นฐานการผลิต เคยกล่าวกันว่าต้นทุนการผลิตเท่ากับศูนย์ โดยไม่รวมค่าแรงงานของสมาชิกในครอบครัว เพราะได้อาศัยการจัดการด้านแรงงานโดยการใช้ระบบเครือข่ายเกลลวดอง หรือญาติพี่น้อง หรือการ “ซอมือ” ที่ผลิตเปลี่ยนแรงงานกันทำ ส่วนที่ดินชาวนาส่วนมากเป็นเจ้าของที่ดิน ต้นทุนที่ใช้ในการผลิตข้าวจึงต่ำมากหรือเกือบไม่มีเลย ดังนั้นผลผลิตที่ได้จึงเป็นรายได้ที่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ภายในครอบครัวชาวนา แต่จากการขาดแรงงานทำนา การขาดความสมดุลระบบนิเวศ การปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวทำให้ชาวนาต้องใช้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นกว่าเดิมมาก

ค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตที่ต้องใช้มีดังนี้ 1) ค่าเตรียมดินคือการไถนาที่ชาวนาต้องจ่ายให้กับรถแทรกเตอร์ 2) ค่าเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ต้องซื้อจากหน่วยงานที่ส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมซึ่งมีราคาสูงมาก และในบางครั้งที่สภาพน้ำหรือฝนไม่เอื้ออำนวยก็อาจทำให้เมล็ดพันธุ์สูญเสีย ต้องหว่านกันใหม่ หรือเมื่อข้าวงอกแล้วก็อาจต้องแห้งตายเพราะขาดน้ำก็ทำให้ต้องหว่านข้าวใหม่ จึงเป็นคำกล่าวของชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังว่า “พวกเราทำนากันปีละ 2 ครั้ง 3 ครั้ง” แต่เมื่อถามถึงผลผลิตข้าว เขากลับบอกว่า “ไม่มีผลผลิตข้าวหรอก เพราะผลผลิตได้เพียงครั้งเดียว แต่ที่พูดว่า 2 ครั้ง 3 ครั้งนั้น หมายถึง พวกเราต้องหว่าน หรือดำนากันปีละ 2 - 3 ครั้ง แต่ได้เก็บเกี่ยวข้าวเพียงครั้งเดียวเท่านั้น” 3) ค่าบำรุงดูแลรักษาต้นข้าว ได้แก่ ค่าปุ๋ย ค่ายาปราบศัตรูพืช ค่าสูบน้ำเข้าหรือสูบน้ำออกจากแปลงนา 4) ค่าเก็บเกี่ยวซึ่งระยะต้นของยุคนี้อาจต้องจ่ายเป็นค่าจ้างแรงงานเก็บเกี่ยว ต่อมาจ่ายเป็นค่ารถเกี่ยวข้าว 5) ค่านวดข้าว ซึ่งในยุคนี้มีทั้งการจ้างแรงงานคนและจ้างรถนวดข้าว 6) ค่าขนส่ง โดยจ่ายเป็นค่าขนข้าวจากนามาเก็บไว้ที่บ้านหรือเรินข้าว

จากค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตข้าว 5 - 6 ประการ สะท้อนให้เห็นถึงค่าใช้จ่ายที่ค่อนข้างสูงมาก ในขณะที่การผลิตข้าวในอดีตนั้นไม่มีค่าใช้จ่ายดังกล่าวนี้ หรืออาจมีบ้างแต่เป็นจำนวนน้อย จึงพบว่าชาวนาต้องประสบภาวะขาดทุนจากการผลิตข้าวหลายครั้งหลายหน โดยเฉพาะเมื่อประสบกับราคาข้าวตกต่ำ

ประการที่ 2 ผลผลิตข้าวลดลง ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำ ทรัพยากรดินที่เคยส่งผลให้ผลผลิตข้าวมีคุณภาพ “รวงยาว เมล็ดไม่ลีบ มีน้ำหนัก” ผลผลิตต่อไร่เคยได้รับถึง 600 - 700 กก. จนได้ชื่อว่า “ข้าวทองทุ่ง” ซึ่งหมายถึง ผลผลิตข้าวแต่ละแปลงนามีมากมาย หลังเก็บเกี่ยวแล้วได้ข้าวมากมายเต็มทุ่งนา แต่ในเวลาต่อมาผลผลิตข้าวต่อไร่อยู่ในอัตราเฉลี่ยไม่เกิน 300 กิโลกรัม ซึ่งจากข้อมูลหลายแห่งระบุว่า ปีพ.ศ. 2519 มีผลผลิตข้าว 254 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งเป็นผลมาจากการขาดความสมดุลของระบบนิเวศทั้งน้ำและดิน ตลอดจนการจัดการทรัพยากรทั้งการละเลยต่อประเพณีวัฒนธรรมอันเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เกี่ยวกับการผลิตข้าวประกอบกันทำให้ผลผลิตข้าวตกต่ำลงมากที่สุด

ประการที่ 3 ระบบการขายข้าวเปลี่ยนไป การขายข้าวในช่วงปลายของยุคนี้อยู่เป็นยุคที่ชาวนาไม่ใส่ใจกับเรินข้าว เพราะการใช้รถเกี่ยวข้าวและรถนวดข้าวทำให้ไม่จำเป็นต้องนำข้าวมาเก็บไว้ในเรินข้าว เนื่องจากโรงสีข้าวจะเป็นผู้มารับซื้อข้าวและบรรทุกข้าวจากแปลงนาไปยังโรงสีทีเดียว การชั่งน้ำหนักก็ชั่งกันในแปลงนา การขายข้าวแบบนี้ทำให้ชาวนาไม่สามารถต่อรองราคาข้าวได้ ชาวนาจำเป็นต้องขายข้าวหลังเกี่ยวข้าวเสร็จ ไม่ว่าราคาข้าวจะสูงหรือต่ำอย่างไร ซึ่งผิดกับยุคแรกที่ชาวนาสามารถรอโอกาสที่ข้าวราคาสูงจึงตกลงใจขายข้าวให้กับโรงสี เพราะชาวนามีสถานที่เก็บข้าวไว้ คือ “เรินข้าว” แล้วทยอยขายข้าวเมื่อถึงคราวจำเป็นต้องใช้เงิน หรือขายหมด

เมื่อข้าวมีราคาสูง เป็นต้น แต่การขายข้าวในยุคนี้ชาวนาจะขายหมดทีเดียว โดยอาจเหลือไว้เป็นอาหารบ้าง หรือขายหมดแล้วค่อยซื้อข้าวสารจากร้านค้าในท้องถิ่น

การผลิตอื่น ๆ ในพื้นที่ราบลุ่ม คราวเรือนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง แม้จะแยกแยะเป็นกลุ่มย่อยตามลักษณะการผลิตแล้วก็พบว่า กลุ่มที่มีอาชีพทำนาเป็นหลักยังคงเป็นกลุ่มคนจำนวนมาก ส่วนกลุ่มอื่น ๆ เช่น กลุ่มพ่อค้า กลุ่มโรงสี ในบางรายก็ยังมีการทำนาอยู่ด้วย แต่ในระดับครัวเรือนชาวนาเหล่านี้ มีการทำอาชีพเสริมอย่างอื่นอยู่ด้วย ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับการผลิตในยุคแรก แต่ที่แตกต่างออกไปอย่างเห็นได้ชัด คือ การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือนลดลงจนเกือบจะหมดไปจากระบบการผลิต

การผลิตอีกประเภทหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงไป คือ การปลูกพืชผักบริเวณบ้านเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน เนื่องจากแต่เดิมนั้นมักใช้พื้นที่บริเวณบ้านสำหรับปลูกพืชผักชนิดต่าง ๆ ปะปนกันไป เรียกกันว่า “สวนพ่อเฒ่า” แต่ในยุคนี้การปลูกพืชผักได้ปรับเปลี่ยนไปเป็นสวนที่มีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น คือ เป็นแปลงไร่ นา สวน ผสม ที่ใช้ที่ดินส่วนหนึ่งอาจเป็นที่นาหรือที่ที่เคยเป็น “สวนพ่อเฒ่า” เปลี่ยนให้เป็นที่สำหรับปลูกพืชผักเพื่อเป็นรายได้เสริมจากการทำนา และอาจเป็นทางเลือกของอาชีพทดแทนการทำนาได้ประเภทหนึ่ง เพราะไร่ นา สวน ผสม เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขของการทำนาที่ไม่คุ้มทุน ข้อสังเกตประการหนึ่งของการปลูกพืชผักบริเวณบ้าน คือ บริเวณบ้านที่เป็นบ้านเก่า มีผู้สูงอายุอาศัยอยู่ด้วยมักมีพืชผักประเภทผักสวนครัวนานาชนิด ซึ่งยังคงมีอยู่เหมือนยุคแรก และบางครัวเรือนมีเพิ่มขึ้นกว่าเดิมเพราะมีพืชผักที่ใช้ในครัวเรือนหลายประเภทขึ้น แต่ในครัวเรือนที่เป็นบ้านเรือนที่สร้างขึ้นใหม่ ผู้อยู่อาศัยมีอายุไม่มากนัก ปรากฏว่าพื้นที่บริเวณบ้านไม่มีพืชผักประเภทผักสวนครัว

ด้านการเลี้ยงสัตว์ ในครัวเรือนของชาวนายังคงมีการเลี้ยงสัตว์อยู่มาก ทั้งเป็นการเลี้ยงเพื่อบริโภคในครัวเรือนและเพื่อขาย แต่การเลี้ยงสัตว์มีภาระมากกว่าแต่ก่อน เพราะต้องมีคอกหรือมีบริเวณพื้นที่ บางครัวเรือนจึงไม่สามารถเลี้ยงสัตว์ได้ แต่บางครัวเรือนสามารถเลี้ยงได้และเลี้ยงได้มาก เช่น กลุ่มโรงสีข้าวเกือบทุกโรงมีการเลี้ยงหมูจำนวนหลายตัว หรือเลี้ยงไก่ประเภทไก่เนื้อ ไก่ไข่ เนื่องจากมีอาหารเพียงพอ คือ รำข้าวที่ได้จากการสีข้าว เป็นต้น

3) ความเปลี่ยนแปลงการผลิตพื้นที่ป่าพรุ ลักษณะของการใช้ป่าพรุในช่วงทศวรรษแรกของยุคนี้ ยังคงมีการใช้ป่าพรุในลักษณะเดียวกับยุคก่อน คือ การตัดไม้เสม็ดเพื่อใช้ในครัวเรือน โดยใช้เรือเป็นพาหนะ และตัดไม้ได้ในช่วงเดียวคือ ฤดูน้ำนอง แต่ระยะต่อมามีการตัดไม้กันมากขึ้น เนื่องจากเงื่อนไขดังนี้

เงื่อนไขแรก คือ ความต้องการใช้ไม้มากขึ้น โดยเฉพาะใช้ไม้เสม็ดในธุรกิจการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน ทั้งประเภทไม้เสาเข็ม ไม้ค้ำยัน ไม้สำหรับทำนั้งร้าน เนื่องจากการเติบโตขึ้น

ของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ไม้เสม็ดในป่าพรุซึ่งเป็นไม้สาธารณะจึงถูกนำไปเป็นสินค้าด้วยราคา ถูก ๆ เพราะหาได้ง่ายและยังมีปริมาณมากเต็มพื้นที่ป่าพรุ

เงื่อนไขที่สอง คือ การคมนาคมขนส่ง การส่งเสริมระบบสาธารณูปโภคโดยเฉพาะการสร้างถนน เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนถ่ายผลผลิตทางการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นถนนสายหลัก เช่น ถนนสายหัวไทร - นครศรีธรรมราช และสายระโนด - สงขลา ส่วนถนนสายรอง ได้แก่ ถนนที่สร้างขึ้นภายในหมู่บ้านเพื่อติดต่อระหว่างชุมชน หมู่บ้าน อำเภอ การเกิดขึ้นของถนนที่สามารถเชื่อมต่อระหว่างชนบทกับเมืองทำให้การขนส่งไม้เสม็ดจากป่าพรุมีความสะดวก รวดเร็วขึ้น สามารถขนส่งได้ครั้งละมาก ๆ และขนส่งได้ตลอดทุกฤดูกาล

เงื่อนไขที่สาม การขยายตัวทางเศรษฐกิจ ระบบทุนและการบริโภค เป็นแรงกดดันที่ทำให้ทุกคนต่างต้องแสวงหาเงินตรา เพื่อใช้แลกเปลี่ยนกับสิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ทั้งที่จำเป็นและไม่จำเป็น ป่าไม้จึงเป็นแหล่งเงินตราของกลุ่มคนหลายกลุ่ม ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดไม้และขายไม้

กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการตัดไม้ในป่าพรุยุคนี้คือ กลุ่มตัดไม้ขาย กลุ่มพ่อค้าไม้ในท้องถิ่น กลุ่มพ่อค้าไม้นอกพื้นที่

กลุ่มตัดไม้ขาย กลุ่มคนที่ตัดไม้ขายส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ อาจเป็นผู้ที่ดื่มน้ำร้อนอยู่ในเขตป่าพรุ หรือผู้ที่ดื่มน้ำร้อนอยู่ห่างไกลจากป่าพรุไม่มากนัก คือ ประมาณ 3 – 5 กิโลเมตร เพราะคนกลุ่มนี้เคยตัดไม้ในป่าพรุเพื่อใช้ในครัวเรือนมาก่อน จึงรู้ว่าป่าแถบไหนยังมีต้นไม้งอกงามอยู่ การตัดไม้จากป่าพรุของคนกลุ่มนี้ มี 2 ลักษณะ คือตัดตามใบสั่งของพ่อค้า และตัดตามความสะดวกจากต้นไม้ที่พบ เครื่องมือตัดไม้อาจเป็น เลื่อยยนต์ เลื่อยมือ หรือขวาน เมื่อตัดไม้แล้วก็ลำเลียงออกจากป่ามารวมไว้ข้างบ้าน หรือแถวแนวถนนที่รถบรรทุกเข้าไปถึง กลุ่มตัดไม้ไม่มีเป็นจำนวนมาก และกระจายอยู่ทั่วไปตลอดแนวป่าพรุ

กลุ่มพ่อค้าไม้ในท้องถิ่น ซึ่งนับได้ว่าเป็นพ่อค้าคนกลางกลุ่มหนึ่ง คนกลุ่มนี้มักเป็นผู้มีฐานะทางการเงินดี การซื้อไม้จากผู้ตัดไม้ขายในระยะแรก ๆ ใช้วิธีการว่าจ้างรถบรรทุกจากนอกพื้นที่ เช่น รถหกล้อแบบธรรมดา และรถหกล้อ แบบยกเทได้ แต่ต่อมาระยะหลัง ๆ ประมาณ 1- 2 ปีผ่านไป กลุ่มพ่อค้าคนกลางเหล่านี้ได้ซื้อรถบรรทุกเป็นของตนเอง บางคนมีรถบรรทุกถึง 3 คัน แหล่งตลาดไม้ที่กลุ่มพ่อค้าเหล่านี้ไปส่งเพื่อขายไม้เป็นแหล่งรับซื้อไม้ในตลาด เช่น ตลาดอำเภอหัวไทร อำเภอรโนด หรืออาจนำไปส่งถึงสงขลา หาดใหญ่ ก็มี ส่วนราคาไม้ที่ผู้ตัดขายให้แก่พ่อค้าในท้องถิ่นคิดราคากันเป็นท่อน ความยาวประมาณ 3 – 5 เมตร ราคาท่อนละ 5 – 7 บาท พ่อค้านำไปขายต่อในราคา ท่อนละ 20 – 30 บาท

กลุ่มพ่อค้านอกพื้นที่ คนกลุ่มนี้ คือ กลุ่มที่พ่อค้าในท้องถิ่นนำไปส่งขายให้อีกทอดหนึ่ง โดยกลุ่มนี้จะขายไม้ต่อให้กับผู้รับเหมาก่อสร้าง หรือผู้ที่ต้องการไม้ทั่วไป ซึ่งขายในราคาที่สูงขึ้นไปอีก

จากกระบวนการตัดไม้และขายไม้ดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าผู้ที่เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าพรุได้เปลี่ยนแปลงไปจากยุคแรกมาก เพราะกลุ่มคนที่เคยเข้าไปใช้ไม้แต่อดีตนั้น ไม่สามารถเข้าไปใช้ไม้ได้อีก เนื่องจากเกรงกลัวกฎหมายประการหนึ่ง และไม่สะดวกเพราะต้องเข้าไปหาไม้ในป่าลึกมากขึ้น เนื่องจากป่าไม้ด้านนอก ๆ เป็นเขตที่มีผู้จับจองเป็นเจ้าของไว้หมดแล้ว ผู้ที่ตัดไม้ขายจึงเป็นคนที่อยู่ในพื้นที่ ตัดไม้เพื่อขายอย่างเดียว การได้รับเงินค่าขายไม้ที่มีราคาเพียงเล็กน้อยไม่ได้ทำให้ความเป็นอยู่ของคนกลุ่มนี้ดีขึ้น แม้จะได้ยึดการตัดไม้ขายมาเป็นเวลาหลายปีก็ตาม แต่การใช้แรงงานของตนเองและบางครั้งต้องใช้แรงงานในครอบครัว เช่น ลูก เมีย ญาติพี่น้อง ช่วยกันตัดและชักลากไม้ออกมาจากป่านับเป็นงานที่หนักและเหนื่อยมาก แต่อัตราแลกเปลี่ยนที่ได้รับกลับได้น้อยนิด ส่วนกลุ่มคนที่ได้ใช้ประโยชน์จากป่าพรุโดยการรับค่าส่วนต่างของราคาซื้อขายไม้จำนวนมาก คือ กลุ่มพ่อค้าไม้ในท้องถิ่นและกลุ่มพ่อค้าไม้นอกพื้นที่ กลุ่มคนเหล่านี้อาศัยช่องทางของระบบเศรษฐกิจ ระบบทุนและระบบตลาดกับทั้งใช้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่สามารถฝ่าด้านกฎหมายห้ามตัดไม้ไปได้ และสร้างความร่ำรวย สะสมทุนประเภทอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้น เช่น การซื้อที่ดินสะสมไว้ เป็นต้น

ปรากฏการณ์ลักษณะนี้เกิดขึ้นต่อเนื่องยาวนานนับ 10 ปี จึงมีผลให้ป่าพรุถูกทำลายไปอย่างเห็นได้ชัด และมีบ่อยครั้งที่ผู้คนในพื้นที่ตัดไม้ขาย ต้องถูกเจ้าหน้าที่จับกุม ต้องจ่ายค่าปรับในฐานะเป็นผู้ละเมิดกฎหมาย นอกจากนี้ผู้ตัดไม้เหล่านี้ยังถูกตีตราว่าเป็นผู้ทำลายป่าไม้ในป่าพรุมากที่สุด

การหยุดทำนาในเขตป่าพรุ การทำนาข้าวในป่าพรุที่ได้ทำติดต่อกันมาหลายปีกลับต้องยุติลง ด้วยสาเหตุที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตป่าพรุ กล่าวคือ ดินในพื้นที่บริเวณป่าพรุกลายเป็นดินเปรี้ยว ซึ่งสาเหตุที่ทำให้เกิดดินเปรี้ยวเนื่องมาจาก สภาพดินฟ้าอากาศเปลี่ยนแปลงทำให้เกิดความแห้งแล้งอย่างรุนแรง ซึ่งในปีเดียวกันนี้ได้เกิดไฟป่าขึ้น แม้ในปีต่อ ๆ มาเกิดไฟไหม้ป่าในฤดูแล้งเกือบทุกปี ซึ่งมีสาเหตุทั้งจากเกิดไฟป่าตามธรรมชาติ และเกิดจากการเผ่าป่าเพื่อหาสัตว์ต่าง ๆ ในป่า เช่น การหาเต่า เมื่อเกิดไฟไหม้ป่าบรรดาสัตว์น้ำโดยเฉพาะเต่าจะลงไปซ่อนตัวอยู่ในหลุมที่มีน้ำขัง ผู้คนจึงสามารถจับเต่าได้โดยง่าย จากความแห้งแล้งและเกิดไฟไหม้ป่าติดต่อกันทุกปี จึงเป็นผลให้ดินมีสภาพเป็นกรด เมื่อดินเปรี้ยวน้ำก็เปรี้ยวไปด้วย ส่งผลต่อแปลงนาข้าวที่เคยทำอยู่บริเวณป่าพรุ ไม่สามารถปลูกข้าวได้อีกต่อไป ชาวนาจึงเลิกผลิตข้าวในแปลงนาดังกล่าว โดยปล่อยให้เป็นที่รกร้างว่างเปล่า จึงกลายเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของหนู ซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของข้าว ในเวลาต่อมาหนูจึงกลายเป็นศัตรูข้าวที่ปราบได้ยากยิ่ง

การใช้ป่าพรุในลักษณะอื่น ๆ แม้ว่าทรัพยากรป่าไม้ในป่าพรุจะถูกทำลายไปเป็นจำนวนมากแล้วก็ตาม แต่ด้วยพื้นที่มีมาก อีกทั้งดินเสม็ดขนาดเล็กได้เจริญงอกงามขึ้นทดแทนต้นไม้ขนาดใหญ่ที่ถูกโค่นไป สภาพนิเวศในป่าพรุแม้จะลดความอุดมสมบูรณ์ลงไปบ้าง แต่ถึงกระนั้นก็ยังคงมีทรัพยากรป่าพรุประเภทอื่น ๆ ที่ยังคงมีอยู่ และคนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ได้บางฤดู แม้จะเป็นการใช้ป่าพรุที่ยังยาก ซับซ้อนมากขึ้น เช่น การหาปลาในป่าพรุ การเก็บกระจุคเพื่อผลิตเป็นเครื่องจักรสาน การหาของป่าประเภทน้ำผึ้ง หรือไข่มดแดง ส่วนกลุ่มคนที่เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าพรุในกิจกรรมดังกล่าวมักเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่

1.3 การเข้ามาพัฒนาการผลิตของรัฐ ด้วยบริบทของพื้นที่ที่เหมาะสมกับการปลูกข้าว ประกอบกับระยะต้นของยุคนี้ข้าวยังคงเป็นสินค้าออกลำดับแรก ๆ ของไทย ในการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐ รัฐจึงได้พยายามส่งเสริมการผลิตข้าว และพัฒนาการผลิตระบบอื่น ๆ มาตั้งแต่ระยะแรกของยุคและระยะถัดมา ดังนี้

1) การส่งเสริมการผลิตข้าว โดยการสร้างระบบชลประทาน คือ การก่อสร้างประตูเก็บกักน้ำที่อำเภอเชียรใหญ่ เพื่อปิด – เปิด ตามเวลาที่ต้องการ ทั้งยังได้มีการขุดลอก คู คลอง สายต่าง ๆ เพื่อเป็นแหล่งรับและระบายน้ำทั้งในอำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทร ส่งผลดีต่อกระบวนการผลิตข้าวได้ในบางพื้นที่ แต่ก็ส่งผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ไปด้วย เนื่องจากการบริหารจัดการประตูน้ำที่ไม่ดีพอ ทำให้การทํานาไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร ประกอบกับปัญหาของชาวนาข้าวไม่ได้มีเฉพาะเรื่องการผลิตอย่างเดียว ในเรื่องการตลาดก็เป็นปัญหาใหญ่ที่ไม่มีใครสามารถช่วยเหลือได้ ส่วนด้านผลผลิตที่ตกต่ำ และคุณภาพของข้าวไม่เป็นที่ต้องการของตลาดนั้น รัฐก็ได้เข้ามาส่งเสริมให้ใช้พันธุ์ใหม่เรียกกันว่า ข้าวพันธุ์ส่งเสริม ซึ่งชาวนาจะต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิตไปด้วย แม้จะมีผลดีขึ้นมาในระยะแรก ๆ แต่ด้วยต้นทุนที่สูงและตลาดข้าวไม่แน่นอน บางปีราคาสูง บางปีราคาตกต่ำ ชาวนาจึงอยู่ในภาวะเสี่ยง ที่อาจได้รับผลตอบแทนสูง หรืออาจต้องประสบภาวะขาดทุน การส่งเสริมการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงแผ่วลงเหมือนกับจะรู้ว่าชะตากรรมของข้าว โดยเฉพาะข้าวภาคใต้จะต้องพบจุดจบในเวลาไม่ช้า

2) การพัฒนาพื้นที่เฉพาะ จากภาวะตกต่ำสุดของการดำรงชีวิตชาวลุ่มน้ำปากพนัง จากการจัดอันดับความยากจน พื้นที่อำเภอหัวไทรและเชียรใหญ่เป็นอำเภอที่ยากจนที่สุดในภาคใต้ จึงได้มีการพัฒนาพื้นที่ยากจน โดยการจัดสรรงบประมาณเพิ่มเติมมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ ที่ไม่ยากจน โครงการพิเศษที่ว่านี้คือ โครงการพัฒนาชนบทแห่งชาติ (กชช.) นอกเหนือจากโครงการสร้างงานในชนบท (กสช.) แต่จากผลการดำเนินงานในพื้นที่ยากจนก็มองไม่เห็นความแตกต่างกันระหว่างพื้นที่ยากจนกับพื้นที่ไม่ยากจน และการที่พัฒนาก็ไม่ได้เป็นทั่วทั้งอำเภอ เพราะแต่ละอำเภอต้องคัดเลือกหมู่บ้านที่ยากจนและเข้าไปพัฒนาเฉพาะหมู่บ้าน ทำให้การพัฒนาไม่ทั่วถึง

เพราะระดับของความแตกต่างของหมู่บ้านนั้น ไม่ได้แตกต่างกันจนสามารถแบ่งแยกได้ว่า หมู่บ้านไหนยากจน หมู่บ้านไหนไม่ยากจน และในปีเดียวกันคือ ปี พ.ศ. 2524 กองทัพอากาศที่ 4 ร่วมกับจังหวัดนครศรีธรรมราชได้จัดให้มีการส่งเสริมอาชีพของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เช่น ส่งเสริมการทำนา การประมง และปศุสัตว์ โดยการขุดลอกลำคลองที่ตื้นเขินเพื่อให้มีน้ำในการทำนา และเลี้ยงสัตว์ แต่การดำเนินการขาดความต่อเนื่องประกอบกับงบประมาณสนับสนุนไม่เพียงพอ การพัฒนาจึงหยุดชะงักลง อาชีพหลักคือ การทำนาก็ยังไม่ได้รับการฟื้นฟู การผลิตอื่น ๆ ก็ไม่สามารถทดแทนได้ จึงเกิดลักษณะของการระส่ำระสายในเชิงการส่งเสริมอาชีพ

ความระส่ำระสายของการส่งเสริมการผลิต จากภาวะวิกฤติของข้าวที่อยู่ในสถานภาพที่ไม่มั่นคง อาชีพทางเลือกต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นเป็นระยะ เช่น กระแสของการปลูกพืชทดแทนการทำนา ได้แก่ การปลูกมะม่วงหิมพานต์ ด้วยเหตุผลที่ว่า มะม่วงหิมพานต์เป็นพืชที่ทนแล้ง ทนฝนได้ดี เหมาะสมกับพื้นที่ที่ขาดความสมดุลของระบบนิเวศ จึงมีการส่งเสริมสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกมะม่วงหิมพานต์ ที่อ้างเหตุผลกันอย่างเลอเลิศว่าสามารถใช้ส่วนต่าง ๆ จำหน่ายได้ราคาดี คือ เมล็ดมะม่วงหิมพานต์มีราคาแพง ผลมะม่วงหิมพานต์ใช้แปรรูปเป็นอาหารประเภทต่าง ๆ ได้ เช่น ไวน์ น้ำส้ม เป็นต้น ยอดมะม่วงหิมพานต์ใช้เป็นผักได้ ในช่วงนี้จึงมีเกษตรกรใช้ที่ดินส่วนหนึ่งทดลองปลูกมะม่วงหิมพานต์กันหลายราย ซึ่งก็ไม่มีผลผลิตดังที่กล่าวไว้ นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมปลูกพืชโตเร็ว เช่น กระถินณรงค์ ยูคาลิปตัส เป็นต้น

3) การส่งเสริมไร่นาสวนผสม ไร่นาสวนผสมเริ่มเข้ามาในพื้นที่อำเภอหัวไทร เมื่อประมาณ พ.ศ. 2526 ที่ตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าชอม ไร่นาสวนผสมในระยะแรกเป็นเพียงการยกร่องปลูกผัก ผักที่ปลูกครั้งแรก คือ พริก ที่บ้านเนินหนองหงส์ ตำบลเกาะเพชร อำเภอหัวไทร ต่อมาได้มีการส่งเสริมการปลูกผักและเลี้ยงโค โดยโครงการ ซี มี โอ ที่ตำบลท่าชอม เพื่อให้เกษตรกรได้ปลูกผักและเลี้ยงสัตว์เป็นรายได้เสริมที่นอกเหนือไปจากการปลูกข้าว ซึ่งก็ได้รับผลดีในระยะแรกเริ่ม ต่อมาก็ประสบปัญหาเรื่องราคาพืชผักที่ไม่แน่นอน และโรคพืชผักต่าง ๆ ตลอดจนแหล่งน้ำสำหรับพืชผักไม่เพียงพอ ทำให้เกษตรกรต้องประสบภาวะขาดทุน แต่ในระยะที่กล่าวนี้ก็เป็นจุดเริ่มต้นของโครงการไร่นาสวนผสมของรัฐในระยะต่อมา ซึ่งได้ขยายพื้นที่ไปเกือบทั่วทุกตำบล ในช่วงที่ราคาข้าวตกต่ำชาวนาลดพื้นที่การผลิตข้าวลง และเพิ่มการผลิตระบบไร่นาสวนผสมและเลี้ยงสัตว์บางชนิด จึงเป็นที่มาของรายได้จนเกือบครบถ้วนได้บ้าง แม้ในบางครั้งต้องประสบภาวะขาดทุนบ้างตามเงื่อนไขของราคาตลาดพืชผัก แต่ความยืดหยุ่นของระบบการผลิตที่มีมาก เช่น การเป็นเจ้าของที่ดิน การใช้แรงงานภายในครอบครัว การเลือกที่จะเลิกหรือผลิตต่อไปได้ตามความเหมาะสม การทำไร่นาสวนผสมจึงยังคงทรงตัวอยู่ได้ระดับหนึ่ง

4) การจัดสร้างโครงสร้างปัจจัยพื้นฐาน เช่น ถนนหนทางเชื่อมต่อระหว่างอำเภอกับแหล่งชุมชน การจัดหาแหล่งน้ำเพิ่มขึ้น โดยการจัดสรรงบประมาณสำหรับขุดคลองขึ้นใหม่ คลองสายสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคนี้ เรียกกันว่า “คลองอาทิตย์” เนื่องจาก พลเอกอาทิตย์ กำลังเอก เป็นผู้สนับสนุนให้มีการขุดคลองขึ้น การขุดคลองสายดังกล่าวทำให้มีพื้นที่ทำไร่นาสวนผสมเพิ่มขึ้น เช่น พื้นที่ตำบลแหลม ตำบลเขาพังไกร ตำบลบางนบ เป็นต้น แต่ต่อมา ลำคลองตื้นเขิน มีวัชพืชเต็มลำคลอง ปริมาณน้ำลดลง บางปีถึงกับแห้งขอดจนสามารถเดินในคลองได้ ประกอบกับระบบการผลิตพืชผักประสบปัญหา กลุ่มเกษตรกรจึงลดการทำไร่นาสวนผสมลง

5) การสนับสนุนและส่งเสริมด้านสินเชื่อ จากปัญหาความยากจนของชาวนา และการขาดเงินทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ ทางรัฐจึงได้จัดให้บริการสินเชื่อ โดยใช้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ รู้จักกันในนามของ ธ ก ส. เป็นฝ่ายพิจารณาปล่อยสินเชื่อให้แก่เกษตรกร ซึ่งต้องมีหลักทรัพย์ คือ ที่ดินค้ำประกัน การกู้เงินจาก ธ ก ส. จึงเป็นที่สนใจของเกษตรกรมาก ชาวนาแต่ละพื้นที่เป็นจำนวนมากจึงมีหนี้สินอยู่กับ ธ ก ส.

6) การส่งเสริมการรวมกลุ่ม และสหกรณ์ ในช่วงนี้จึงเกิดกลุ่มสหกรณ์ชาวนาขึ้นในพื้นที่อำเภอต่าง ๆ หลายกลุ่ม ระยะเวลา ๑๐ ปี มีการส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มสตรีแม่บ้าน และกลุ่มออมทรัพย์ขึ้น แต่การดำเนินงานกิจกรรมกลุ่มยังไม่ได้พัฒนาไปมากนัก เพราะกลุ่มยังขาดความรู้ความเข้าใจด้านบทบาทหน้าที่และวิธีการดำเนินการ กลุ่มจึงเป็นเพียงการจัดตั้งขึ้นตามการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ และล้มเลิกไปบ้าง ยังคงสภาพของกลุ่มอยู่บ้าง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นส่งผลต่อความมั่นคงของครัวเรือน จากการเปลี่ยนแปลงทางบริบท และผลที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงระบบการทำนาผลิตข้าว สามารถบ่งชี้ได้ถึงความมั่นคงของครัวเรือนชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังว่าอยู่ในระดับใด โดยสังเกตได้จาก ผลการจัดอันดับความยากจนของสำนักงานสถิติแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ. 2524 ที่ระบุว่า นครศรีธรรมราชเป็นจังหวัดที่ยากจนมากที่สุดจังหวัดหนึ่งของภาคใต้ และพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นพื้นที่ที่ยากจนมากที่สุดของจังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนอำเภอที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่ถูกจัดเป็นอำเภอยากจน คือ อำเภอหัวไทร และอำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งอยู่ในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ที่มีการผลิตข้าวเป็นอาชีพหลัก ซึ่งหากพิจารณาถึงสภาพของการดำรงชีวิตของชาวนาในบริเวณนี้ย้อนหลังไปเพียงประมาณ 50 ปี ที่เคยผลิตข้าวเป็นอาหารและเป็นสินค้าเลี้ยงครอบครัว และสร้างตัวตนของชุมชนท้องถิ่นให้เป็นที่รู้จักแก่คนทั่วไป แต่เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นหลาย ๆ ด้านทั้งจากปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในจึงส่งผลให้ภาพรวมของชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง กลายเป็นผู้ที่มีความยากจนที่สุดของภาคใต้ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าครอบครัวชาวนาทุกครอบครัวจะมีลักษณะเดียวกัน เนื่องจากความแตกต่างระหว่างครอบครัวชาวนามีอยู่อย่างเห็นได้ชัด เช่น จำนวนสมาชิกในครัวเรือน ความจำเป็นของแต่ละครัวเรือนระดับความรู้ความคิดไม่เท่ากัน การ

ครอบครองปัจจัยการผลิตไม่เท่ากัน เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามเมื่อมองในภาพรวมที่ครัวเรือนเกษตรกรได้รับผลจากความเปลี่ยนแปลงพอสรุปได้ดังนี้ คือ

ลักษณะที่ 1 ครัวเรือนประสบภาวะเสี่ยงกับการผลิตหลัก คือการทำงานซึ่งเป็นอาชีพหลักที่ถูกกระทบอย่างรุนแรง จนชาวนาไม่มั่นใจได้ว่าจะสามารถยึดเป็นอาชีพหลักต่อไปได้หรือไม่ การตัดสินใจทำนาต่อไปจึงเป็นเสมือนการเสี่ยงโชค คือ ถ้าสภาพธรรมชาติอำนวยข้าวในนาไม่เสียหาย ได้ผลผลิตตามปกติ ถือเป็นโชคดียกขึ้นทีหนึ่ง ส่วนขั้นที่สองต้องรอดูว่าในฤดูเก็บเกี่ยวเพื่อขายข้าว ราคาข้าวจะสูงหรือต่ำ ถ้าปีไหนราคาข้าวสูงก็ถือว่าเป็นโชคดียกขึ้นทีหนึ่ง แต่ในทางตรงกันข้ามก็ต้องเจอโชคร้ายทั้งสองขั้นซึ่งเป็นไปได้ การแขวนความหวังจากการประกอบอาชีพไว้กับ ดิน ฟ้า อากาศ และตลาดจึงไม่ส่งผลดีต่อชาวนาเลย

ลักษณะที่ 2 ครัวเรือนชาวนาไม่ได้อยู่รวมกันพร้อมหน้าพร้อมตาดังแต่ก่อน เพราะลูกบางคนต้องออกไปจากบ้านเพื่อทำงานรับจ้างอยู่กับคนอื่น ๆ ในสถานที่ต่าง ๆ บางครอบครัวมีเพียงคนชรา 1-2 คนเท่านั้นที่อยู่เฝ้าบ้าน หรือบางครอบครัวยังต้องรับภาระเลี้ยงหลานอีกด้วย

ลักษณะที่ 3 ครัวเรือนชาวนาอาจต้องสูญเสียที่ทำกิน เช่น การขายที่นา ซึ่งปรากฏขึ้นมากในยุคนี้ การขายที่ทำกินอาจมีสาเหตุมาจากหลายอย่าง เช่น การใช้เงินเพื่อส่งเสียให้บุตรได้เรียนหนังสือในระดับสูง การมีหนี้สินเพิ่มพูนขึ้นมากทำให้ที่ดินต้องตกไปเป็นของคนอื่น เป็นต้น

ลักษณะที่ 4 ครัวเรือนที่ได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิต โดยเฉพาะการปลูกผักก๋อรง ที่ต้องใช้สารเคมีอยู่เป็นประจำ และโดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของชาวนา ทำให้ส่งผลต่อสุขภาพของชาวนามาก จึงปรากฏว่าชาวนาที่หันกลับมาปลูกผักต้องเจ็บป่วยที่เนื่องมาจากการใช้สารเคมีเป็นจำนวนมาก และมีหลายรายที่ต้องเสียชีวิตลง

ผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางบริบทที่มีต่อครัวเรือนชาวนานี้ไม่ได้เกิดขึ้นกับครัวเรือนทุกครัวเรือน เพราะบางครัวเรือนที่มีความมั่นคงในด้านต่าง ๆ สูงอยู่แล้ว ก็ได้รับผลกระทบต่อความมั่นคงต่ำ ซึ่งขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ครัวเรือนมีอยู่

1.4 การปรับตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง แม้ครัวเรือนชาวนาจะได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง แต่ด้วยความแตกต่างของครัวเรือนทำให้แต่ละครัวเรือนมีการปรับตัวไม่เหมือนกัน ซึ่งสามารถจัดกลุ่มการปรับตัวออกเป็น กลุ่มได้ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ยังคงยึดอาชีพทำนาต่อไป แต่ได้มีการปรับเปลี่ยนการผลิตเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทที่เปลี่ยนแปลง เช่น การลดพื้นที่การผลิตข้าวลง คือ จากการที่ครอบครัวยุคก่อนทำนา 30 ไร่ ก็ลดลงเหลือเพียง 20 ไร่ การลดพื้นที่การผลิตขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ แต่ละครัวเรือนอาจมีเงื่อนไขไม่เหมือนกัน เช่น ราคาข้าวตกต่ำมาก แม้ผลิตได้มากก็ไม่คุ้มทุน จึงลดการผลิตเพียงเพื่อบริโภคและส่วนที่เหลือก็ขายบ้างตามราคาท้องตลาด หรือลดพื้นที่การผลิตเพราะความ

แปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการผลิต เช่น ภาวะฝนทิ้งช่วง ภาวะน้ำมาก ภาวะภัยแล้ง ชาวนาที่อาจลดพื้นที่การผลิตลงเพื่อลดอัตราความเสี่ยงต่อความสูญเสียผลผลิตข้าว นอกจากนี้ในหลายครอบครัวที่ขาดแรงงานทำนา เนื่องจากลูก ๆ ออกไปทำงานหรือไปหากินอยู่ที่อื่น ๆ ในครอบครัวจึงยังมีอยู่เพียง 2 – 3 คน ก็อาจลดพื้นที่การทำนาลง เพราะไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนมากเพื่อการอื่นใดอีก จึงทำนาไว้เพื่อบริโภคเพียงอย่างเดียว การที่ชาวนาปรับตัวโดยการลดพื้นที่ทำนาลง จึงทำให้เหลือที่นาที่ว่างเปล่าอยู่จำนวนหนึ่ง เรียกว่านาร้างหรือนาร้าง ปริมาณที่ดินโดยรวมที่ว่างเปล่าโดยไม่มีการทำนาอาจมีมากขึ้นหรือลดน้อยลง ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่กล่าวแล้วข้างต้น

ส่วนการบริหารจัดการที่นาที่ว่างเปล่าชาวนามีวิธีการจัดการหลาย ๆ วิธี เช่น การให้เช่า ซึ่งมีอยู่ค่อนข้างน้อย เนื่องด้วยผู้เช่าในช่วงเวลาที่มีการผลิตข้าวตกอยู่ในภาวะเสี่ยง จึงหาผู้เช่าที่ดินทำนายาก แต่ก็อาจมีบ้างในกรณีที่ที่นาอยู่ในทำเลที่เหมาะสมกับผู้เช่าหรือเป็นที่นาที่มีความสมบูรณ์ติดต่อกับเส้นทางคมนาคม ติดต่อกับแหล่งน้ำ เช่น คลอง คู เหมืองน้ำ เป็นต้น ที่ดินลักษณะนี้จึงอาจมีผู้เช่าบ้าง ส่วนราคาค่าเช่าที่นามักมีราคาเช่าต่ำกว่าปกติ วิธีการจัดการที่นาอีกวิธีหนึ่งคือ การให้ผู้อื่นทำนาโดยไม่คิดค่าเช่านา ซึ่งมักจะอยู่ในแวดวงเครือญาติหรือผู้ที่เคยอุปถัมภ์ คำจุนกัน หรือเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่มีความสนิทสนมกัน การให้ผู้อื่นทำนาโดยไม่คิดค่าเช่านี้เจ้าของนามีความคิดว่า ดีกว่าการปล่อยให้ที่นากร้างว่างเปล่า ซึ่งจะยากแก่การกลับมาทำให้เป็นที่นาเหมือนเดิม หากแต่หมดหนทางที่จะให้เช่าหรือให้ทำโดยไม่คิดค่าเช่าแล้ว ชาวนาก็ต้องยอมปล่อยให้เป็นนาร้างหรือนาร้าง

นาร้าง เป็นวิธีการปรับตัวของชาวนาลักษณะหนึ่ง นาร้างเกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ เช่น เกิดจากระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงทำให้ที่นาบริเวณนั้นไม่สามารถทำนาได้อีก ดังกรณีที่นาริมป่าพรุในเขตพื้นที่อำเภอห้วยไทร แต่ในกรณีที่เป็นที่นาที่ยังสามารถทำนาได้ แต่ถูกปล่อยให้เป็นนาร้างถือเป็นการปรับตัวของชาวนาวิธีหนึ่ง เพราะชาวนาได้กำหนดทางเลือกของตนเองแล้วว่าจะลดพื้นที่ทำนา ดังนั้น การปล่อยที่นาให้เป็นที่รกร้างว่างเปล่าดีกว่าการเสี่ยงทำนาต่อไป สภาพของนาร้างอาจได้รับการปรับปรุงให้เป็นที่นาได้ใหม่ใน 1 – 2 ปี หรืออาจมากกว่านี้ หรืออาจต้องปล่อยไว้นานหลายปี

กลุ่มที่ 2 อพยพย้ายถิ่น กลุ่มอพยพย้ายถิ่นเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ช่วงปลายของยุคที่ 1 แต่มีจำนวนไม่มากนัก ต่อมาเมื่อถึงยุคที่ 2 จากภาวะวิกฤติของอาชีพทำนาข้าว ที่ปรากฏติดต่อกันมาหลายปีทำให้ครัวเรือนเกษตรกรเริ่มแสวงหาแนวทางประกอบอาชีพใหม่นอกพื้นที่ ซึ่งมีทั้งการย้ายไปอยู่ต่างอำเภอ ต่างจังหวัด อำเภอต่าง ๆ ที่คนในพื้นที่ห้วยไทรและเชียรใหญ่ย้ายไปอาศัยอยู่ได้แก่ อำเภอชะอวด อำเภอทุ่งสง อำเภอทุ่งใหญ่ อำเภอสิชล ส่วนต่างจังหวัดมักจะไปอยู่ที่

จังหวัดกระบี่ จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัดชุมพร และจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เงื่อนไขของการย้ายถิ่นแบ่งได้เป็น 4 ประการ คือ

ประการที่ 1 ย้ายถิ่นจากเงื่อนไขของรัฐที่จัดสรรที่ดินทำกินในรูปแบบของการจัดที่ทำกินเป็นนิคม ในจังหวัดนครศรีธรรมราช คือ นิคมเขาขาว อยู่ที่บ้านเขาทุ่งสง ชานนาที่ไม่มีที่ทำกินจึงสมัครใจเข้าไปอยู่ในนิคมดังกล่าว เพื่อจะได้มีที่ทำกินเป็นของตนเอง

ประการที่ 2 ย้ายถิ่นเพื่อต้องการเปลี่ยนอาชีพจากการทำนาไปประกอบอาชีพใหม่ คนกลุ่มนี้มีทั้งกลุ่มที่มีทุน และกลุ่มไม่มีทุน กลุ่มที่มีทุนส่วนมากมีความประสงค์เปลี่ยนอาชีพจากการทำนา เป็นการทำสวน ได้แก่ ขางพารา กาแฟ สวนผลไม้ ฯ ส่วนกลุ่มไม่มีทุนย้ายออกไปเพื่อหาที่ทำกินแหล่งใหม่ ซึ่งยังคงหาที่ดินได้ในช่วงนี้

ประการที่ 3 ย้ายถิ่นเพราะต้องการหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับคนในท้องถิ่น ซึ่งเป็นเหตุผลความขัดแย้งส่วนตัว เช่น กรณีการลักขโมย การทะเลาะวิวาทถึงขั้นต้องรบราฆ่าฟันกัน จึงต้องย้ายบ้านเรือนไปหาที่อยู่ใหม่ ซึ่งก็มีอยู่จำนวนไม่น้อยทีเดียว

ประการที่ 4 การย้ายถิ่นชั่วคราว เมื่อชาวนาพบแหล่งที่สามารถย้ายไปหารายได้ดีกว่า การทำนาจึงอพยพเป็นการชั่วคราว เช่น ในปี พ.ศ. 2513 ชาวลุ่มน้ำปากพนังจะออกไปทำไร่ที่เขาศูนย์ บ้านทานพอ อำเภอฉวาง ต่อมาได้เคลื่อนย้ายไปที่ บ้านน้ำเค็ม จังหวัดพังงา แม้ครัวเรือนส่วนมากจะย้ายไปชั่วคราว แต่ก็มีหลายรายที่ตั้งรกรากถิ่นฐานอยู่อย่างถาวร ซึ่งมีกระบวนการย้ายถิ่นดังนี้

กระบวนการย้ายถิ่นที่ทำกินไม่ได้เกิดขึ้นง่าย ๆ ที่คนใดคนหนึ่งจะกระทำได้ในทันที การย้ายถิ่นจึงมีกระบวนการเป็นขั้นเป็นตอนจนกว่าจะมีความลงตัว การย้ายถิ่นภายใต้เงื่อนไขของรัฐคือ การไปอยู่ในพื้นที่นิคมที่หน่วยงานของรัฐจัดขึ้นจะเป็นไปตามระเบียบ กฎเกณฑ์ของรัฐ ซึ่งไม่มีขั้นตอนที่ซับซ้อนมากนัก แต่กลุ่มที่ย้ายถิ่นเพื่อเปลี่ยนอาชีพจากการทำนามีกระบวนการดังนี้

ขั้นเริ่มต้น ที่เกิดจากที่ชาวนาได้รับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตในพื้นที่ที่เป็นพื้นที่สวน เช่น การเก็บพริก การเก็บกาแฟ หรือไปรับจ้างก่อสร้างบ้านเรือนให้ชาวสวน นอกจากนี้ก็มีช่องทาง การเข้าถึงที่ดินใหม่จากเครือข่ายที่ไปรับราชการ ทำงานอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ เป็นต้น จึงได้พบเห็นสภาพพื้นที่ที่สามารถทำกินได้ หรือเกิดจากการที่มีญาติหรือเพื่อนฝูงที่คบหาสมาคมกันได้แนะนำหนทางการเข้าถึงที่ดินที่ยังว่างเปล่าที่ยังไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ ดังนั้นในขั้นเริ่มต้นนี้จึงเป็นการที่ชาวนาได้รับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับที่ดินที่เป็นที่ป่า และรับรู้ถึงอาชีพที่สามารถทำได้จากที่ดินนั้น ๆ

ขั้นตอนที่ 2 การทดลองไปอยู่ในพื้นที่ใหม่ ในขั้นตอนนี้ต้องมีความเห็นพ้องต้องกันในกลุ่มครอบครัว ดังนั้นเมื่อเสร็จสิ้นจากการทำนาผู้ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัวซึ่งได้ชักชวนเพื่อนบ้านหรือ เครือญาติไปจับจองที่ดินบริเวณป่าลึกที่ยังไม่ถูกจับจอง พื้นที่ป่าในระยะแรก ๆ นั้นก็มี

ลักษณะเดียวกันกับพื้นที่นาในอดีตที่มีผู้เข้าไปจับจองที่ดินที่มีความสะดวกใกล้เส้นทางเดิน ที่ไม่ลึกเป็นป่าทึบมากนัก ดังนั้นผู้ไปจับจองทีหลังก็จะจองในที่ดินป่าที่ลึกเข้าไปเรื่อย ๆ เมื่อจับจองได้แล้วก็เริ่มตัดไม้ที่มีอยู่ในที่ดินเหล่านั้นทิ้งหรืออาจใช้วิธีการเผาป่าไปเรื่อย ๆ ขั้นตอนนี้ใช้เวลาเป็นหลายปี เพราะผู้ที่ไปจับจองและตัดไม้ในป่าจะต้องกลับมาขังบ้านเรือนของตนเมื่อถึงหน้านา

ขั้นตอนที่ 3 สร้างที่อยู่อาศัย โดยใช้ไม้ในป่า แล้วช่วยกันสร้างบ้านแม้จะไม่ถาวรแต่ก็ให้พออาศัยอยู่ได้อย่างปลอดภัย และเมื่อมั่นใจในที่ดินและอาชีพใหม่ก็จะอพยพไปทั่วครอบครัว

ขั้นตอนที่ 4 ขยายเครือข่ายโดยการชักชวนญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่ต้องการไปจับจองที่ดินทำกิน ซึ่งก็มีผู้ที่ติดตามเข้าไปและดำเนินการเหมือนกับผู้ที่เข้าไปอยู่ระยะแรกซึ่งเป็นการเพิ่มขึ้นของจำนวนครัวเรือนที่อพยพย้ายถิ่นไปแสวงหาที่ทำกินใหม่ และเป็นการลดลงของพื้นที่ป่าธรรมชาติเป็นลำดับ ๆ ส่วนผู้ที่ย้ายถิ่นด้วยเหตุผลที่หลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับคนในท้องถิ่นก็จะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่มีข้อแตกต่างกันตรงที่ว่า ผู้ที่ย้ายถิ่นด้วยสาเหตุความขัดแย้งมักจะอพยพไปเป็นวงศ์ตระกูล หมายถึงจะอพยพไปพร้อมกันหลาย ๆ ครอบครัวที่อยู่ในเครือญาติตระกูลเดียวกัน

กระบวนการย้ายถิ่นระยะหลัง ๆ ในช่วงกลางของยุคนี้ถึงปลายยุค ซึ่งไม่มีที่ดินให้จับจองและถางป่าเพื่อเป็นที่ทำกินอีกแล้ว จึงเป็นการไปหาซื้อที่ดินต่อจากเจ้าของเดิมที่ได้จับจองไว้ตั้งแต่ระยะแรก ซึ่งมีราคาสูงต่ำตามสภาพของที่ดิน หรือบางครอบครัวที่มีทุนอยู่บ้างก็อาจไปหาซื้อที่ดินที่มีพืชผลอยู่แล้ว บางครอบครัวก็อาจขายที่นาที่มีอยู่ในพื้นที่ทั้งหมด แล้วไปซื้อที่ดินใหม่ทั้งหมด เพื่อเป็นแหล่งทำกินแห่งใหม่ก็มีปรากฏอยู่หลายราย

การที่ชาวลุ่มน้ำปากพนังอพยพย้ายถิ่นไปหาที่ทำกินแห่งใหม่ ต่างได้ทำการผลิตให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ ดังนั้นจึงมักปลูกยางพารา ทำสวนผลไม้ เป็นหลัก ส่วนการปลูกพืชไร่อาจปลูกในระยะแรกของการทำสวนยางพาราและสวนผลไม้เมื่อพืชผลเหล่านั้นตัด หรือเก็บเกี่ยวผลผลิตได้แล้วจึงหยุดการปลูกพืชไร่ ผลตอบแทนจากการทำสวนยาง หรือสวนผลไม้ ทำให้ผู้ประกอบการอาชีพใหม่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้น หากเปรียบเทียบกับตอนที่ยังทำนาอยู่ที่หัวไทรเชียรใหญ่ ซึ่งชาวสวนใหม่กลุ่มนี้มักจะกลับมาเยี่ยมเยียนญาติพี่น้อง หรือมาร่วมกิจกรรมงานบุญงานกุศลโดยเฉพาะงานบุญเดือนสิบ ชาวสวนใหม่ได้กลับมาเล่าถึงวิธีการดำรงชีพของตนเองตลอดถึงผลผลิตที่ได้รับ ซึ่งพบว่าส่วนใหญ่จะมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้นมากกว่าชาวนาที่ยังคงอยู่ในพื้นที่เดิมหลายเท่า

กลุ่มที่ 3 เพิ่มระบบการผลิตอื่น ๆ ซึ่งมักเป็นกลุ่มที่อยู่ในวัยกลางคน หรือวัยทำงาน คนกลุ่มนี้ยังคงมีทำนาอยู่บ้าง หรืออาจหยุดการทำนาเป็นครั้งคราวเพื่อทำการผลิตอย่างอื่น เช่น การทำไร่นาสวนผสม หรือการปลูกผักแบบยกร่อง การเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น การปรับตัวของกลุ่มที่ 3

นี้จะพบว่า แต่ละครอบครัวจะมีระบบการผลิตที่หลากหลายขึ้น ความหลากหลายของการผลิตของยุคนี้แตกต่างกัน การผลิตข้าวในยุคแรกที่มีการผลิตข้าวเป็นอาชีพหลัก ส่วนการผลิตอื่น ๆ นั้นเป็นการผลิตประกอบเพื่อลดค่าใช้จ่ายบ้าง หรืออาจสร้างรายได้บ้างแต่ก็ไม่ได้มุ่งเน้นไปที่รายได้เป็นหลัก แต่การผลิตแบบหลากหลายในยุคนี้ต่างก็มุ่งเน้นการผลิตทุกระบบเพื่อสร้างรายได้ให้ครอบครัวทั้งสิ้น อย่างเช่นกรณีของครอบครัวที่มีทั้งการทำนาปลูกข้าว มีการทำไร่นาสวนผสม และมีการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว หมู เป็นต้น ในครอบครัวนี้มุ่งหวังรายได้จากข้าวส่วนหนึ่ง มุ่งหวังจากการขายผัก ผลไม้จากไร่นาสวนผสม ซึ่งสามารถสร้างรายได้ให้เป็นรายสัปดาห์หรือรายเดือน ส่วนวัวหรือหมูอาจเป็นรายได้ระยะยาว แต่การปรับตัวลักษณะนี้ต้องมีเงื่อนไขบางประการ เช่น ครอบครัวชาวนาเหล่านี้ต้องมีที่ดินเป็นของตนเองและมีที่ดินจำนวนหลายไร่ ต้องมีเงินทุนที่สามารถลงทุนได้ เช่น การขุดยกร่อง การซื้อพันธุ์พืช การดูแลรักษา และต้องมีแรงงานของสมาชิกในครอบครัวพอสมควร เพราะการปลูกพืชผักต้องอาศัยแรงงานคนจำนวนมาก แต่ก็ยังมีกลุ่มชาวนาที่มีการปรับตัวลักษณะนี้อยู่จำนวนหนึ่ง

กลุ่มที่ 4 กลุ่มแรงงานรับจ้าง แรงงานรับจ้างในยุคนี้มักปรากฏขึ้นในครอบครัวที่มีบุตรหลานอยู่ในวัยทำงานโดยอาจจบจากการศึกษาในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่มีการทำงานเป็นหลักแหล่ง จึงต้องออกจากบ้านไปทำงานนอกภาคเกษตร แล้วส่งเงินกลับมาให้ครอบครัวได้ใช้ กลุ่มแรงงานรับจ้างอาจเป็นงานรับจ้างชั่วคราวหรือรับจ้างแบบถาวร ซึ่งมีหลากหลายประเภท เช่น แรงงานรับจ้างเย็บเสื้อผ้าในกรุงเทพฯ แรงงานรับจ้างประดิษฐ์เครื่องประดับที่ทำด้วยเงิน เรียกกันว่า “ทำเงิน” แรงงานรับจ้างเป็นลูกเรือประมงซึ่งมักเป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงจะรับจ้างคัดแยกสัตว์น้ำจากเรือประมงที่อยู่แพปลา เป็นต้น กลุ่มคนเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการหารายได้ไปเพื่อจุนเจือครอบครัว ชาวนาที่กำลังได้รับผลกระทบให้สามารถผ่านพ้นวิกฤติมาได้ช่วงหนึ่ง

การปรับตัวของชาวนาในยุคนี้มีอยู่หลายรูปแบบ ทั้งนี้ก็เพื่อความอยู่รอดในภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรอบด้าน แต่ด้วยประสบการณ์การดำรงชีวิตที่ยาวนานผ่านกระบวนการผลิต กระบวนการค้ามาตั้งแต่ยุคประวัติศาสตร์จึงทำให้ชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงยืนหยัดอยู่ได้ระดับหนึ่ง

2. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรเข้มข้นยิ่งขึ้น (พ.ศ. 2531 – 2542)

ความเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตครั้งสำคัญที่สุดอีกครั้งหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ การผลิตกุ้ง ซึ่งอยู่ในช่วง พ.ศ. 2531 - 2542 การเข้ามาของนากุ้ง สร้างความกระเทือนไปทั่วแผ่นดินอีกครั้งหนึ่ง เพราะดินแดนที่เคยเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ดีที่สุดของประเทศ กลับมาเป็นดินแดนที่เป็นแหล่งผลิตกุ้งที่ดีที่สุดของเมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง และเป็นที่ต้องการของตลาดกุ้ง

ต่างประเทศหลายประเทศ ระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นที่ฟูบแฟบกลับฟื้นคืนตัวขึ้นเพียงชั่วข้ามปี และส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจระดับชาติไปด้วย แต่การณ์ครั้งนี้เช่นเดียวกันในเวลาเพียงประมาณหนึ่งทศวรรษ ความเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตที่เกิดขึ้น ได้ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรและระบบนิเวศในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอย่างรุนแรง ซึ่งจะได้นำเสนอเกี่ยวกับระบบการผลิตที่เป็นสำคัญ ในประเด็นดังต่อไปนี้

2.1 ระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ชายฝั่ง ความเปลี่ยนแปลงโดยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตข้าวในท้องทุ่งพื้นที่แถบชายฝั่งไปสู่ระบบการผลิตกุ้ง เกิดจากเงื่อนไขและมีจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลง คือ

เงื่อนไขและกลุ่มผู้บุกเบิกการผลิตกุ้ง การเกิดขึ้นของระบบการผลิตกุ้งมีเงื่อนไขและมีผู้กลุ่มผู้บุกเบิกเลี้ยงกุ้งในระยะเริ่มแรก ดังนี้

เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการยอมรับระบบการผลิตกุ้ง คือ ในช่วงเวลาที่ชาวลุ่มน้ำปากพนังกำลังประสบปัญหาด้านการผลิต และอยู่ในระหว่างการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ก็ได้มีกระแสของระบบการผลิตใหม่ คือ การทำนากุ้งเข้ามาในพื้นที่ แม้ว่าเกษตรกรกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางจะได้รับทราบสถานการณ์การเลี้ยงกุ้งกุลาดำของพื้นที่แถบชายฝั่งภาคกลาง คือ แถบจังหวัดสมุทรสาคร สมุทรสงครามมาบ้างแล้วว่าประสบปัญหาในการเลี้ยงกุ้งอย่างไรบ้าง และในช่วงเวลาเดียวกันก็ได้รับทราบข้อมูลการเลี้ยงกุ้งแบบธรรมชาติแถบอำวนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นการเล่าสู่กันปากต่อปากแต่ก็สรุปสาระสำคัญได้ว่า การเลี้ยงกุ้งธรรมชาติที่ปากนครสามารถสร้างรายได้ให้แก่ผู้เลี้ยงได้เป็นกอบเป็นกำ ประกอบกับช่วงเวลานี้ก็เป็นช่วงที่ตรงกับเกิดภาวะวิกฤตอย่างหนักของอาชีพนาข้าว และอาชีพไร่นาสวนผสมในพื้นที่นี้ ช่องทางที่นากุ้งจะขยับเข้ามาขยายอาณาเขตในพื้นที่ชายฝั่งทะเลบริเวณอำเภอหัวไทรจึงมีแนวโน้มที่เป็นไปได้สูง

กลุ่มผู้นำการเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีจุดเริ่มต้นที่อำเภอหัวไทร โดยผู้นำการเลี้ยงกุ้งในอำเภอหัวไทรเป็นผู้มาตั้งบริษัทขึ้นเป็นครั้งแรก คือบริษัทสินไทย อะควอคัลเจอร์ จำกัด ในปี พ.ศ. 2529 โดยการเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำจำหน่ายขึ้นที่ตำบลหน้าสตน แต่ในระยะแรก ๆ ไม่มีผู้สนใจการเลี้ยงกุ้ง เนื่องด้วยการเลี้ยงกุ้งกุลาดำต้องลงทุนสูงมาก และยังไม่มี ความมั่นใจในผลผลิต ต่อมาใน พ.ศ. 2530 – 2531 เริ่มมีผู้สนใจการเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้น จึงได้มีการรวมตัวกัน จำนวน 24 คน ได้ไปศึกษาดูงานการเลี้ยงกุ้งที่จังหวัดสมุทรสาคร และที่ปากนคร อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช และได้ตกลงร่วมทุนกันจัดตั้งเป็นบริษัท ชื่อว่า บริษัทสยามทักษิณ ฟาร์ม จำกัด โดยได้กว้านซื้อที่ดินจำนวน 217 ไร่ ขุดบ่อเลี้ยงกุ้งจำนวน 16 บ่อ บ่อพักน้ำจืด 1 บ่อ บ่อพักน้ำเค็ม 1 บ่อ แล้วได้ดำเนินการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเป็นรายแรกของอำเภอหัวไทร และ

ประสบความสำเร็จ มีผลตอบแทนในระดับสูง จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังในเวลาต่อมา

การขยายตัวของนากุ้ง และกลุ่มผู้ผลิต การขยายตัวของนากุ้งในระยะแรก ๆ เกิดจากแรงจูงใจหลายประการ

ประการแรก คือ การส่งเสริมสนับสนุนของรัฐ แม้รัฐจะไม่ได้สนับสนุนโดยตรงแต่การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข่าวสารเกี่ยวกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ พร้อมเชิญชวนให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนจากนาข้าวมาเป็นการเลี้ยงกุ้ง จึงเป็นส่วนหนึ่งของการตัดสินใจของเกษตรกร เช่น การแจ้งข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความเหมาะสมของที่ดินบริเวณแถบฝั่งทะเล ตั้งแต่ตำบลเกาะเพชร และตำบลหน้าสตน ว่ามีพื้นที่และคุณภาพของดินเหนียวที่แตกต่างจากแถบชายฝั่งทะเลที่อื่น ๆ กล่าวคือ มีพื้นที่ที่เป็นดินเหนียวติดกับทะเล จึงพบเห็นว่าบ่อกุ้งของเกษตรกรบางหมู่บ้านตั้งอยู่ติดกับชายหาดทราย เป็นแนวยาวตลอดชายหาด

ประการที่สอง คือ ช่วงเวลาที่นากุ้งเข้ามาในพื้นที่เป็นช่วงเวลาที่ชาวนากำลังประสบปัญหาด้านการผลิตข้าว เช่น ผลผลิตต่อไร่ต่ำ คุณภาพข้าวลดลง ราคาข้าวไม่แน่นอน บางช่วงตกต่ำมาก ในขณะที่ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้นเรื่อย ๆ หน่วยงานภาครัฐพยายามที่จะส่งเสริมอาชีพไร่นาสวนผสม แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จจึงเป็นโอกาสของนากุ้งที่จะเข้ามาแทรกแซงในพื้นที่แห่งนี้ และได้ขยายตัวต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง

ประการที่สาม เป็นเรื่องของผลตอบแทนระหว่างการเลี้ยงกุ้งกับการทำนาข้าว ซึ่งมีความแตกต่างกันมาก และมีตัวอย่างของผู้ที่เลี้ยงกุ้งที่ประสบความสำเร็จมีผลกำไรที่สูง จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มีผู้สนใจที่จะลงทุนเพื่อการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่แห่งนี้มากขึ้น

ประการที่สี่ การเข้ามาของบริษัทหรือกลุ่มทุน โดยการเข้ามาจัดตั้งฟาร์มเพาะเลี้ยงกุ้ง เช่น บริษัทในเครือของบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ จำกัด กลุ่มบริษัทเหล่านี้ได้นำนักวิชาการมาแนะนำให้ความรู้แก่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้ง ทำให้เกษตรกรมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเลี้ยงกุ้งอย่างมั่นใจมากขึ้น การเลี้ยงกุ้งจึงเป็นทางเลือกใหม่ของเกษตรกร

จากแรงจูงใจหลาย ๆ ประการดังกล่าว ทำให้มีการขยายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ เช่น ในปีพ.ศ. 2532 มีการเลี้ยงกุ้งจำนวน 301 บ่อ เนื้อที่ 3,178 ไร่ การขยายตัวของนากุ้งเริ่มขยายเข้าไปพื้นที่แถบริมคลองหัวไทรมากขึ้น ตลอดถึงริมคลองสาขาต่าง ๆ ดังสังเกตได้จากพื้นที่การเลี้ยงกุ้งจากเริ่มต้นที่ตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน เพราะมีพื้นที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเล แต่ต่อมาขยายออกไปถึงเขตพื้นที่ตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลรามแก้ว ตำบลเขาพังไกร ตำบลควนชะลิก รวม 9 ตำบล ตำบลที่การเลี้ยงกุ้งยังขยายเข้าไปไม่ถึงคือ ตำบลทรายขาว และตำบลแหลม เพราะมีสภาพแวดล้อมและสภาพพื้นที่ไม่เหมาะกับการเลี้ยงกุ้ง คือพื้นที่ตำบลทรายขาวเป็นพื้นที่มีเขตติดต่อกับเทือกเขาพระบาท จึงเป็นที่ค่อนข้างสูง

กว่าระดับน้ำทะเล ส่วนพื้นที่ตำบลแหลม เป็นพื้นที่ติดต่อกับเขตป่าพรุ และไม่มีลำคลองผ่านพื้นที่

กลุ่มคนบนพื้นที่นาทุ่ง การเกิดขึ้นของนาทุ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีผลผลิตสูงสร้างรายได้ให้แก่ผู้เลี้ยงเป็นจำนวนมาก ในระยะแรก ๆ จึงเป็นที่สนใจของคนทั่วไป ทั้งคนในหมู่บ้าน ต่างหมู่บ้าน ต่างอำเภอ และต่างจังหวัด แต่ในระยะแรก ๆ คือ พ.ศ. 2532 จากข้อมูลของสำนักงานเกษตรอำเภอหัวไทรได้แสดงกลุ่มคนที่เข้ามาเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ชายฝั่งทะเลแบ่งเป็น 4 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มเพาะเลี้ยงกุ้งเพื่อจำหน่ายให้แก่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งทั่วไป มีจำนวน 16 ราย

กลุ่มที่ 2 บริษัทเลี้ยงกุ้งจำนวน 3 บริษัท คือ บริษัท เค ฟาร์ม เนื้อที่ 200 ไร่ บริษัท นครฟาร์ม (ในเครือเจริญโภคภัณฑ์) เนื้อที่ 1,500 ไร่ และบริษัทสยามทักษิณฟาร์ม เนื้อที่ 220 ไร่

กลุ่มที่ 3 เป็นการรวมกลุ่มกันของเกษตรกรจำนวน 17 กลุ่ม เนื้อที่ 383 ไร่

กลุ่มที่ 4 คือ เป็นเกษตรกรรายย่อยจำนวน 151 ราย เนื้อที่ 875 ไร่ ต่อมาเมื่อการเลี้ยงกุ้งได้ขยายพื้นที่เข้าไปในชุมชนหมู่บ้านที่มีพื้นที่ติดกับแม่น้ำ ลำคลอง ทำให้เกษตรกรรายย่อยที่มีที่ดินมีโอกาสนำที่ดินมาเช่าเพื่อเลี้ยงกุ้งแทนอาชีพเดิมที่เคยปฏิบัติ ไม่พบว่ากลุ่มบริษัทหรือนายทุนใหญ่จะเข้าไปเปิดพื้นที่เลี้ยงกุ้งที่ไกลไปจากชายฝั่งทะเลมากนัก จากจำนวนกลุ่มคนที่เลี้ยงกุ้ง 4 กลุ่ม มีกลุ่มคนที่น่าสนใจอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มเกษตรกรที่ร่วมทุนเพื่อเลี้ยงกุ้ง และกลุ่มเกษตรกรรายย่อยที่เลือกอาชีพการเลี้ยงกุ้งแทนอาชีพที่ทำอยู่เดิม เพราะกลุ่มคน 2 กลุ่มนี้มีจำนวนมากและเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากการเลี้ยงกุ้งที่แตกต่างกันมากที่สุด

รูปแบบของกลุ่มร่วมทุนเลี้ยงกุ้ง ผลตอบแทนจากการเลี้ยงกุ้งที่มากมายมหาศาลย่อมเกิดจากการลงทุนที่สูงมาก อย่างที่ผู้ที่เคยทำนาหรือประกอบอาชีพอื่นไม่เคยลงทุนมาก่อน ด้วยกระแสและแรงจูงใจที่มากกว่า อีกทั้งได้รับรู้ผลกำไรหรือรายได้ของกันและกันจึงทำให้ผู้ที่มีทุนน้อยแต่ต้องการเลี้ยงกุ้ง ต้องมีวิธีการร่วมหุ้นลงทุนทำนาเลี้ยงกุ้งด้วยกัน การเกิดกลุ่มลักษณะดังกล่าวมีรูปแบบหลาย ๆ รูปแบบ ซึ่งจะยกมาให้เห็นเพียง 2 รูปแบบ คือ

รูปแบบที่ 1 เป็นการร่วมทุนของคนต่างพื้นที่ เพื่อก้าวเข้าไปเช่าที่ดินจำนวนหนึ่ง แล้วดำเนินการเลี้ยงกุ้งในเวลาที่ทำสัญญาเช่าที่ดินอาจเป็น 5 ปี หรือมากกว่า แต่การเช่าที่ดินมักจะไมต่ำกว่า 5 ปี เพราะผู้เช่าต้องคำนึงถึงความคุ้มกับการลงทุน เนื่องจากการลงทุนเลี้ยงกุ้งในระยะเริ่มต้นต้องใช้เงินทุนค่อนข้างสูง เช่น ค่าเช่าที่ดิน ค่าขุดบ่อ ค่าวัสดุ เครื่องมือ อุปกรณ์ สำหรับเลี้ยงกุ้ง ค่าโรงเรือนสำหรับผู้เฝ้ากุ้ง เป็นต้น ส่วนค่าใช้จ่ายที่ต้องใช้จ่ายประจำ ได้แก่ ค่าพันธุ์กุ้ง ค่าอาหารกุ้ง ค่าจ้างเลี้ยง ฯ ดังนั้นการทำสัญญาเช่าที่ดินผู้เช่าจึงมักทำไว้ในระยะยาว ที่คาดว่าจะ

ถอนทุนคืนและมีกำไรในการเลี้ยงรุ่นต่อ ๆ มา การร่วมทุนเพื่อเลี้ยงกุ้งลักษณะดังกล่าวมักเป็นผู้ที่มีเงินทุนอยู่ก่อนแล้ว หรือผู้ที่มีรายได้ประจำ ผู้ร่วมทุนจึงมักเป็นข้าราชการ หรือเป็นผู้ที่มีกิจการร้านค้าที่มีรายได้ประจำเป็นรายวันหรือรายเดือน

รูปแบบที่ 2 เป็นการร่วมทุนกันในวงศ์เครือญาติ ซึ่งอาจมีคนใดคนหนึ่งมีที่ดินอยู่ในพื้นที่แต่ไม่มีทุนพอที่จะลงทุน หรือเกิดจากการขอรับรองของเครือญาติที่ต้องการร่วมทุนกัน เมื่อตกลงกันได้ก็เริ่มดำเนินการเลี้ยงกุ้ง ดังนั้นสิ่งสำคัญที่สุดของการร่วมหุ้นลงทุนนี้ คือ ข้อตกลงกติกา กฎเกณฑ์ ต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้ร่วมทุนต้องรับรู้และยินยอมพร้อมใจกันกำหนดและปฏิบัติตามกติกา

ผลการดำเนินการเลี้ยงกุ้งระดับกลุ่มดังกล่าวมีความแตกต่างกัน บางกลุ่มก็สามารถถอนทุนคืนได้จากการเลี้ยงกุ้งในรุ่นแรก บางกลุ่มยังไม่สามารถถอนหุ้นคือได้ในรุ่นแรก บางกลุ่มสามารถดำเนินการได้ผลดีมีกำไรจากการเลี้ยงกุ้งทุกรุ่น บางกลุ่มกลับตรงกันข้าม คือ ประสบภาวะขาดทุนทุกรุ่นที่เลี้ยง ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการเช่น การกำกับควบคุมดูแลของผู้เลี้ยง คุณภาพของผู้เลี้ยง เพราะผู้เลี้ยงกุ้งมักเป็นผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้ง หากผู้เลี้ยงกุ้งมีความรับผิดชอบสูงมีความขยัน ตรงเวลา ๆ ก็เป็นผลให้ผลผลิตกุ้งอยู่ในระดับสูง เงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ภาวะการตลาดกุ้งซึ่งราคาขึ้นลงไม่แน่นอน ต่อมาในระยะหลัง ๆ ยังมีความเสี่ยงในด้านโรคระบาด น้ำเสีย เพิ่มขึ้นด้วย การร่วมหุ้นลงทุนทำนากุ้งเกิดขึ้นและล้มเลิกไปในระยะเวลาที่แตกต่างกัน เช่น บางกลุ่มสามารถดำเนินการเลี้ยงกุ้งต่อไปจนครบสัญญาการเช่าที่ดิน บางกลุ่มอาจทำสัญญาต่อไปอีก บางกลุ่มล้มเลิกก่อนครบสัญญาการเช่าที่ดิน

ประเภทกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อย ที่เลี้ยงบนที่ดินของตนเอง หรือที่ดินที่เช่าแต่ไม่มีการร่วมทุนกับคนอื่น โดยอาจเลี้ยงกันในระดับครอบครัว กลุ่มผู้เลี้ยงรายย่อยนี้มีมากที่สุด แต่ละคนใช้พื้นที่สำหรับเลี้ยงกุ้งมากบ้างน้อยบ้างไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจำนวนที่ดิน และเงินทุนที่สามารถลงทุนได้ ผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อยแบ่งได้ 3 ประเภท คือ

ประเภทที่มีที่ดินเป็นของตนเอง และเลี้ยงกุ้งด้วยตนเองในระดับครอบครัว

ประเภทที่สอง ประเภทเช่าที่ดินเพื่อเลี้ยงกุ้งอาจเป็นการเช่าที่ดินของเครือญาติ หรือที่ดินทั่วไปที่เปิดให้ผู้สนใจเลี้ยงกุ้งเข้าไปเช่าที่ดิน โดยผู้เช่าหรือผู้เลี้ยงกุ้งอาจเลี้ยงในระดับครอบครัว

และประเภทที่สาม ผู้เลี้ยงต้องไปหาซื้อที่ดินที่ต้องการจำนวนหนึ่งแล้วดำเนินการเลี้ยงด้วยตนเองหรือครอบครัว ผู้ที่เลี้ยงกุ้งบนที่ดินของตนเองและที่ดินที่ได้ซื้อเป็นกรรมสิทธิ์นั้น ไม่มีการขบวนการที่ซับซ้อนอย่างใด เพราะผู้เลี้ยงกุ้งคือเจ้าของที่ดิน แม้มีการว่าจ้างแรงงานเพื่อเฝ้าบ่อกุ้ง แต่จากการที่เป็นเจ้าของที่ดินทำให้ความเข้มข้นของการเอาใจใส่ดูแลผลผลิตมากกว่าผู้ที่เช่าที่ดิน

ผู้ที่เช่าที่ดินเลี้ยงกุ้งมีกระบวนการเช่าที่ดินและดำเนินการคล้ายกับกลุ่มร่วมหุ้นลงทุนที่เช่าที่ดิน ที่มักเป็นคนต่างชุมชน มีความเครียดต่อระบบการจัดการสูงกว่า เพราะเงื่อนไขด้านเวลาเป็นตัวกำหนด กับทั้งการเป็นคนต่างพื้นที่จึงไม่สามารถควบคุมดูแลด้วยตนเองได้เต็มที่ ต้องฝากความหวังในผลผลิตไว้กับผู้รับจ้างเลี้ยง ซึ่งในที่สุดผลตอบแทนที่ได้รับจากการเลี้ยงกุ้งก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน ส่วนความแตกต่างอาจมีบ้างตรงที่ปริมาณของกำไร หรือขาดทุนเท่านั้นที่มากน้อยไม่เท่ากัน แต่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อยก็มีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ดังข้อมูลการเลี้ยงกุ้งในอำเภอหัวไทรจากสารนครศรีธรรมราช ปีพ.ศ. 2538 พบว่ามีการเลี้ยงกุ้งขยายไปภายใน 7 ตำบล มีเกษตรกรรายย่อย 1,159 ราย จำนวนบ่อกุ้ง 1,748 บ่อ จำนวนพื้นที่ 8,672 ไร่ ส่วนประเภทกลุ่มลงทุนร่วมกันมี 4 กลุ่ม สมาชิก 88 คน จำนวนบ่อกุ้ง 102 บ่อ จำนวนพื้นที่ประเภทบริษัทจำนวน 4 บริษัท พื้นที่ 2,333 ไร่

การเข้าถึงที่ดินและแหล่งเงินทุน ปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการเลี้ยงกุ้ง คือ ทำเลของที่ดินที่จะทำเป็นบ่อกุ้ง และแหล่งเงินทุน การเข้าถึงที่ดินที่มีทำเลเหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งในระยะแรก ๆ ก่อนข้างที่จะมีข้อจำกัด เนื่องจากที่ดินชายฝั่งทะเลยังเป็นสภาพของนาข้าวอยู่มาก ดังนั้นการเลี้ยงกุ้งกุลาค่าที่ต้องใช้น้ำเค็มค่อนข้างสูงจึงมีผลกระทบต่อนาข้าว แต่ระยะต่อมาเมื่อกระแสนาข้าวมีสูงกว่า คนส่วนมากไม่คำนึงถึงนาข้าวมากนัก การเข้าถึงที่ดินจึงมีความสะดวกง่ายดายขึ้นจากการซื้อขายที่ดิน ราคาดินขณะที่เริ่มการเลี้ยงกุ้งสูงขึ้นมาก จากไร่ละ 4,000 – 5,000 บาท ถึงไร่ละ 200,000 บาท จึงมีชาวนาแถบชายฝั่งทะเลที่มีที่ดินมาก ๆ ได้แบ่งที่ดินขายให้กับผู้ที่มาขอซื้อเพื่อเลี้ยงกุ้งทั้งขายให้บริษัท และเอกชนรายย่อย ๆ เครือญาติ และบุคคลทั่วไป การเข้าถึงที่ดินอีกลักษณะหนึ่งคือ การเช่าที่ดินสำหรับเลี้ยงกุ้ง ซึ่งก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยผู้ให้เช่าอาจแบ่งที่ดินที่มีจำนวนมากให้คนอื่นเช่า ส่วนตนเองอาจเหลือที่ดินไว้จำนวนหนึ่งสำหรับเลี้ยงกุ้งเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของแต่ละครอบครัว เพราะมีครอบครัวส่วนหนึ่งที่มีผู้สูงอายุไม่สามารถที่จะเลี้ยงกุ้งได้จึงอาจแบ่งที่ดินให้คนอื่นเช่าบ้าง ขายที่ดินบ้าง โดยตนเองรับเงินค่าเช่าหรือค่าขายที่ดินเพื่อดำรงชีพต่อไป

ส่วนการเข้าถึงแหล่งเงินทุนของผู้ทำนากุ้ง ดูเหมือนจะมีปัญหาอุปสรรคในระยะแรกแต่ต่อมาก็สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้ง่ายขึ้น การลงทุนทำนากุ้งต้องใช้เงินทุนที่ค่อนข้างสูงมากกว่าการลงทุนประเภทอื่น ๆ แต่ด้วยผลตอบแทนต่อการลงทุนสามารถได้รับผลอย่างรวดเร็วกว่าการลงทุนการผลิตอื่น ๆ เพราะอายุของการเลี้ยงกุ้งจะอยู่ในช่วง 3 เดือนไม่เกิน 4 เดือน การลงทุนแล้วได้รับคำตอบเร็ว จึงเป็นสิ่งที่ท้าทายต่อการลงทุน แต่เงินจำนวนหลายแสนก็ไม่ใช่ว่าเป็นสิ่งที่สามารถหามาได้ง่าย ๆ แหล่งทุนสำคัญจึงเป็นสถาบันการเงิน ซึ่งเป็นเป้าหมายของเกษตรกรที่ไม่มีเงินทุน ได้แก่ ธนาคารเกษตรและสหกรณ์ สหกรณ์การเกษตร ธนาคารอื่น ๆ ๆ ส่วนข้าราชการครูจะมีแหล่งทุนสำคัญ คือ สหกรณ์ออมทรัพย์ครู คนที่ไม่ต้องการกู้เงินจาก

แหล่งทุนต่าง ๆ ก็อาจได้เงินมาจากการขายทรัพย์สิน เช่น ขายที่ดิน ขายรถยนต์ เป็นต้น ส่วนผู้ที่ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนที่เป็นเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ ก็ต้องใช้วิธีการกู้เงินนอกระบบที่มีดอกเบี้ยสูง อาจเกินกว่าร้อยละ 5 ก็มี

เกษตรกรรายย่อยได้มีโอกาสเข้าถึงแหล่งเงินทุน หลังการเลี้ยกึ่งเกิดขึ้นประมาณ 2 – 3 ปี เนื่องจากในขณะนั้นอัตราการตอบสนองของผลกำไรจากการเลี้ยกึ่งในภาพรวมแล้วค่อนข้างสูง สถาบันการเงินจึงยินยอมปล่อยเงินกู้สำหรับเลี้ยกึ่งโดยใช้หลักทรัพย์สินค้ำประกัน เช่น โฉนดที่ดิน จึงมีคำกล่าวกันในช่วงนั้นว่า “กึ่งกินโฉนด” หมายถึง การเลี้ยกึ่งประสบภาวะขาดทุนจนต้องถูกยึดโฉนดที่ดิน ส่วนผู้ที่ไม่มีปัจจัยหรือทรัพย์สิน เช่น ที่ดิน หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้ และเป็นผลให้ไม่สามารถเข้าถึงที่ดินสำหรับเลี้ยกึ่งได้เช่นกัน แต่กลุ่มคนเหล่านี้ก็มีทางเลือกอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจนาถุ้ง

ระบบเศรษฐกิจนาถุ้ง การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากการผลิตข้าวไปสู่การผลิตถุ้ง มีข้อสังเกตที่สำคัญและน่าสนใจยิ่ง คือ การเกิดขึ้นของนาถุ้งไม่ได้เป็นการผลิตที่เป็นทางเลือกของเกษตรกรเหมือนกับระบบการผลิตแบบอื่น ๆ ที่ผ่านมา เช่น การปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริม การทำไร่นาสวนผสม ที่ภาครัฐต้องเข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนงบประมาณเพื่อการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต แต่การทำนาถุ้งเป็นระบบการผลิตใหม่ที่เกิดขึ้นจากความต้องการของเกษตรกรเอง โดยเกษตรกรผู้ต้องการเลี้ยกึ่งต้องดิ้นรนหาช่องทางเพื่อเดินเข้าสู่ธุรกิจนาถุ้ง ที่มีรายรับรายจ่ายต่อไร่สูงมาก ก่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจนาถุ้งที่เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จึงเกิดมีกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในระบบเศรษฐกิจนาถุ้ง ดังนี้

กลุ่มแรก คือ กลุ่มผู้ผลิตถุ้ง ซึ่งมีทั้งเกษตรกรรายย่อย และ เกษตรกรที่รวมกลุ่มกันคล้ายระบบธุรกิจนาถุ้ง กลุ่มทุนรายใหญ่หรือกลุ่มบริษัท คนกลุ่มแรกนี้ได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในตอนต้นจึงจะไม่กล่าวอีก

กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มเพาะพันธุ์ลูกถุ้ง กลุ่มเพาะพันธุ์ถุ้งเพื่อจำหน่ายให้แก่เกษตรกรเกิดขึ้นหลังจากการที่นักวิชาการที่มีความรู้ ของบริษัทต่าง ๆ ได้ให้ความรู้ ผู้ที่สนใจและมีปัจจัยอื่น ๆ ที่เอื้อ เช่น มีเงินทุน มีสถานที่ มีความรู้ เป็นต้น จึงเกิดมีกลุ่มเพาะพันธุ์ถุ้งขึ้น ส่วนมากจะจำหน่ายให้กับเกษตรกรรายย่อย หรือใช้ในฟาร์มของตนเอง เพราะผู้ที่เพาะพันธุ์ถุ้งมักมีบ่อถุ้งของตนเองด้วย แต่ความต้องการพันธุ์ถุ้งในระยะแรก ๆ มีสูงมาก พันธุ์ถุ้งในพื้นที่ที่มีไม่เพียงพอ จึงมีการส่งพันธุ์ถุ้งมาจากต่างจังหวัด คือ จังหวัดภูเก็ต ซึ่งเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ถุ้งและได้ส่งลูกถุ้งเข้ามาในลุ่มน้ำปากพนังมากที่สุด

กลุ่มที่สาม คือ กลุ่มบริการชุดและลอกบ่อถุ้ง การชุดบ่อถุ้งต้องใช้เครื่องจักรกลที่มีสมรรถภาพสูงกับผู้ชุดที่มีทักษะ เพราะการปรับเปลี่ยนสภาพจากผืนนาข้าวให้เป็นบ่อถุ้งและต้องมีคันคูระบายน้ำ บ่อพักน้ำ สถานที่สร้างโรงเรือน เหล่านี้เป็นกิจกรรมที่อาศัยความคิดร่วมกัน

ระหว่างผู้ซื้ดกับเจ้าของที่ดิน ประกอบกับการเลี้ยงกุ้งได้รับความสนใจมากขึ้นเป็นลำดับ เกษตรกรมีความตื่นตัวและต้องการทำนาุ้งจำนวนมากในเวลาเดียวกัน ดังนั้นจึงเกิดธุรกิจของรถแบ็คโฮ ซึ่งมีทั้งรถที่มีอยู่แล้วในพื้นที่ชุมชนต่าง ๆ ในอำเภอหัวไทรและรถจากต่างพื้นที่ เข้าไปดำเนินการขุดบ่อุ้ง และมีนักลงทุนหน้าใหม่อีกหลายรายที่สั่งซื้อรถแบ็คโฮในช่วงของการเลี้ยงกุ้ง บางรายสั่งซื้อครั้งเดียวถึง 2 – 3 คัน และยังทำให้มีการเกิดขึ้นของนายหน้ารถแบ็คโฮ มีหน้าที่ติดต่อหาผู้จ้างขุดบ่อ กลุ่มรถขุดเหล่านี้สามารถหางานทำได้ตลอดระหว่างที่การเลี้ยงกุ้งเฟื่องฟู เพราะหลังการจับกุ้งขายแต่ละครั้งจะต้องมีการขุดลอกบ่อใหม่ทุกบ่อ

กลุ่มที่สี่ คือกลุ่มพ่อค้ารับซื้อกุ้ง หรือเรียกกันว่า แพกุ้ง กลุ่มธุรกิจแพกุ้งมีทั้งแพกุ้งที่เกิดขึ้นใหม่ในพื้นที่และแพกุ้งที่มาจากต่างพื้นที่ มีหน้าที่รับซื้อกุ้งจากเกษตรกรทั้งเกษตรกรรายย่อยและกลุ่มร่วมหุ้นลงทุน การซื้อขายกุ้งระหว่างผู้เลี้ยงกุ้งกับแพกุ้งขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด หากมีความต้องการกุ้งสูง แพกุ้งจะลงมาติดต่อหาซื้อกุ้งเอง หากตลาดต้องการต่ำผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องเป็นผู้ติดต่อแพกุ้งเอง การตกลงซื้อขายกุ้งส่วนมากแพกุ้งจะโอนเงินค่ากุ้งให้เจ้าของกุ้งก่อน แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับข้อตกลงหรือความคุ้นเคยเชื่อถือกันระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย ซึ่งอาจมีกรณีการเบี่ยงค่ากุ้งบ้างเหมือนกัน แต่เมื่อมีกระแสของการเบี่ยงค่ากุ้ง ผู้ขายกุ้งก็จะระมัดระวังมากขึ้น และมีรูปแบบการขายกุ้งอีกแบบหนึ่งเกิดขึ้น คือ ผู้เลี้ยงกุ้งนำกุ้งไปขายเอง ซึ่งตลาดกุ้งที่ส่งขายกันคือตลาดกุ้งจังหวัดสมุทรสาคร โดยผู้เลี้ยงกุ้งจะว่าจ้างรถเรียกว่า “รถห้องเย็น” เป็นคราว ๆ ทำให้ขายกุ้งได้ราคามากกว่าขายกับแพที่มารับซื้อถึงบ่อเลี้ยง

กลุ่มที่ห้า คือ กลุ่มพ่อค้าอาหารและวัสดุอุปกรณ์นาุ้ง กลุ่มนี้ส่วนมากมักเป็นผู้ที่เปิดกิจการจำหน่ายสินค้าอยู่ก่อนแล้ว เมื่อเกิดระบบการผลิตใหม่ คือ การทำนาุ้งเกิดขึ้นในพื้นที่จึงทำให้พ่อค้าเหล่านี้ขยายสินค้าเป็นวัสดุ อุปกรณ์ ตลอดถึงอาหารและเวชภัณฑ์ต่าง ๆ ที่ใช้สำหรับบ่อุ้ง แต่จากการที่ธุรกิจนาุ้งขยายตัวอย่างรวดเร็ว ด้วยวงเงินที่แพร่สะพัดอย่างมหาศาล จึงทำให้มีผู้ลงทุนใหม่เปิดกิจการร้านค้า โดยเฉพาะร้านจำหน่ายอาหารกุ้งเพิ่มขึ้นอีกจำนวนหนึ่ง ธุรกิจจำหน่ายอาหารกุ้งของพ่อค้ามีการใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อให้สามารถจำหน่ายได้มาก เช่น การให้ผู้ซื้อชำระค่าอาหารกุ้งเป็นงวด หรือชำระกันต่อเมื่อได้จำหน่ายกุ้งแล้ว แต่สินค้าจะมีราคาแตกต่างกันกับผู้ซื้อด้วยเงินสด การซื้อขายอาหารกุ้งกันระหว่างพ่อค้ากับผู้เลี้ยงมีปัญหาปรากฏอยู่บ้างในกรณีการไม่จ่ายเงินตามกำหนด เนื่องจากผู้เลี้ยงประสบภาวะขาดทุน หรือเจตนาไม่จ่ายซึ่งก็เป็นคดีฟ้องร้องกันหลายราย

กลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นและอยู่ในระบบเศรษฐกิจนาุ้ง คือ กลุ่มบริการขนาน้ำทะเล คนกลุ่มนี้ใช้โอกาสที่กระแสการเลี้ยงกุ้งได้รับความสนใจและมีผู้ต้องการเลี้ยงกุ้ง แต่ไม่มีหนทางเข้าถึงทรัพยากรน้ำเค็ม จึงเกิดมีผู้ที่คิคนาน้ำทะเลไปขายให้แก่ผู้เลี้ยงกุ้ง คนกลุ่มนี้จะใช้รถยนต์เก่า ๆ มาดัดแปลงโดยจัดซื้อถังบรรจุน้ำขนาดต่าง ๆ และใช้เครื่องสูบน้ำสูบน้ำทะเลไปจำหน่ายยัง

พื้นที่ต่าง ๆ ทั่วไป คนกลุ่มนี้จึงเป็นสายเชื่อมต่อระหว่างทะเลกับนาข้าวที่อยู่ห่างไกลให้ใกล้ชิดกันและสามารถใช้น้ำเค็มร่วมกันได้ ที่เป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การขยายตัวของนากุ้งสูงขึ้นและกระจายเข้าไปเกือบทุกพื้นที่

จากการเกิดวงจรธุรกิจนากุ้ง ที่ก่อเกิดกลุ่มคนต่าง ๆ ขึ้นหลายกลุ่มเพื่อเชื่อมโยงวงจรการทำนากุ้ง ซึ่งต่างกลุ่มต่างก็มีทั้งการพึ่งพาอาศัยกันและเอารัดเอาเปรียบกัน แต่ละกลุ่มก็พยายามดิ้นรนเพื่อให้หลุดพ้นจากการเอารัดเอาเปรียบ เช่น กรณีที่เกษตรกรผู้เลี้ยงรายย่อยเช่าเหมารถบรรทุกกุ้งไปส่งขายที่ตลาดกุ้งจังหวัดสมุทรสาครด้วยตนเอง แต่เกษตรกรบางรายไม่มีความสามารถที่จะกระทำได้ ก็ต้องขายให้กับพ่อค้าหรือแพกุ้งที่มารับซื้อที่บ่อ หรือกรณีที่พ่อค้าอาหารกุ้งคิดดอกเบี้ยค่าจ้างชำระสูงเกินไป ผู้เลี้ยงกุ้งก็พยายามหาแหล่งทุนจากที่อื่นเพื่อจ่ายเป็นเงินสด เป็นต้น

การจัดการแรงงานในนากุ้ง การเกิดระบบการผลิตใหม่ที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก และต้องเป็นแรงงานที่มีคุณภาพที่ค่อนข้างหายากในพื้นที่ จึงเกิดการจัดการแรงงานในนากุ้งขึ้น เพราะแรงงานที่มีคุณภาพมีผลต่อผลผลิตกุ้งที่ดีด้วย แรงงานสำคัญในบ่อกุ้งคือ ผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้ง อาจแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

ประเภทที่ 1 แรงงานของคนในท้องถิ่น เป็นแรงงานของคนภายในชุมชนที่อาจอยู่ในพื้นที่ หรือต่างพื้นที่ออกไป เช่น ต่างหมู่บ้าน ต่างตำบล หรือต่างอำเภอ การว่าจ้างคนเลี้ยงกุ้งมักใช้ 2 ลักษณะ คือ จ้างระดับครอบครัว คือ ทั้งสามีและภรรยา และจ้างเป็นรายบุคคล คือ ผู้ชายที่อาจมีครอบครัวแล้วหรือยังไม่มีครอบครัว ผู้ที่เลี้ยงกุ้งหลายบ่อจะว่าจ้างผู้เลี้ยงประจำบ่อกุ้งบ่อละ 1 คน หรือ 2 บ่อต่อ 1 คน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของบ่อเพราะบ่อกุ้งแต่ละคนจะมีขนาดไม่เท่ากัน การตกลงราคาค่าจ้างขึ้นอยู่กับข้อตกลงกันระหว่างผู้จ้างกับผู้รับจ้าง เพราะมีข้อตกลงปลีกย่อยมากมาย เช่น ค่าอาหารของผู้รับจ้างแต่ละเดือน ค่าเงินพิเศษในกรณีที่กุ้งมีผลผลิตเกินกว่ากำหนด หรือค่าเปอร์เซ็นต์ของราคาขายกุ้งแต่ละงวด เป็นต้น การว่าจ้างผู้เลี้ยงกุ้งในกรณีของกลุ่มเกษตรกรที่ร่วมหุ้นลงทุนทำนากุ้งซึ่งมีจำนวนบ่อกุ้งหลายบ่อ และลงทุนค่อนข้างสูง จึงมักมีการว่าจ้างบุคคลที่เป็นหัวหน้าควบคุมผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้งแต่ละบ่ออีกระดับหนึ่ง บุคคลนี้มักเป็นเครือญาติหรือเป็นผู้ร่วมหุ้นลงทุนด้วย แต่ไม่มีอาชีพหลักที่มีภาระหน้าที่ จึงเป็นผู้ควบคุมดูแลคนงานทั้งหมด บุคคลผู้นี้ก็ได้รับค่าจ้างตามข้อตกลงด้วยเหมือนกัน

ประเภทที่ 2 แรงงานจากภายนอกพื้นที่ ส่วนมากเป็นแรงงานที่มาจากภาคอีสาน ที่ผู้ว่าจ้างไปรับมาจากกรุงเทพฯ หรือไปรับมาจากจังหวัดที่อยู่ของคนงาน แรงงานเหล่านี้กระจายอยู่ทั่วไปตามบ่อกุ้งในพื้นที่อำเภอหัวไทร การควบคุมแรงงาน ค่าจ้างแรงงาน ก็อยู่ในลักษณะเดียวกับการว่าจ้างแรงงานในพื้นที่ ส่วนคุณภาพของแรงงานไม่ว่าจะเป็นแรงงานในพื้นที่หรือแรงงานที่มาจากต่างภาค ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลและการบริหารจัดการแรงงานของผู้ควบคุมคนงาน

หรือผู้ว่าจ้าง ซึ่งอาจมีปัญหาเกี่ยวกับแรงงานทั้งแรงงานในพื้นที่และต่างถิ่น เช่น คนงานไม่มีความรับผิดชอบ ขี้เกียจ ไม่ทำงานตามผู้ควบคุมคนงานสั่งงาน ซึ่งมักเกิดในตอนกลางคืน เพราะการให้อาหารกุ้งต้องให้เป็นระยะๆ ในช่วงกลางคืนคนงานต้องให้อาหารกุ้งตามเวลา ประมาณ 2 – 3 ครั้ง ดังนั้นหากคนงานไม่รับผิดชอบ อาจนอนหลับลืมไม่ลุกขึ้นไปให้อาหารกุ้งตามเวลา หรืออีกกรณีหนึ่ง คือ คนงานแอบขายกุ้งในบ่อหรือขายอาหารกุ้งให้กับคนอื่น เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นอยู่ทั่วไป จึงต้องมีการจับไล่คนงานออกไป แล้วหากคนงานใหม่ สภาพดังกล่าวสร้างความยุ่งยากในการจัดการแรงงานในนากุ้งส่วนหนึ่ง

แรงงานในนากุ้งอีกประเภทหนึ่ง คือ แรงงานรับจ้างจับกุ้ง เป็นบุคคลในพื้นที่อยู่ใกล้เคียงกับบ่อเลี้ยงกุ้ง แรงงานรับจ้างจับกุ้งอาจตั้งขึ้นเป็นกลุ่มมีสมาชิกประมาณ 8 – 10 คน ค่าจ้างแรงงานจับกุ้งส่วนมากจะคิดเป็นค่าจ้างต่อคนเป็นรายวัน เช่น วันละ 180 – 200 บาท โดยผู้จับจะลงจับกุ้งตอนเช้าประมาณ 8.00 – 9.00 น. จนถึงเวลา 14.00 น. หรือบางบ่ออาจใช้เวลาเพียงครึ่งวัน แต่ผู้จ้างต้องจ่ายเต็มวัน แรงงานรับจ้างจับกุ้งมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ในยุคนากุ้งเฟื่องฟูผู้รับจ้างแรงงานจับกุ้งจะมีงานทำเกือบทุกวัน แรงงานกลุ่มนี้มักมีหัวหน้าหนึ่งคน ซึ่งต้องมีเครื่องมือในการจับกุ้ง เช่น อวน และเครื่องสูบน้ำ ส่วนแรงงานจับกุ้งที่ใช้แรงงานตัวเอง ไม่จำเป็นต้องมีเครื่องมือใด ๆ การจับกุ้งที่ได้เงินเป็นรายวันโดยไม่ต้องลงทุนแต่อย่างใด เพียงแต่ใช้แรงงานครึ่งวันหรือเกินกว่าครึ่งวันเล็กน้อย ทำให้เป็นที่สนใจของแรงงานที่ไม่มีโอกาสเลี้ยงกุ้งหรือเป็นแรงงานของคนจนที่ทำรายได้ให้แก่ตนเองและครอบครัวได้ดี เพราะในครอบครัวหนึ่ง ๆ อาจเป็นแรงงานจับกุ้งทั้งพ่อ แม่ และลูก ๆ เป็นรายได้ที่ค่อนข้างสูง และอัตราค่าจ้างเท่ากันไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ มักเกิดขึ้นในช่วงการเลี้ยงกุ้งเฟื่องฟู จึงมีผลต่อการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนในระดับมัธยมศึกษาจำนวนหนึ่ง ที่ต้องออกจากโรงเรียนกลางคันเพื่อหารายได้ช่วยเหลือครอบครัว

ระบบการจัดการน้ำและความขัดแย้ง น้ำเค็มเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการทำนากุ้ง บริเวณริมฝั่งทะเลหรือริมแม่น้ำลำคลองที่น้ำทะเลเข้าถึงจึงเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับทำนากุ้ง ในระยะแรกของการทำนากุ้งจึงเกิดขึ้นบริเวณที่มีน้ำเค็ม แต่เมื่อกิจการนากุ้งขยายตัวพื้นที่แถบฝั่งทะเลหมดไป จึงขยายตัวเข้ามาในเขตของบริเวณที่เคยเป็นน้ำจืด หรือน้ำกร่อย การเลี้ยงกุ้งจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องมีการถ่ายน้ำที่เรียกกันว่า “น้ำเสีย” ออกจากบ่อกุ้ง และสูบน้ำจากแหล่งน้ำเค็มเข้าไปทดแทนน้ำเสียที่ถ่ายออกมา ชาวนากุ้งจึงต้องมีระบบการจัดการน้ำเพื่อให้สามารถใช้น้ำได้ตลอดไป

ระบบการจัดการน้ำในการเลี้ยงกุ้งระยะแรก ๆ ชาวนากุ้งค่อนข้างเอาใจใส่ดูแล และจัดระบบน้ำโดยคำนึงถึงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมพอสมควร เช่น ชาวนากุ้งแต่ละรายหรือแต่ละกลุ่มได้จัดทำบ่อพักน้ำ ซึ่งมีทั้งบ่อพักน้ำเค็ม และบ่อพักน้ำจืด เพื่อจะได้ดึงไปผสมกันตามอัตรา

ความเค็มที่พอเหมาะสำหรับแต่ละช่วงอายุของกุ้ง ส่วนการระบายน้ำเสียที่ถ่ายออกมาจากบ่อกุ้งมักต่อท่อระบายน้ำเสียออกสู่ทะเลเพื่อป้องกันไม่ให้น้ำเสียไหลเข้าสู่บ่อเลี้ยง แต่ผลกระทบจากการปล่อยน้ำเสียออกสู่ทะเล คือ ทำให้น้ำทะเลที่อยู่ชายฝั่งปนเปื้อนไปด้วยสารเคมีต่าง ๆ ทั้งจากอาหารและยา ทั้งน้ำที่ถ่ายออกมาเป็นน้ำสกปรกจึงเรียกกันว่า น้ำเสีย ชายฝั่งทะเลที่เคยเป็นแหล่งพักผ่อน เล่นน้ำทะเลของคนทั่วไป เช่น หาดหน้าโกฏี หาดหน้าศาล หาดแพรกเมือง หาดปากกระวะ กลายเป็นหาดที่ไม่มีใครลงไปเล่นน้ำทะเลได้อีก วิธีคิดของชาวนากุ้งที่ระบายออกสู่ทะเลเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่จะเกิดกับชาวนาข้าว และคิดว่าทะเลไม่เป็นของผู้ใดไม่ต้องขัดแย้งกับใคร และไม่มีใครแสดงความเป็นเจ้าของ

ในเวลาต่อมาเมื่อมีการเลี้ยงกุ้งกันหนาแน่นขึ้น การต่อท่อระบายน้ำเสียสู่ทะเลมีความยากลำบากมากขึ้นและต้องใช้ทุนสูง จึงใช้วิธีการขุดบ่อเพื่อรองรับน้ำเสีย เป็นเหตุให้น้ำเสียซึมออกนอกบ่อพัก บางครั้งก็เอ่อล้นไปในบริเวณนาข้าว ที่ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวนากุ้งกับชาวนาข้าวอย่างรุนแรง มีการรวมกลุ่มของชาวนาข้าวเพื่อประท้วงกับหน่วยงานของรัฐที่ไม่ควบคุมดูแลระบบการจัดการน้ำเค็มของชาวนากุ้งขึ้นหลายครั้งทั้งในระดับอำเภอ และระดับจังหวัด แต่ก็สามารถเจรจาตกลงกันได้โดยชาวนากุ้งต้องยินยอมชดเชยค่าเสียหายให้แก่ชาวนาข้าวหรือต้องจัดระบบการจัดการน้ำให้รอบคอบมากขึ้น ในเวลาต่อมาพื้นที่นาข้าวถูกปรับเปลี่ยนเป็นนากุ้งทั้งหมด ความขัดแย้งในบริเวณดังกล่าวจึงหมดไปด้วย

เมื่อการเลี้ยงกุ้งขยายตัวมากขึ้น ระบบการถ่ายน้ำเสียก็ทำกันได้อย่างสะดวกสบายขึ้นคือถ่ายน้ำเสียลงในแม่น้ำ ลำคลอง บ่อน้ำที่เคยทำเป็นบ่อพักน้ำเสียก็ถูกรื้อให้กลายเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากสามารถถ่ายน้ำเสียลงในแม่น้ำลำคลองได้เป็นปกติ ในบางฤดูจึงทำให้เกิดน้ำเน่าเสียในแม่น้ำลำคลอง ส่งผลต่อสัตว์น้ำต่าง ๆ ในแม่น้ำลำคลอง แต่ในบางฤดูน้ำเสียก็ลดลง เช่น หากมีน้ำฝนตกลงมาทำให้น้ำในแม่น้ำลำคลองมีสภาพดีขึ้น แต่การถ่ายน้ำเสียลงในแม่น้ำลำคลองกลับส่งผลกระทบต่อผู้เลี้ยงกุ้งด้วยตนเองอย่างรุนแรงในเวลาต่อมา คือ การเกิดโรคระบาดของกุ้งเนื่องจากชาวนากุ้งต้องใช้น้ำจากแม่น้ำลำคลองสำหรับทดแทนน้ำเสียที่ถ่ายออกมาด้วย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงระบบการจัดการน้ำที่ขาดการคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ เพราะผู้เลี้ยงกุ้งจะคำนึงถึงรายได้เฉพาะหน้าแต่เพียงอย่างเดียว และเป็นการกระทำความเสียหายแบบกลุ่มที่เลี้ยงกุ้งมาก่อน จึงกลายเป็นความเคยชินที่ยอมรับกันว่าเป็นความถูกต้องที่ชาวนากุ้งปล่อยน้ำเสียลงในแม่น้ำลำคลอง

ประมาณ พ.ศ. 2537 – 2538 จึงเริ่มประสบภาวะเสี่ยงและเริ่มเลี้ยงกุ้งไม่ได้ผล แต่จากอัตราผลตอบแทนระหว่างการผลิตข้าวกับการผลิตกุ้งที่แตกต่างกัน ทำให้ชาวนาข้าวเลือกทางผลิตกุ้งต่อไป นากุ้งจึงขยายตัวเข้าไปในเขตน้จืด คือ บริเวณอำเภอเขยรใหญ่มากขึ้น ซึ่งจะเป็นเกษตรกรรายย่อย ระบบการจัดการน้ำไม่ได้ถูกพัฒนาปรับปรุง จึงเริ่มมีผลกระทบทางด้าน

สิ่งแวดล้อม การจัดการน้ำของผู้เลี้ยงกุ้งในพื้นที่ที่ห่างไกลจากทะเลหรือไม่สามารถดึงน้ำเค็มจากแม่น้ำลำคลองได้ ผู้เลี้ยงกุ้งจะใช้วิธีการซื้อน้ำเค็มจากกลุ่มที่จัดบริการน้ำเค็มซึ่งสามารถเรียกใช้บริการได้ทุกเวลา

จุดจบชั่วคราวของนากุ้ง อาชีพทำนากุ้งเป็นระบบการผลิตใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังประมาณปี พ.ศ. 2530 และขยายตัวอย่างรวดเร็วทั้งพื้นที่การผลิต และเกิดกลุ่มคนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับอาชีพนากุ้งอย่างหลากหลาย บางกลุ่มคนประสบผลสำเร็จ มีรายได้ที่สามารถถีบตัวขึ้นอยู่ในระดับสูงขึ้น บางกลุ่มคนกลับถูกเบียดขับให้ตกอยู่ในระดับต่ำสุด ที่ต้องสิ้นเนื้อประดาตัวมีหนี้สินรุงรัง บางกลุ่มคนยังสามารถประคองตัวอยู่ได้ในบริบทที่เปลี่ยนแปลงสาเหตุสำคัญที่ทำให้อาชีพนากุ้งต้องถึงจุดจบชั่วคราวมีหลายประการคือ

ความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมโดยเฉพาะอย่างยิ่งน้ำในแม่น้ำลำคลอง เกิดโรคกุ้งที่ทำให้ไม่สามารถเลี้ยงได้ และประกอบกับราคากุ้งตกต่ำในปี พ.ศ. 2548 จึงเป็นจุดที่นากุ้งต้องปิดตัวเองลง ส่งผลต่อเกษตรกรผู้ทำนากุ้งในระดับที่แตกต่างกันดังนี้ เกษตรกรผู้ทำนากุ้งในพื้นที่อำเภอหัวไทร ที่ทำนากุ้งในระยะแรก ๆ ในช่วงที่มีบริบทที่เอื้อต่อการทำนากุ้งเมื่อได้รับผลกำไรได้ไปซื้อทรัพย์สินไว้ส่วนหนึ่ง เช่น ที่ดิน ทั้งในเขตอำเภอ และต่างอำเภอ หรือต่างจังหวัด บางกลุ่มลงทุนทำนากุ้งต่อไปซึ่งมีทั้งประเภทมีผลกำไร ประเภทพอกุ้มนับกับทุนที่ลงไป และประเภทขาดทุน

ส่วนในพื้นที่ที่นากุ้งเพิ่งขยายตัวเข้าไป เกษตรกรเพิ่งจะเริ่มลงทุนเพื่อประกอบการทำนากุ้ง แต่เมื่อนากุ้งประสบภาวะวิกฤติทำให้ยังคงมีหนี้สินอยู่อีกมาก กลุ่มเกษตรกรที่ร่วมหุ้นลงทุนที่เช่าที่ดินต่างก็เลิกกิจการและไม่ทำสัญญาเช่าต่อ ส่วนที่ดินที่ได้ซื้อไว้ได้จำหน่ายให้กับผู้ที่สนใจที่ดินที่เป็นบ่อกุ้งเก่าของเกษตรกรรายย่อย บางรายได้ขายที่ดินให้กับบริษัทที่เข้ามารับซื้อต่อจากเกษตรกรในราคาที่ต่ำกว่าราคาเดิมมาก บางรายก็ยังคงมีที่บ่อกุ้งเก่า ๆ อยู่ เพราะไม่มีทุนเพื่อเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งให้เป็นอย่างอื่นได้ เกษตรกรหลายคนยังคงรอโอกาสให้มีปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเลี้ยงกุ้งเพื่อจะได้เลี้ยงกุ้งกันต่อไป การยุติระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง แม้จะมีการยุติลงเป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังคงมีบ่อกุ้งที่ยังคงดำเนินการอยู่บ้างเป็นประปราย ซึ่งพบว่ามักเป็นบ่อกุ้งของผู้ที่มีทุนสูง การยุติการทำนากุ้งในครั้งนี้จึงไม่ได้หมายถึง ระบบการผลิตกุ้งจะหมดสิ้นไปแต่เป็นการยุติการทำนากุ้งเป็นการชั่วคราว

การผลิตอื่น ๆ ในพื้นที่ชายฝั่ง การผลิตของครัวเรือนในพื้นที่ชายฝั่งที่นอกจากการเลี้ยงกุ้ง ยังมีคนบางกลุ่มที่ยังคงประกอบการสืบมาคือ การทำประมง แม้ว่าการผลิตกุ้งจะขยายพื้นที่และมีการผลิตเพิ่มขึ้นมากมายก็ตาม แต่กลุ่มที่เคยทำประมงชายฝั่ง ยังคงทำประมงที่มีทั้งกลุ่มคนในพื้นที่ตำบลเกาะเพชร และตำบลหน้าสตน ซึ่งแยกเป็น 2 ประเภท คือ กลุ่มเรือประมงขนาดเล็ก

กลุ่มนี้ใช้เครื่องมือ คือ อวนลอย มีจำนวน 198 ราย และกลุ่มเรือประมงขนาดกลาง ใช้อวนลาก มีจำนวน 23 ราย

2.2 นาุ้งขยายสู่พื้นที่ราบลุ่ม แม้ว่าการเลี้ยงกุ้งแถวชายฝั่งจะประสบปัญหาจนไม่สามารถเลี้ยงได้อีกต่อไป แต่จากการที่ผลตอบแทนจากการผลิตกุ้งอยู่ในอัตราค่อนข้างสูง การช่วงชิงความหมายเพื่อการต่อรองให้สามารถเลี้ยงกุ้งได้ในพื้นที่ราบลุ่มที่อยู่ห่างไกลจากชายฝั่งมากขึ้น โดยการอาศัยปัจจัยการผลิต คือ น้ำในแม่น้ำปากพนัง ที่กลายเป็นน้ำเค็มในช่วงเวลาหนึ่งให้เป็นปัจจัยที่เอื้อให้สามารถผลิตกุ้งได้ การทำให้พื้นที่การเลี้ยงกุ้งขยายเขตเข้าไปยังพื้นที่ราบลุ่มที่อยู่ห่างไกลจากชายฝั่งมากขึ้นเป็นลำดับ การขยายตัวของนาุ้งสู่พื้นที่ราบลุ่ม มีประเด็นที่น่าสนใจหลายประเด็นดังนี้

แรงจูงใจและกลุ่มคน การยอมรับระบบการผลิตกุ้งเพื่อทดแทนระบบการผลิตข้าวหรือการทำไร่นาสวนผสม มีแรงจูงใจและมีกลุ่มคนที่ได้เปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ดังนี้

ประการแรก เป็นแรงจูงใจที่สามารถตอบสนองความต้องการของครัวเรือน ซึ่งกำลังตกอยู่ในช่วงของการแสวงหาทางเลือกใหม่แทนทางเดิม และรอบหมุนของการเลี้ยงกุ้งใช้เวลาเพียงคร่าวละ 3 – 4 เดือน ผู้ประกอบการก็สามารถรู้ผลจากการประกอบการได้อย่างชัดเจนถึงต้นทุนกำไรจากการผลิตกุ้งแต่ละคราว ซึ่งหากเปรียบเทียบกับการทำงานปลูกข้าวที่ต้องใช้เวลานานถึง 12 เดือนกว่าจะรู้คำตอบ การผลิตกุ้งจึงเป็นการผลิตที่นำต้นทุนเพราะตอบสนองแก่ผู้เลี้ยงได้เร็วกว่า

ประการที่สอง การมีปัจจัยที่เอื้อต่อการผลิตกุ้ง ปัจจัยพื้นฐานสำคัญ คือ ที่ดินและน้ำเค็ม ครัวเรือนส่วนมากมีที่ดินเป็นของตนเองที่เคยใช้ทำนาอยู่แล้ว ส่วนด้านน้ำเค็มนั้นสามารถอาศัยน้ำจากแม่น้ำ ลำคลองที่เปลี่ยนจากน้ำจืดเป็นน้ำเค็ม แม้การเปลี่ยนแปลงของน้ำยังไม่สม่ำเสมอ และไม่แน่นอน แต่ผู้ผลิตสามารถแก้ปัญหาได้โดยการใช้เกลือแกลเป็นส่วนผสมให้น้ำกลายเป็นน้ำเค็มในยามที่ขาดแคลนน้ำเค็มจากแม่น้ำ ลำคลอง

ประการที่สาม การเลี้ยงกุ้งใช้พื้นที่ค่อนข้างน้อย คือ ใช้ที่ดินเพียง 1 – 5 ไร่ ก็สามารถใช้ในการผลิตกุ้งได้ จึงสังเกตได้ว่าบ่อกุ้งของเกษตรกรจะมีขนาดไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขจำนวนที่ดินของแต่ละครัวเรือน และมักพบว่าเกษตรกรที่มีที่ดินมากได้ขยายที่ดินเพื่อทำเป็นบ่อกุ้งมากขึ้น จากหนึ่งบ่อ เป็น สอง สาม สี่บ่อ ตามลำดับ ในขณะที่การทำนาปลูกข้าวนั้นชาวนาจะไม่ใช้ที่ดินเพียงหนึ่งไร่ เพราะการปลูกข้าวหนึ่งไร่อาจได้รับผลผลิตเพียง 300 – 400 กิโลกรัม และคิดเป็นเงินประมาณ 1,500 บาท ซึ่งจำนวนนี้ยังไม่หักต้นทุนการผลิต ดังนั้นชาวนาจึงต้องใช้ที่ดินจำนวนหลายไร่ เพื่อจะได้ผลผลิตมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามหากเปรียบเทียบกับการผลิตกุ้งแล้ว การผลิตกุ้งมีผลตอบแทนที่สูงกว่าการทำนาข้าวมาก

ประการที่สี่ การศึกษาเรียนรู้จากการเลี้ยงกุ้งจากพื้นที่ใกล้เคียง เพราะการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ราบลุ่มเกิดขึ้นหลังจากได้มีการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่แถบชายฝั่ง จากการรับรู้ และได้ศึกษาเรียนรู้ขั้นตอนและวิธีการเลี้ยงกุ้งโดยการสังเกต สอบถาม จนเกิดความมั่นใจว่าการผลิตกุ้งจะเป็นทางเลือกใหม่แทนการทำนาปลูกข้าวได้แน่นอน จึงได้ใช้ประสบการณ์จากการเรียนรู้แนวทางการผลิตกุ้งเพื่อการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตข้าวไปเป็นการผลิตกุ้ง “ในขณะที่เพื่อนเขาทำนากุ้ง จับกุ้งได้ทีละหลายแสน พวกทำนาข้าว จึงทำไม่ลง เลยหันไปเลี้ยงกุ้งกันดีหว่า”

ประการที่ห้า ระบบการซื้อ-ขาย หรือการตลาด ในช่วงที่กระแสดการเลี้ยงกุ้งมีมาก เกษตรกรหันมาทำบ่อกุ้ง ผลิตกุ้งกันมากขึ้น และกุ้งกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของประเทศ แม้ราคากุ้งจะมีการขึ้น-ลงอยู่บ้าง แต่ไม่ส่งผลต่อผู้ประกอบการเลี้ยงกุ้ง เพราะหากกุ้งมีราคาสูง ย่อมหมายถึงผลกำไรของผู้ประกอบการสูงขึ้นด้วย แต่หากกุ้งมีราคาคต่ำลงก็ส่งผลให้มีกำไรลดลง ซึ่งเป็นการขาดรายได้ในส่วนที่เป็นผลกำไร ชาวบ้านเรียกว่า “ขาดทุนกำไร” ส่วนระบบการซื้อขายกุ้งมีความสะดวกมาก เพราะพ่อค้ารับซื้อกุ้งเข้ามาติดต่อซื้อกุ้งถึงบ่อเลี้ยง หากตกลงราคากันได้ พ่อค้าจะนำรถมาบรรทุกกุ้งถึงริมบ่อทีเดียว จึงเป็นการประกอบการที่มีความสะดวกต่อการจำหน่ายผลผลิตมากที่สุด ส่วนการต่อรองราคาของผลผลิต เกษตรกรสามารถต่อรองราคาได้

ประการที่หก การสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น สถาบันการเงิน ได้แก่ ธนาคารของรัฐ และเอกชน ตลอดจนกลุ่ม องค์กร สหกรณ์การเกษตร เป็นต้น สถาบันการเงินเหล่านี้ได้ให้สินเชื่อต่อเกษตรกรที่ต้องการเลี้ยงกุ้งแต่ขาดเงินทุน ดังนั้นการปล่อยสินเชื่อเพื่อการเลี้ยงกุ้งจึงเป็นแรงจูงใจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ที่เป็นปัจจัยเสริมให้กลุ่มคนในพื้นที่นอกชายฝั่งขยับเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งมากขึ้น

แม้ว่าจะมีแรงใจในการผลิตกุ้งอยู่มากมายหลายประการ แต่ปรากฏว่าครัวเรือนของเกษตรกรไม่ได้เปลี่ยนระบบการผลิตมาเป็นการผลิตกุ้งกันทุกครัวเรือน เงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัดที่ครัวเรือนไม่เลือกแนวทางการผลิตกุ้ง ได้แก่

ประการที่หนึ่ง การไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง บางครอบครัวไม่สามารถเช่าที่ดินเพื่อการเลี้ยงกุ้งได้ เพราะอัตราค่าเช่าที่ดินมีราคาสูงขึ้นมาก แต่ก็มีบางครัวเรือนที่ขอใช้ที่ดินของพ่อแม่เพื่อเลี้ยงกุ้งอยู่บ้าง

ประการที่สอง การขาดเงินทุน ซึ่งสืบเนื่องมาจากการไม่มีที่ดิน จึงไม่มีหลักทรัพย์เพื่อค้ำประกันเงินกู้ เพราะการผลิตกุ้งต้องใช้เงินทุนในอัตราที่สูงมาก

ประการที่สาม การขาดแรงงาน คือครัวเรือนไม่มีแรงงานสำหรับการเลี้ยงกุ้ง มักเป็นครัวเรือนที่เป็นผู้สูงอายุ แต่ครัวเรือนดังกล่าวมักให้ผู้อื่นเช่าที่ดินสำหรับผลิตกุ้ง เพราะการรับเงินค่าเช่าที่ดินมีปริมาณมากกว่าการใช้ที่ดินเพื่อผลิตอื่น ๆ

กลุ่มคนที่สนใจการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่ม ได้เข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งที่เกิดจากแรงจูงใจ และเงื่อนไขด้านต่าง ๆ อาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มแรก คือ กลุ่มคนที่อยู่ภายในพื้นที่ กลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยมีที่ทำกินและมีบ้านเรือนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ แบ่งได้เป็น 2 ประเภท ประเภทแรก คือ กลุ่มครัวเรือนของข้าราชการ เนื่องจากข้าราชการส่วนมากมีทุนที่เป็นทุนการดำรงชีพ มากกว่าครัวเรือนของเกษตรกรที่มีอาชีพการเกษตรเพียงอย่างเดียว เช่น ทุนการเงิน ที่สามารถใช้แหล่งเงินกู้ได้มากกว่า ทุนทรัพยากร ได้แก่ ที่ดิน ๗ ทุนความรู้ ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์กุ้ง แหล่งเพาะพันธุ์กุ้ง การรักษาและการแก้ปัญหาด้านคุณภาพของน้ำ ๗ ทุนเชิงอำนาจ ได้แก่ ความสัมพันธ์กับหน่วยงานที่มีบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตกุ้ง ที่สามารถอำนวยความสะดวกหรือการแก้ปัญหาจากระบบการผลิตได้ ประเภทที่สอง คือ กลุ่มครัวเรือนของเกษตรกรที่มีทุนสูง คนกลุ่มนี้มีคุณสมบัติคล้ายกับคนกลุ่มแรก คือ มีทุนการดำรงชีพค่อนข้างสูง จึงพบว่าแปลงนาุ้งที่ผุดขึ้นในพื้นที่ต่าง ๆ เช่น พื้นที่ในเขตอำเภอเชียรใหญ่ เป็นแปลงนาุ้งของกลุ่มคนที่ค่อนข้างมีฐานะทางเศรษฐกิจดีหรืออยู่ในระดับกลาง ซึ่งมีบ่อกุ้งของกลุ่มข้าราชการอยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง

กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มคนนอกพื้นที่ คนกลุ่มนี้เข้ามาเป็นผู้ประกอบการผลิตกุ้งจากสาเหตุหลายประการ เช่น ได้รับการชักชวนให้เข้ามาลงทุนผลิตกุ้ง โดยผู้ที่ชักชวนเป็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนฝูงกัน ผู้ที่ชักชวนคนอื่นให้เข้ามาลงทุนผลิตกุ้งมักเป็นกลุ่มที่ได้ประกอบการผลิตกุ้งอยู่แล้ว และมีผลจากการประกอบการในเชิงบวก อีกกลุ่มหนึ่ง เป็นกลุ่มคนที่มีความสนใจการผลิตกุ้ง เพราะได้รับรู้ถึงผลการผลิตที่มีอัตราการตอบแทนอยู่ในระดับสูงมาก เมื่อตนเองมีทุนทางการเงินสูงจึงเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ การเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งของผู้ที่อยู่นอกพื้นที่ มีความซับซ้อนกว่ากลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ การเข้ามาเช่าที่ดินทำบ่อกุ้ง และการซื้อที่ดินทำบ่อกุ้ง ส่วนระบบการจัดการนาุ้งก็เหมือนกับการผลิตกุ้งทั่วไป

การจัดการน้ำในระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่ม แม้ว่าการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่มเกิดขึ้นหลังจากการผลิตกุ้งในพื้นที่ชายฝั่งระยะหนึ่งแล้วก็ตาม แต่ระบบการจัดการน้ำของบ่อกุ้งไม่ได้มีการปรับปรุงหรือแก้ปัญหาให้ดีขึ้น การถ่ายเทน้ำเสียจากบ่อกุ้งจึงยังคงถ่ายเทลงสู่แม่น้ำ ลำคลอง ทั้งการขยายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งก็มีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ระบบนิเวศในเขตพื้นที่ราบลุ่มจึงเริ่มเปลี่ยนแปลง การปรับตัวในระบบการผลิตกุ้งจึงได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย คือ การหันไปใช้พันธุ์กุ้งที่ใช้น้ำจืดเป็นปัจจัยการผลิต เรียกว่า “กุ้งขาว”

จุดจบถาวรของการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่ม ในขณะที่ในพื้นที่ชายฝั่งเกิดภาวะที่เป็นเหตุให้การผลิตกุ้งต้องถึงจุดจบอย่างชั่วคราว แต่การผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่มต้องเป็นภาวะที่เป็นจุดจบของการผลิตกุ้งอย่างถาวร อันการเกิดขึ้นของประตุน้ำอย่างน้อย 2 แห่ง คือ ประตูระบายน้ำเสื่อหิง และประตุน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ์ ที่เกิดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์แบ่งแยกน้ำจืดและน้ำเค็มออกจาก

กันอย่างเด็ดขาด ทำให้พื้นที่ราบลุ่มถูกแบ่งเป็น 2 ส่วน คือส่วนที่ถูกจัดเป็นเขตพื้นที่น้ำเค็ม และ ส่วนที่เป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกจัดให้เป็นพื้นที่น้ำจืด แต่การผลิตกุ้งก่อนสร้างประตูระบายน้ำได้เกิดขึ้นทั้งสองพื้นที่ แต่หลังประตูระบายน้ำก่อสร้างเสร็จ เขตพื้นที่น้ำจืดจึงต้องยุติการเลี้ยงกุ้ง โดยผู้ที่เคยทำบ่อเลี้ยงกุ้งต้องปรับเปลี่ยนอาชีพใหม่ จากเงินค่าชดเชยจากการต้องยุติการผลิตกุ้ง เป็นเงิน ไร่ละ 9,460 บาท ที่เปรียบเสมือนค่าจ้างจากภาครัฐเพื่อให้เกษตรกรเลิกระบบการผลิตกุ้ง

การผลิตอื่น ๆ ในพื้นที่ราบลุ่ม แม้การเลี้ยงกุ้งจะเป็นอาชีพใหม่ที่ได้รับความสนใจ และ ยึดเป็นอาชีพหลักของครัวเรือน แต่บางกลุ่มคน ยังคงมีการผลิตรูปแบบเดิมอยู่ คือ

การผลิตแบบที่หนึ่ง คือ การทำนาข้าวท่ามกลางกระแสน้ำในยุคน้ำข้าวถูกเบียดขับ จนทำให้พื้นที่นาข้าวทั้งที่ราบลุ่มริมฝั่ง 2 ข้างของแม่น้ำ ลำคลอง ถูกแปรสภาพให้เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ แต่ยังมีพื้นที่นาข้าวอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นนากุ้ง ด้วยสาเหตุหลายประการ ดังนี้

ประการที่ 1 พื้นที่อยู่ห่างไกลจากเขตที่มีการเลี้ยงกุ้งมาก ทำให้ขาดปัจจัยหลัก คือ น้ำเค็ม

ประการที่ 2 ขาดเงินทุนสำหรับเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากในการลงทุนเพื่อการเลี้ยงกุ้งต้องใช้ต้นทุนที่สูงมาก ทำให้ชาวนาแถบนี้ไม่กล้าที่จะลงทุน ทั้งทำเลที่ไม่อำนวย จึงไม่สนใจอาชีพเลี้ยงกุ้ง

ประการที่ 3 กระแสของการเลี้ยงกุ้งพุ่งอย่างรวดเร็ว และตกลงอย่างรวดเร็ว เช่น ในอำเภอหัวไทร เริ่มเลี้ยงกุ้งกันมากในราว พ.ศ. 2533 และเริ่มประสบปัญหา พ.ศ. 2538 ประกอบกับการประสบปัญหาล้นรุนแรงของเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งบางราย เช่น การถูกฟ้องร้องล้มละลาย การสิ้นเนื้อประดาตัว การฆ่าตัวตาย การฆ่าหมุ่ยกครอบครัว ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชาวนาข้าวไม่สนใจการเลี้ยงกุ้ง

ประการที่ 4 ชาวนาที่อยู่ในพื้นที่ที่มีน้ำจืดเพียงพอ สามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง จึงเลือกทำนาต่อไป

จากเหตุผลหลายประการดังกล่าว ทำให้ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง โดยเฉพาะในระบบนิเวศพื้นที่ราบลุ่ม จึงยังคงรักษาอาชีพการทำนาข้าวอยู่เป็นจำนวนมากกว่าการผลิตอื่น ๆ

การผลิตแบบที่สอง การทำไร่นาสวนผสม การทำไร่นาสวนผสมในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ยังคงเป็นการผลิตที่ล้มลุกคลุกคลาน สาเหตุสำคัญ คือ ราคาผลผลิตที่ไม่มั่นคง ไม่แน่นอน และตกต่ำลงอย่างมาก จนทำให้ผู้ผลิตต้องประสบภาวะขาดทุนหรือไม่คุ้มทุน เนื่องจากการทำไร่นาสวนผสมต้องใช้แรงงานคนเป็นหลัก ซึ่งแตกต่างจากการทำนาข้าว การขาดแรงงานของครอบครัวจึงต้องพึ่งแรงงานจากภายนอก ยิ่งทำให้ต้นทุนสูงขึ้น อีกทั้งต้องประสบกับปัญหาหนักที่ไม่สามารถควบคุมได้ คือ ศัตรูพืช ผู้ผลิตหลายรายจึงต้องยุติการทำไร่นาสวนผสมเป็นการชั่วคราว

ข้อสังเกตของการทำไร่นาสวนผสม คือ ผู้ผลิตเลือกการปลูกผักเพียงอย่างเดียว เช่น คะน้า ผักกาด กวางตุ้ง พริก มะเขือ เป็นต้น ส่วนไม้ผล เช่น มะม่วง ชมพู ฝรั่ง และมะพร้าว ได้ถูกตัดโค่นทิ้งเป็นจำนวนมาก เพราะการบำรุงรักษามีความยุ่งยาก ซ้ำซ้อน ผลผลิตก็ไม่คุ้มทุน แปลงไร่นาสวนผสม จึงมีเพียงแปลงผักอายุสั้นประมาณ 2 – 8 เดือน เท่านั้น

การผลิตแบบที่สาม การประมงในคลอง การประมงที่มีส่วนสัมพันธ์กับนากุ้ง กล่าวคือ หลังจากการจับสัตว์น้ำใน แม่น้ำ ลำคลอง ได้ชะลอตัวลงระยะหนึ่ง ด้วยสาเหตุเพราะปริมาณสัตว์น้ำลดลง แต่ผู้ทำประมงก็ยังยึดเป็นอาชีพได้แม้รายได้จากการประมงลดต่ำลง ผู้ทำประมงได้หารายได้เพิ่มจากแหล่งอื่น เช่น การรับจ้างเกี่ยวกับระบบการผลิตกุ้ง แต่ต่อมาเมื่อมีการเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้นทำให้มีผลต่อการเพิ่มปริมาณสัตว์น้ำทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง เนื่องจากการขำรุคของบ่อเลี้ยงกุ้ง หรือภาวะซ็อกของกุ้งในบ่อเลี้ยงในระยะเริ่มต้น ทำให้ผู้ผลิตต้องปล่อยลูกกุ้งทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง จึงเป็นผลให้ในแม่น้ำ ลำคลอง มีสัตว์น้ำประเภท กุ้ง ปลา ปู มากขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าแม้ว่าระบบการผลิตกุ้งจะส่งผลกระทบต่อระบบน้ำ และกระทบต่อการเจริญพันธุ์ของสัตว์น้ำในแม่น้ำ ลำคลอง ที่เกิดจากน้ำเค็ม และน้ำเน่าเสีย แต่ผลอีกด้านหนึ่ง คือ การผลิตกุ้งทำให้มีการเพิ่มปริมาณของกุ้ง ปลา ปู ในแม่น้ำ ลำคลอง ด้วย จึงพบว่าชาวประมงพื้นบ้านได้หันมาหากินในแม่น้ำ ลำคลองเพิ่มขึ้น

สภาพแวดล้อมในเขตการผลิตกุ้ง การผลิตกุ้งดำเนินการมาตั้งแต่ปี 2531 เป็นต้นมา แม้มีผลต่อเศรษฐกิจทั้งในระดับครัวเรือน ระดับท้องถิ่นและระดับประเทศในเชิงบวก แต่ผลจากระบบการผลิตกุ้งได้ส่งผลให้สภาพแวดล้อมในเขตที่มีการเลี้ยงกุ้งและบริเวณใกล้เคียงได้รับผลกระทบและเกิดความเปลี่ยนแปลงดังนี้ บางประการ คือ

ประการที่หนึ่ง สภาพและคุณภาพน้ำ ในระยะแรก ๆ ของการผลิตกุ้ง แหล่งน้ำที่เป็นปัจจัยการผลิตกุ้ง คือ น้ำเค็มจากทะเล แต่ต่อมาเมื่อการขยายพื้นที่การผลิตกุ้งออกไปยังพื้นที่ที่ห่างไกลชายฝั่งทะเลมากขึ้น ทำให้ผู้ผลิตที่อยู่ไกลทะเลต้องลงทุนเพื่อการจัดการน้ำสูงขึ้น จึงได้เปลี่ยนมาใช้น้ำจากแม่น้ำ ลำคลอง และถ่ายเทน้ำเสียจากบ่อกุ้งลงในแม่น้ำ ลำคลอง เช่นเดียวกัน น้ำในแม่น้ำลำคลองที่เคยเป็นน้ำจืด จึงเปลี่ยนเป็นน้ำที่มีความเค็มเพิ่มมากขึ้น แต่ในบางฤดูกาลมีน้ำฝนลงไปทำให้น้ำลดค่าความเค็มลง ส่วนคุณภาพของน้ำไม่ว่าช่วงที่กลายเป็นน้ำเค็มหรือเป็นน้ำจืดก็ตาม แต่คุณภาพของน้ำในแม่น้ำลำคลองถูกปนเปื้อนด้วยสิ่งต่าง ๆ ที่ถ่ายออกมาจากบ่อเลี้ยงกุ้ง ในบางครั้งจึงเกิดการเน่าเสีย ผู้ผลิตกุ้งจึงต้องรอโอกาสให้น้ำมีคุณภาพดีเหมาะสำหรับการเลี้ยงกุ้งเพื่อได้ดำเนินการเลี้ยงกุ้งต่อไป นอกจากนี้การถ่ายเทน้ำจากบ่อกุ้งลงไปในแม่น้ำ ลำคลองทำให้เกิดความตื้นเขิน เนื่องจากมีตะกอนลงไปสะสมอยู่จำนวนมาก แต่ ส ภ า พ และคุณภาพของน้ำยังมีโอกาสเปลี่ยนแปลง โดยการถูกชะล้างเมื่อน้ำไหลออกสู่ทะเลช่วงหน้าน้ำ มี

ปริมาณน้ำฝนมากจึงได้ชะล้างสิ่งต่าง ๆ และถ่ายเทออกไป การเลี้ยงกุ้งจึงยังคงดำเนินการอยู่ได้ในสถานการณ์น้ำดังกล่าว

ประการที่สอง สภาพและคุณภาพของดิน พื้นที่ที่ได้เปลี่ยนจากการทำนาข้าวไปเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง ทำให้สภาพของดินเปลี่ยนแปลงที่สามารถเห็นได้ในเชิงกายภาพ คือ การขุดบ่อสำหรับการเลี้ยงกุ้ง ต้องมีการขุดดินออกจากพื้นที่บ่อเลี้ยง โดยนำดินที่ขุดออกมาปรับเป็นคันบ่อเลี้ยง ซึ่งมีขนาดกว้างใหญ่พอสมควร พื้นที่ที่มีการเลี้ยงกุ้งมากจึงสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนจากพื้นที่ที่เคยราบเรียบต้องกลายเป็นบ่อกว้างมากบ้างน้อยบ้างติดต่อกันไป และจากการต้องใช้น้ำเค็มขังอยู่ในบ่อนานนับปีหรือหลายปีติดต่อกัน ทำให้ดินกลายเป็นดินที่มีความเค็ม และปนเปื้อนไปด้วยสารเคมีต่าง ๆ ทั้งจากอาหารกุ้ง จากเวชภัณฑ์ที่ใช้เลี้ยงกุ้ง

ประการที่สาม บรรยากาศบนพื้นที่ที่มีบ่อเลี้ยงติดต่อกัน บรรยากาศลักษณะนี้สามารถสังเกตได้จากพื้นที่ชายฝั่งทะเล บริเวณตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน เพราะมีสภาพที่เต็มไปด้วยบ่อเลี้ยงกุ้ง ที่มีแต่น้ำเค็มอยู่เต็มพื้นที่ แต่ละบ่อประกอบด้วยเครื่องยนต์ที่ใช้สำหรับใบพัดตีน้ำเพื่อเพิ่มออกซิเจนในน้ำ ส่วนบรรดาต้นไม้ ต้นหญ้าต้องล้มตายไปจนหมด จนไม่เหลือความเขียวขจีที่ก่อให้เกิดความชุ่มชื้น นอกจากนี้ยังมีสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ที่เกิดจากวัสดุเหลือใช้จากการผลิตกุ้ง ได้แก่ ถุงพลาสติก วัสดุอาหารกุ้ง ถุงปูนขาว ขวดพลาสติก ฯลฯ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ได้รับการกำจัดให้ถูกสุขลักษณะ และปล่อยทิ้งเกะกะอยู่บริเวณบ่อเลี้ยงทั่วไป

อีกประการหนึ่งที่ได้เปลี่ยนแปลง คือ ต้นไม้หลายประเภทที่เคยเจริญงอกงามอยู่ในพื้นที่ต้นไม้ที่สำคัญและเป็นทรัพยากรธรรมชาติสำคัญประเภทหนึ่ง คือ ต้นตาล เพราะแต่เดิมต้นตาลมีจำนวนมากขึ้นอยู่บนคันนา เจ้าของปล่อยให้อยืนต้นอยู่คู่กับแปลงนามายาวนาน บางต้นได้ใช้ประโยชน์ในการทำนํ้าส้ม นํ้าตาล แต่เมื่อเกิดการปรับเปลี่ยนพื้นที่ให้เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง แม้ต้นตาลจะไม่ได้ถูกทำลายเพราะกีดขวางพื้นที่เลี้ยงกุ้ง แต่บรรดาต้นตาลจำนวนมากเหล่านี้ต่างยืนต้นตายด้วยทนกับสภาพน้ำเค็มจากบ่อเลี้ยงไม่ไหว

2.3 การใช้ทรัพยากรป่าพรุช่วงนาุ้งเพื่อปู การศึกษาการปรับตัวของเกษตรกรในเขตพื้นที่ป่าพรุ ในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้ศึกษาพื้นที่ป่าพรุที่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทรเป็นสำคัญ เนื่องจากในพื้นที่บริเวณนี้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรป่าพรุที่น่าสนใจหลายประการ ดังนี้

ประการแรก ป่าไม้กับการใช้ในกิจกรรมการผลิตกุ้ง ช่วงของการผลิตกุ้งเข้ามาและแผ่ขยายเขตการเลี้ยงกุ้งออกไปยังพื้นที่ราบลุ่ม พื้นที่ป่าพรุก็มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตกุ้ง คือ การใช้ไม้จากป่าพรุเพื่อเป็นเครื่องมือประกอบการผลิตกุ้ง เพราะองค์ประกอบสำคัญของการผลิตกุ้งอย่างหนึ่ง คือ โรงเรือน โรงเรือนดังกล่าว มีทั้งส่วนที่เป็นโรงเรือนที่พักของผู้ดูแลกุ้งตลอดช่วงของการเลี้ยงกุ้งแต่ละครั้ง เนื่องจากผู้เลี้ยงต้องใช้เวลาอยู่ที่บ่อเลี้ยงทั้งกลางวันและ

กลางคืน ที่พักจึงจำเป็นมาก และจำเป็นต้องก่อสร้างให้มั่นคง เพราะต้องใช้ทั้งเป็นที่หุงหาอาหาร เป็นที่พักนอน และเป็นที่เก็บอุปกรณ์ วัสดุ เครื่องมือ ต่าง ๆ เช่น อาหารกึ่ง เวชภัณฑ์ น้ำมัน ภาชนะ เป็นต้น บ่อกึ่งของแต่ละรายจึงต้องมีโรงเรือนทูกบ่อ หรืออาจ 2-3 บ่อต่อหนึ่งโรงเรือน นอกจากใช้ไม้เพื่อทำโรงเรือนแล้ว ยังต้องใช้ไม้ในส่วนประกอบอื่น ๆ อีก เช่น การสร้างสะพาน การใช้ไม้เพื่อยึดใบพัดน้ำในบ่อกึ่ง เป็นต้น จึงเห็นได้ว่าบ่อกึ่งแต่ละบ่อต้องใช้ไม้จำนวนมากทีเดียว แหล่งที่มาของไม้ดังกล่าวส่วนมากจะเป็นไม้เสม็ดจากพื้นที่ป่าพรุ

เงื่อนไขที่ทำให้มีการใช้ไม้จากป่าพรุมี ดังนี้ ไม้ป่าพรุอันหมายถึง ไม้เสม็ด มีลักษณะเป็นไม้เนื้อแข็ง และมีขนาดของลำต้นอย่างหลากหลาย ที่สามารถใช้ประโยชน์ได้ทุกส่วนของลำต้น อีกทั้งสามารถนำมาตัดแปดได้ง่าย เพราะมีลำต้นขนาดยาว ไม่ค่อยมีกิ่งก้านสาขา จึงตัดให้เป็นส่วนประกอบของเครื่องเรือนประเภทต่าง ๆ ได้พอเหมาะ เช่น เสา โครงสร้างหลังคา ปูพื้น เป็นต้น อีกประการหนึ่ง คือ ไม้เสม็ดหาได้ง่ายและมีความสะดวก เนื่องจากพื้นที่ป่าพรุตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน โดยมีระยะทางจากพื้นที่ชายฝั่งทะเลเพียงประมาณ 10-15 กิโลเมตรเท่านั้น มีเส้นทางคมนาคมสะดวก รวดเร็ว ดังนั้นการซื้อหาไม้จากป่าพรุจึงกระทำได้อย่างต่อเนื่อง เพราะในพื้นที่เขตป่าพรุได้มีกลุ่มที่ทำการค้าขายไม้เสม็ดอยู่เป็นพื้นฐานแล้ว ประกอบกับความเข้มงวดกวดขันการลำเลียงไม้ของเจ้าหน้าที่ก็ลดลง จึงเป็นเหตุให้มีการตัดไม้เสม็ดจากป่าพรุ ซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมไปใช้เพื่อการประกอบการผลิตกึ่งกันมากที่สุดในครั้งหนึ่งของการใช้ทรัพยากรป่าไม้จากป่าพรุ

ประการที่สอง ทรัพยากรที่ดินกับการเปลี่ยนมือผู้ถือกรรมสิทธิ์ ในขณะที่การผลิตกึ่งยังคงเฟื่องฟูอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังทั้งแถบชายฝั่ง และแถบพื้นที่ราบลุ่มบางส่วน สถานการณ์ในพื้นที่ป่าพรุนอกจากมีการตัดไม้ ขนส่งไม้กันอย่างคึกคักแล้ว ยังมีอีกสถานการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ คือ การซื้อขายที่ดิน และการทำเอกสารสิทธิ์ที่ดินในพื้นที่ป่าพรุ

กระบวนการซื้อขายที่ดินในเขตพื้นที่ป่าพรุ การมีความพยายามซื้อขายที่ดินในเขตพื้นที่ป่าพรุเกิดขึ้นมาเป็นระยะ ในระยะแรก ๆ เป็นการซื้อขายกันระหว่างบุคคลในพื้นที่ด้วยกัน เกิดจากผู้ที่ได้จับจองที่ดินไว้ตั้งแต่ยุคแรก เพื่อเป็นสถานที่สำหรับเลี้ยงวัวหรือควาย หรือใช้เป็นที่ทำนาในช่วงแรก แต่ต่อมาการเลี้ยงวัว ควาย ได้ลดลง ส่วนการทำนาข้าวในเขตป่าพรุได้ยุติลง พื้นที่ดังกล่าวจึงถูกปล่อยทิ้งร้างไว้เป็นเวลานาน เมื่อผู้ที่ได้จับจองไว้เดิมไม่ได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ และต้องการใช้เงินเพื่อใช้สอย จึงได้ขายที่ดินให้กับคนในพื้นที่ที่ต้องการที่ดิน โดยผู้ที่ต้องการที่ดินซื้อในราคาที่ต่ำเกินไป เพราะเป็นที่ยังไม่มีโฉนดที่ดิน เมื่อตกลงซื้อขายและจ่ายเงินกันแล้ว ผู้ซื้ออาจครอบครองที่ดินผืนนั้นตามหลักฐาน คือ ส.ค. 1 แต่บางคนได้นำ ส.ค. 1 ไปทำเป็นโฉนดที่ดิน แต่ยังไม่ได้นำไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่เหล่านั้น เพราะยังไม่สามารถใช้เพื่อการผลิตทางการเกษตรได้ จึงปล่อยไว้ที่ดินรกร้างว่างเปล่าเหมือนที่เป็นมา

ต่อมาประมาณกลางถึงปลายทศวรรษ ที่ 2530 การซื้อขายที่ดินบริเวณป่าพรุมีความเข้มข้นมากขึ้นและมีกระบวนการที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น โดยมีกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องอย่างน้อย 3 กลุ่ม คือ กลุ่มนายทุนซื้อที่ดิน กลุ่มนายหน้าซื้อขายที่ดิน และกลุ่มเจ้าของที่ดิน กลุ่มนายทุนซื้อที่ดินไม่ปรากฏชื่อและตัวตน เพราะได้ติดต่อผ่านนายหน้าในท้องถิ่นกันเป็นทอด ๆ ตามลำดับจนถึงนายหน้าในพื้นที่เขตป่าพรุ กลุ่มนายหน้าในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ปกครองในพื้นที่ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่ และผู้ที่มีอำนาจเชิงเศรษฐกิจ คือ พ่อค้า เจ้าของโรงสีข้าว ฯ วิธีการติดต่อที่ดินจากกลุ่มเจ้าของที่ดินที่อยู่ในพื้นที่ กระทำโดยผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือผู้ที่ได้รับมอบหมายจากนายทุน ติดต่อกับเจ้าของที่ดินในอัตราค่าไถ่ละ 5,000 - 7,000 - 10,000 บาท หากเจ้าของที่ดินตกลงขายที่ดิน เพียงแต่มอบเอกสารสิทธิที่ดิน ได้แก่ ส.ค. 1 หรือ น.ส. 3 ให้กับนายหน้า นายหน้าในพื้นที่จะนัดวันเวลารับเงินค่าที่ดินและจ่ายเงินตามอัตราค่าตามวันเวลาที่กำหนดไว้ โดยที่ดินที่มี ส.ค.1 มีราคาต่ำกว่าที่ดินที่มี น.ส. 3 ส่วนนายหน้าในพื้นที่ได้เก็บรวบรวมเอกสารที่ดินทั้งหมดมอบให้กับนายหน้านอกพื้นที่ จึงเป็นอันสิ้นสุดกระบวนการซื้อขายที่ดินในป่าพรุ ส่วนที่ดินในป่าพรุที่ได้ขายให้กับนายหน้าหรือนายทุนไปแล้ว ไม่ได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์แต่อย่างใด ยังคงปล่อยทิ้งและรกร้างเหมือนเดิม ผลประโยชน์ที่นายหน้าในพื้นที่ได้รับคือ เงินตอบแทนจากการประสานติดต่อกับเจ้าของที่ดินในอัตราประมาณ ไถ่ละ 500 บาท หากติดต่อที่ดินได้มาก ก็มีรายได้จำนวนมาก

ประการที่สาม การใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าพรุลักษณะอื่น ๆ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงผู้ถือครองที่ดิน และมีการตัดไม้จากป่าพรุกันมากขึ้น แต่การใช้ประโยชน์จากป่าพรุในลักษณะอื่น ๆ ยังคงมีอยู่ ที่น่าสนใจ คือ การเลี้ยงวัว และการหาปลาในป่าพรุ

การเลี้ยงวัวในป่าพรุกลับฟื้นขึ้นอีกครั้งหนึ่งหลังจากหยุดไปชั่วระยะหนึ่ง แรงจูงใจที่ทำให้มีการเลี้ยงวัวในป่าพรุในตอนนี้ คือ ตลาดมีความต้องการเนื้อวัวมากขึ้น ทำให้วัวมีราคาสูงกว่าเดิมมาก มีการแย่งซื้อวัวกันในท้องถิ่นยังทำให้วัวยังมีราคาเพิ่มสูงขึ้น เกษตรกรจึงหันมานิยมเลี้ยงวัวกันอีกครั้งหนึ่ง ผู้ที่มีที่ดินในเขตป่าพรุจึงได้ใช้ที่ดินเป็นที่เลี้ยงวัว โดยการไปสร้างโรงเรือนไว้ที่บริเวณป่าพรุ และนำวัวทั้งหมดไปเลี้ยงโดยการปล่อยให้วัวเข้าไปหาหญ้าในป่าพรุ จำนวนผู้เลี้ยงวัวในป่าพรุในพื้นที่ตำบลควนชะลิก และตำบลแหลม อำเภอยะหริ่ง มีประมาณ 20-30 แต่ละรายมีวัวจำนวนมากว่า 20 ตัว บางรายมีถึงนับร้อยตัว

ส่วนการหาปลาในป่าพรุ ผู้หาปลาส่วนมากเป็นคนในพื้นที่ และหาปลาในช่วงหน้าน้ำที่มีปลามากเป็นพิเศษ แต่ปริมาณปลาลดลงไปจากเดิมมากแล้ว การหาปลาเป็นทั้งการหาเพื่อบริโภคในครัวเรือน และหาเพื่อขายแต่เป็นการขายที่ตลาดในท้องถิ่น หรือเร่ขายตามบ้านเรือนผู้อื่น ส่วนในฤดูอื่น ๆ ไม่มีปลามากนักจึงไม่นิยมหาปลาในช่วงอื่น นอกจากหน้าน้ำ และช่วงที่มีฝนตกติดต่อกันหลายวัน

3. สรุป

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เป็นช่วงที่คนกลุ่มต่าง ๆ หันไปใช้ทรัพยากรธรรมชาติแบบเข้มข้นมากที่สุดระยะหนึ่ง เพราะในช่วงเวลาเพียงประมาณหนึ่งทศวรรษ ที่ทำให้เกิดความผันผวนอย่างรอบด้าน ด้านแรก คือ ทรัพยากรธรรมชาติชายฝั่ง ทั้งน้ำทะเลและที่ดินชายฝั่ง แม้กระทั่งพื้นที่ที่เคยเป็นชายหาดสำหรับการท่องเที่ยว การพักผ่อนหย่อนใจ ยังต้องถูกนำไปใช้เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจของครัวเรือน การซื้อขายที่ดินเกิดขึ้นอย่างเข้มข้นทั้งแถบพื้นที่ชายฝั่ง ที่มีการขายให้กับนายทุนกลุ่มใหญ่ กลุ่มย่อย เพื่อทำเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง ส่วนที่ดินในพื้นที่ราบลุ่ม ถูกขายให้กับเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่และนอกพื้นที่ ที่ต้องการที่ดินเพื่อการผลิตกุ้ง อีกพื้นที่หนึ่ง คือ ที่ดินในพื้นที่ป่าพรุ ที่ได้มีการซื้อขาย เปลี่ยนมือผู้ถือกรรมสิทธิ์ ทั้ง ๆ ที่ดินยังคงอยู่ที่เดิมและไม่ได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์เกี่ยวกับการเพาะปลูกแต่อย่างใด ในช่วงนั้นเป็นช่วงที่มีการขยายสินเชื่อของสถาบันการเงินสูงมาก การใช้เอกสารสิทธิ์ที่ดินเพื่อประกอบการกู้เงินด้วยดอกเบี้ยราคาถูก และปล่อยให้สถาบันการเงินยึดหลักทรัพย์ที่ใช้ค้ำประกัน เพราะผู้กู้ไม่จ่ายคืนต้นตามกำหนด ไม่ได้สร้างความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้ปฏิบัติ กลับยังสามารถสร้างและสะสมทุนได้มากขึ้นจากความสามารถเปรียบเทียบข้อมูลข่าวสารและความได้เปรียบเชิงอำนาจ ส่วนเกษตรกรผู้เคยจับจองที่ดินไว้เพียงเพื่อทำเป็น “หน้าวัว” สำหรับให้วัวพักอาศัยในหน้าฝน ไม่ได้มีโอกาสรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การขายที่ดินด้วยราคาถูกจึงเป็นความพอใจของเจ้าของหน้าวัวในอดีต แต่ผู้ที่ได้ผลประโยชน์จากที่ดิน ซึ่งผู้ขายที่ดินไม่รู้ว่าเป็นใคร กลับได้รับประโยชน์อย่างมหาศาล ด้วยเพราะความแตกต่างของการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรส่วนรวมที่มีความได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างบุคคลอย่างมากและเป็นลักษณะเช่นเดียวกันนี้ตลอดมา ชาวป่าพรุจึงยังคงเป็นชาวป่าพรุผู้มีอัตลักษณ์ของคนไม่ได้รับการศึกษา ขาดความรู้ หาเช้ากินค่ำตลอดมาจนถึงทุกวันนี้ ทั้ง ๆ ที่เคยเป็นเจ้าของที่ดินนับร้อยไร่ ที่มีราคาสูงถึงไร่ละ 30,000 – 50,000 บาท ในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตครั้งสำคัญในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และสร้างตัวตนของ “คนเลี้ยงกุ้ง” อีกครั้งหนึ่ง แต่เพียงไม่กี่ปีเหตุการณ์กลับพลิกผันไปในทางตรงข้าม คือ ภาวะหนี้สินล้นพ้นตัว ในขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติถูกนำไปใช้อย่างสิ้นเปลือง แต่การผลิตกุ้งก็ได้สร้างความมั่งคั่งให้กับคนบางกลุ่ม ที่ปรับตัวได้ทันกับเหตุการณ์จากการอาศัยทุนการดำรงชีพที่มีอยู่เหนือกลุ่มคนอื่น ๆ แต่ทุกกลุ่มคนต่าง ๆ ก็ได้ดิ้นรนปรับตัวอยู่ตลอดเวลา โดยยังสามารถปรับตัวด้วยกลวิธีต่าง ๆ ทั้งจากการอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่ยังคงมีอยู่อย่างจำกัด แต่ก็สามารถใช้เป็นฐานการดำรงชีพอยู่ได้ โดยการอาศัยการฟื้นตัวของทรัพยากรธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกลไกทางธรรมชาติ ผสมกับการปรับตัวของคนกลุ่มต่าง ๆ แต่จากสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นก็เป็นเหตุปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้เกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังขึ้น

บทที่ 4

โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังกับผลที่เกิดต่อทรัพยากรและการผลิต

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่อย่างรอบด้านในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งที่มีสาเหตุมาจาก ภัยธรรมชาติ ระบบเศรษฐกิจและนโยบายของรัฐ ล้วนส่งผลต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในพื้นที่มาเป็นลำดับ และทวีความเข้มข้นของการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะ ๆ ปรากฏการณ์ด้านระบบการผลิตที่ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมครั้งล่าสุด ก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ ระบบการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งได้เกิดขึ้นบนพื้นที่แถบชายฝั่งทะเลและได้ขยายอาณาเขตพื้นที่การเลี้ยงกุ้งไปจนเกือบทั่วทุกพื้นที่ การเลี้ยงกุ้งที่ขาดการคำนึงถึงสภาพสิ่งแวดล้อม ได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังอย่างรุนแรง และมีผลสืบเนื่องไปถึงระบบการผลิตอื่น ๆ เช่นการทำนา แต่กระแสนของการผลิตกุ้งก็เป็นแรงจูงใจให้เกษตรกรทั้งในและนอกพื้นที่ที่มีความต้องการสูง แม้ว่าในบางฤดูกาลกลุ่มผู้ผลิตกุ้งต้องประสบกับปัญหาการขาดทุนจนถึงขั้นต้องยุติการเลี้ยงลงเป็นการชั่วคราว แต่ด้วยเงื่อนไขที่ซับซ้อนประกอบกับทางเลือกของการผลิตที่มีอยู่ไม่มากนัก การเลี้ยงกุ้งจึงยังคงเป็นอาชีพหลักที่น่าสนใจและน่าลงทุน แต่จากสภาพของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ผลผลิตที่เกิดจากการประกอบการไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงกุ้ง การทำนาข้าว การปลูกพืชผัก ฯลฯ ซึ่งยังคงต้องอาศัยทรัพยากรในพื้นที่เป็นฐานการผลิตได้ตกต่ำลงอย่างมาก ทำให้รัฐมีความพยายามที่จะช่วยเหลือฟื้นฟูและพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำให้สามารถพลิกฟื้นคืนกลับมาให้เป็นดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ดังในอดีต จึงได้มีการริเริ่มพัฒนามาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2524 ซึ่งสามารถสรุปพัฒนาการของการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง และผลกระทบหลังจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ดังนี้

1. พัฒนาการของการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

ความคิดที่จะพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเริ่มมาเป็นเวลาหลายปี แต่มิได้ดำเนินการอย่างจริงจัง โดยสามารถสรุปได้จากเอกสารคำชี้แจงเกี่ยวกับโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยคณะกรรมการบริหารโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งพอจะแบ่งระยะของการพัฒนาเป็น 2 ระยะ ดังนี้

1.1 การพัฒนาระยะที่ 1 ความพยายามของรัฐเพื่อที่จะช่วยเหลือราษฎรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 โดยกองทัพอากาศที่ 4 ร่วมกับจังหวัดนครศรีธรรมราช ได้จัดทำโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ซึ่งเน้นการทำนาเป็นอาชีพหลัก การปลูกสัตว์และการ

ประมงเป็นอาชีพรอง แต่มิได้มีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องและจริงจัง ปี พ.ศ. 2525 กรมชลประทานได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลญี่ปุ่นเพื่อศึกษาระบบชลประทานในพื้นที่ฝั่งขวาของกลุ่มน้ำปากพนัง พร้อมทั้งข้อเสนอแนะบริเวณพื้นที่ที่จะจัดทำระบบชลประทาน แต่ก็ติดปัญหาด้านงบประมาณเพื่อใช้ในการดำเนินการ ต่อมาปี พ.ศ.2527 จังหวัดนครศรีธรรมราชและสำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้รับความช่วยเหลือจากประเทศออสเตรเลีย ทำการศึกษาการพัฒนาแหล่งน้ำในกลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งในส่วนของ การขุดเจาะน้ำบาดาลและการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำ และในปีเดียวกันนี้กรมชลประทานได้รับความช่วยเหลือจากธนาคารพัฒนาเอเซียซึ่งได้ศึกษาเบื้องต้นเกี่ยวกับการพัฒนาระบบชลประทานในกลุ่มน้ำปากพนัง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2530 กองทัพอากาศที่ 4 จังหวัดนครศรีธรรมราชและสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้ปรับปรุงจัดทำแผนพัฒนาพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังอีกครั้งหนึ่ง แต่ความพยายามในการพัฒนากลุ่มน้ำปากพนังดังกล่าวขาดความต่อเนื่อง และส่วนใหญ่เป็นการศึกษาและการให้ข้อเสนอเป็นจุดๆ เฉพาะเรื่องเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น ยังไม่ได้ดำเนินการอย่างจริงจัง

1.2 การพัฒนาระยะที่ 2 การพัฒนาระยะที่ 2 นี้เริ่มต้นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบถึงความเดือดร้อนของราษฎรในพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนัง จึงได้พระราชทานแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหการพัฒนาแหล่งน้ำปากพนังเพื่อช่วยเหลือราษฎรอย่างเร่งด่วน โดยเมื่อวันที่ 23 กันยายน ถึง 15 ตุลาคม 2535 ในคราวเสด็จแปรพระราชฐาน ณ พระตำหนักทักษิณราชินีเวสต์ ได้พระราชทานแนวทางเกี่ยวกับการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อจัดหา น้ำจืดให้กับราษฎร ด้วยการก่อสร้างอาคารบังคับน้ำในแม่น้ำปากพนัง ณ จุดห่างจากอำเภอปากพนังไปทางทิศใต้ประมาณ 3 ถึง 5 กิโลเมตรอย่างเร่งด่วน เพื่อป้องกันน้ำเค็มรุกกล้า และเก็บกักน้ำจืดไว้ในลำน้ำให้ราษฎรได้ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรและการอุปโภคบริโภค รวมทั้งเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับใช้ผลิตน้ำประปาของอำเภอปากพนัง และเมื่อวันที่ 2 ตุลาคม 2536 ได้พระราชทานพระบรมวโรกาสให้คณะกรรมการบริหารโครงการพัฒนาพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังอันเนื่องมาจากพระราชดำริ เข้าเฝ้า ณ พระตำหนักทักษิณราชินีเวสต์ ได้พระราชทานพระราชดำริเพิ่มเติมว่า ควรเร่งดำเนินการก่อสร้างประตูระบายน้ำปากพนังให้เสร็จโดยเร็ว สำหรับงานด้านกิจกรรมต่อเนื่องเพื่อช่วยเหลือราษฎรในการประกอบอาชีพ และพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นนั้น ได้พระราชทานพระราชดำริให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งฝ่ายทหารร่วมช่วยพัฒนาให้เกิดผลควบคู่ไปกับการดำเนินการด้านแหล่งน้ำ

ลักษณะของโครงการพัฒนากลุ่มน้ำปากพนัง มีการก่อสร้างประตูระบายน้ำปิดกั้นแม่น้ำปากพนัง พร้อมทั้งอาคารประกอบต่าง ๆ เพื่อสกัดกั้นน้ำเค็มที่ไหลรุกกล้าเข้าไปในแม่น้ำปากพนัง และลำน้ำสาขา ตลอดจนระบายน้ำท่วมที่เกิดจากอุทกภัยในฤดูฝนออกสู่ทะเลด้านอ่าวไทยที่อ่าว

ปากพนัง ปริมาณน้ำจืดที่เก็บไว้ในแม่น้ำปากพนังและลำน้ำสาขาจะค่อย ๆ สะล้างสภาพดินเปรี้ยว และดินเค็มให้หมดไป ในส่วนของการบรรเทาอุทกภัย กรมชลประทานได้ขุดลอกและขยายลำน้ำเดิมหรือขุดคลองระบายน้ำ เพื่อระบายน้ำออกจากพื้นที่ให้ไหลลงสู่ทะเลได้สะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น พร้อมทั้งก่อสร้างประตูบังคับน้ำในคลองทุก ๆ สายที่อยู่ติดกับทะเล โครงการฯ นี้ยังสามารถช่วยลดปัญหาความขัดแย้งของราษฎรผู้ทำนาอยู่กับผู้ทำนาข้าว โดยกรมชลประทานพิจารณา ร่วมกับกรมประมง แบ่งเขตการทำนาข้าวและนาเกลือให้ชัดเจน ซึ่งกรมชลประทานรับผิดชอบจัดหา น้ำจืดให้กับการทำนาข้าว และกรมประมงดำเนินการเรื่องชลประทานน้ำเค็มเพื่อจัดหาน้ำเค็มสำหรับการทำนาเกลือ ในระหว่างการก่อสร้างงานพัฒนาแหล่งน้ำของโครงการฯ ส่วนราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง อาทิ กรมส่งเสริมการเกษตร กรมปศุสัตว์ กรมประมง ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น จะร่วมกันเข้าไปฟื้นฟูพัฒนาและส่งเสริมอาชีพการเกษตรให้กับราษฎรในพื้นที่โครงการฯ โดยมีน้ำจืดสนับสนุนในทุกระยะที่ต้องการและอย่างเพียงพอ รวมทั้งให้คำแนะนำและให้ความช่วยเหลือในเรื่องวิธีการผลิตที่ทันสมัยด้วยวิทยาการทางเกษตรแผนใหม่ ตลอดจนการจัดหาทุนและตลาดจำหน่ายผลผลิต

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีส่วนประกอบเป็นสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ ขนาดย่อม ขึ้นในหลายแห่งย่อมทำให้เกิดผลกระทบ ซึ่งคณะกรรมการบริหารโครงการฯ ได้ชี้แจงด้านผลกระทบจากการก่อสร้างโครงการฯ ไว้ว่า ราษฎรส่วนหนึ่งจะสูญเสียพื้นที่ทำกินในบริเวณที่ใช้เป็นที่ตั้งหัวงานโครงการ ซึ่งประกอบด้วยประตูระบายน้ำและอาคารประกอบ ตลอดจนที่ดินทำการชลประทานและที่พักอาศัยของเจ้าหน้าที่ ราษฎรผู้เลี้ยงกุ้งกุลาดำ ราษฎรที่ทำจากและน้ำตาลจากบางส่วนต้องเปลี่ยนอาชีพไปประกอบอาชีพอื่นที่มีผลตอบแทนและรายได้ดีไม่แพ้อาชีพเดิม ส่วนราษฎรบางรายที่ยังใช้การสัญจรไปมาทางน้ำ จะต้องเปลี่ยนไปใช้การสัญจรทางบกซึ่งสะดวกและรวดเร็วกว่า ผลกระทบอีกอย่างหนึ่งก็คือ การแบ่งเขตการทำนาข้าวและการทำนาเกลือจะมีเกษตรกรบางรายเสียผลประโยชน์ และจากการมีแหล่งน้ำจืดก็จะเกิดการแพร่กระจายของวัชพืชน้ำจืด เช่น ผักตบชวา จอก แหน เป็นต้น (คณะกรรมการบริหารโครงการฯ, 2537: 9 – 18)

ก่อนดำเนินการก่อสร้างส่วนประกอบต่าง ๆ ของโครงการฯ ก็ได้มีการศึกษาสภาพพื้นที่ โดยกรมชลประทาน จัดให้มีการศึกษาความเหมาะสมและศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยมอบหมายให้กลุ่มบริษัทวิศวกร 3 บริษัท เป็นผู้ดำเนินการโดยเริ่มศึกษาในเดือนกันยายน พ.ศ. 2536 ระยะเวลาศึกษา 14 เดือน การศึกษานี้อยู่ในความควบคุมดูแลของนายสวัสดิ์ วัฒนายกร อธิบดีกรมชลประทาน และนายรุ่งเรือง จุลชาติ รองอธิบดีฝ่ายวิชาการ โดยสรุปผลการศึกษาและดำเนินการก่อสร้างองค์ประกอบตามวัตถุประสงค์ของโครงการดังต่อไปนี้

1) การบรรเทาปัญหาน้ำท่วม ได้แก่ การสร้างประตูระบายน้ำปากพนังซึ่งมีชื่อว่า ประตูน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ์ และการขุดคลองระบายน้ำสายต่าง ๆ พร้อมประตูระบายน้ำที่ปากคลองเพื่อระบายน้ำออกสู่ทะเล ประกอบด้วยคลอง 5 สาย ได้แก่

คลองชะอวด – แพรกเมือง	กว้าง	150	เมตร	ยาว	26	กิโลเมตร
คลองบางโค - ท่าพญา	กว้าง	150	เมตร	ยาว	9	กิโลเมตร
คลองบ่อคณที	กว้าง	80	เมตร	ยาว	37	กิโลเมตร
คลองหน้าโกฏิ	กว้าง	100	เมตร	ยาว	6.5	กิโลเมตร
คลองระบายจุกเงิน	กว้าง	80	เมตร	ยาว	5	กิโลเมตร

2) การพัฒนาแหล่งน้ำในกลุ่มน้ำปากพนังตอนบน พิจารณาสร้างอ่างเก็บน้ำ 3 แห่ง คือ อ่างเก็บน้ำคลองโคกยาง อ่างเก็บน้ำคลองลาไม อ่างเก็บน้ำคลองถ้ำพระ รวมกับอ่างเก็บน้ำห้วยน้ำใส

3) การพัฒนาแหล่งน้ำในกลุ่มน้ำปากพนังตอนล่าง และคลองระบายน้ำจุกเงิน

ภาพที่ 4.1 แสดงโครงสร้างต่างๆ ของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

4) การสร้างคันกันทราย เพื่อป้องกันการตกทับถมของตะกอนทรายที่บริเวณปากคลองระบายน้ำด้านที่ออกสู่ทะเล ที่ปากคลองชะอวด – แพรกเมือง ยาว 300 เมตร

5) บันไดปลาและประตูเรือสัญจร

6) การสร้างคันแบ่งเขตระหว่างพื้นที่น้ำจืดกับพื้นที่น้ำเค็ม โดยใช้แนวแม่น้ำปากพนังเป็นแนวแบ่งเขตส่วนหนึ่งที่อยู่ทางฝั่งทะเล ส่วนอีกแนวหนึ่งใช้แนวถนน รพช.เป็นแนวแบ่งเขต

โครงสร้างที่เป็นองค์ประกอบของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังดังกล่าว เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2538 – 2547 รวมเวลา 10 ปี นอกจากโครงสร้างดังกล่าวยังได้มีการขุดลอก

คลองธรรมชาติที่อยู่เหนือประตูระบายน้ำต่าง ๆ ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร ความคาดหวังถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากโครงการฯ มีดังนี้ 1) ป้องกันการรุกล้ำของน้ำเค็มเข้าไปทำลายพื้นที่การเกษตร 2) เก็บกักน้ำจืดไว้ในลำน้ำปากพนังและลำน้ำสาขา ประมาณ 70 ล้านลูกบาศก์เมตร เพื่อการอุปโภค บริโภค และการเพาะปลูกบริเวณสองฝั่งลำน้ำ ประมาณ 521,500 ไร่ในฤดูฝน และประมาณ 240,700 ไร่ในฤดูแล้ง 3) คลองระบายน้ำช่วยลดพื้นที่ที่เคยเกิดอุทกภัย เนื่องจากสามารถระบายน้ำลงสู่ทะเลได้สะดวกและรวดเร็วขึ้น 4) จัดปัญหาระหว่างเกษตรกรนาทุ่งและเกษตรกรนาข้าว เนื่องจากมีการแบ่งเขตของการใช้พื้นที่อย่างชัดเจน 5) ลดปัญหาการอพยพย้ายถิ่นฐานไปทำกินในที่อื่น 6) แม่น้ำปากพนังและแม่น้ำสาขา จะกลายเป็นแหล่งเพาะเลี้ยงและขยายพันธุ์สัตว์น้ำจืดได้เป็นอย่างดี 7) เพิ่มพูนผลผลิตการเกษตร หลากหลายและครบวงจรทั้งทางด้านการเพาะปลูก การประมง ปศุสัตว์ ตลอดจนการพัฒนาอุตสาหกรรม 8) ยกกระดับมาตรฐานการครองชีพและความเป็นอยู่ของราษฎร 9) พื้นฟูสภาพนิเวศวิทยาให้กลับคืนสู่คุณภาพ 10) ลดปัญหาการเกิดน้ำเปรี้ยวและดินเปรี้ยว

1.3 โครงสร้างที่เกิดขึ้นในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ในส่วนของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง คือ พื้นที่เขตอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ โครงสร้างที่เกิดจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังอยู่หลายองค์ประกอบ คือ

1) ประตูระบายน้ำคลองปากพนัง สร้างกั้นลำน้ำที่บ้านเสือหิ่ง อำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งเปรียบเสมือนพรมแดนที่ถูกสร้างขึ้นแบ่งแยกระหว่างน้ำจืดกับน้ำเค็มอย่างเด็ดขาด

2) คลองหน้าโกฏีและประตูระบายน้ำ ซึ่งเชื่อมระหว่างคลองหัวไทรกับทะเลอ่าวไทย ปลายคลองหน้าโกฏีออกสู่ทะเล น้ำทะเลจึงเข้ามาทางลำคลองหน้าโกฏี ทำให้น้ำในคลองหัวไทรกลายเป็นน้ำเค็ม

3) คลองบ่อคณทิและประตูระบายน้ำ มีลักษณะเดียวกันกับคลองหน้าโกฏี

4) คลองชะอวด – แพรกเมือง ซึ่งเป็นคลองที่ขุดขึ้นใหม่ เชื่อมระหว่างแม่น้ำปากพนังในเขตอำเภอชะอวด กับทะเลอ่าวไทย ปลายคลองนี้ออกสู่ทะเลที่บ้านแพรกเมือง ในเขตอำเภอหัวไทร จึงเรียกว่า คลองชะอวด - แพรกเมือง มีความยาว 26 กิโลเมตร กว้าง 150 กิโลเมตร ลึก 5 เมตร มีประตูระบายน้ำที่ปลายคลองเพื่อกั้นไม่ให้น้ำเค็มเข้ามาทางลำคลอง

5) แนวแบ่งเขตระหว่างพื้นที่น้ำจืดกับพื้นที่น้ำเค็ม ในเขตลุ่มน้ำตอนกลาง คือ ถนนรพช.ที่ต่อมาจากอำเภอปากพนังผ่านอำเภอเชียรใหญ่บางส่วน และผ่านอำเภอหัวไทรตลอดแนว แนวแบ่งเขตสายนี้จะขนานไปกับคลองหัวไทร

6) คันกั้นทราย ที่สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กที่ปากคลองชะอวด – แพรกเมือง ยื่นออกไปในทะเล มีความยาว 300 เมตร

ส่วนระบบชลประทานที่มีอยู่เดิมในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางคือ ประตูลอยน้ำ คลองค็อง และประตูลอยน้ำคลองเชียรใหญ่ และยังมีการขุดลอกคลองธรรมชาติที่มีอยู่เดิม โดยได้ขุดลอกใหม่ทั้งลำคลองในเขตพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร

2. ผลกระทบที่เกิดจากโครงสร้างแต่ละส่วน

โครงสร้างต่าง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของโครงการที่เกิดขึ้นแต่ละส่วน มีผลต่อบริบทของพื้นที่บริเวณใกล้เคียง ซึ่งจะกล่าวถึงผลกระทบที่เกิดจากการเกิดขึ้นของโครงสร้างแต่ละส่วนดังนี้

2.1 ผลจากประตูน้ำอุทกวิทยาสถิติ ประตูน้ำอุทกวิทยาสถิติถือได้ว่าเป็นโครงสร้างที่สำคัญที่สุดของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เนื่องจากเป็นประตูน้ำขนาดใหญ่สร้างกันแม่น้ำปากพนัง มีบานประตูระบายน้ำจำนวน 10 บาน กว้างบานละ 20 เมตร ยาวรวม 200 เมตร สร้างขึ้นในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง เพื่อแยกน้ำเค็มกับน้ำจืดในแม่น้ำปากพนังออกจากกันอย่างเด็ดขาด ดังนั้นเมื่อประตูน้ำได้เปิดใช้อย่างเป็นทางการในพ.ศ. 2542 จึงทำให้น้ำในแม่น้ำปากพนังที่เคยไหลขึ้นลงตามธรรมชาติของน้ำขึ้น - น้ำลง ต้องหยุดไหล เพราะมีประตูน้ำขวางกั้นอยู่ ผลที่เกิดขึ้นหลังจากได้เปิดใช้ประตูน้ำจึงปรากฏว่า น้ำที่อยู่ในลำคลองสายสาขาต่าง ๆ ที่อยู่บริเวณเหนือประตูน้ำขึ้นไปทางด้านทิศใต้ ปรากฏเป็นน้ำเน่าเสีย มีกลิ่นเหม็น น้ำเป็นสีดำคล้ำ ซึ่งปรากฏการณ์น้ำเน่าเสียนี้จะปรากฏรุนแรงในบริเวณพื้นที่อำเภอปากพนังมากกว่าที่เขตอำเภออื่น ๆ ส่วนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เขตพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบคือ พื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ เนื่องจากเป็นลำน้ำสายเดียวกัน คือ แม่น้ำปากพนัง แต่ความรุนแรงไม่มากเท่ากับในพื้นที่อำเภอปากพนัง เนื่องจากระยะทางระหว่างตัวประตูน้ำกับเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ห่างกันมาก

ในช่วงเวลาดังกล่าวหมายถึง พ.ศ. 2542 เป็นต้นมา การเกิดน้ำเน่าเสียในลักษณะดังกล่าวข้างต้นจะเกิดขึ้นเป็นบางช่วงของฤดูกาล คือ จะเกิดน้ำเน่าเสียในแม่น้ำ ลำคลองสายต่าง ๆ ในช่วงที่ฝนตกมากทำให้มีปริมาณน้ำในแม่น้ำ ลำคลองสูงขึ้น ที่มีผลทำให้วัชพืชตายและเน่าเสีย จึงทำให้น้ำเน่าเสียไปด้วย อีกช่วงหนึ่งคือ ในช่วงหน้าแล้งจัดปริมาณน้ำลดลง วัชพืชในลำคลองตาย น้ำในลำคลองก็เกิดการเน่าเสีย ส่วนน้ำในคลองหัวไทรซึ่งยังคงเป็นลักษณะของน้ำ 3 ระบบคือ น้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย ยังสามารถไหลเข้า - ออก ระหว่างแม่น้ำปากพนังบริเวณอำเภอเชียรใหญ่กับคลองหัวไทร โดยยังปรากฏลักษณะนี้อยู่ถึง พ.ศ. 2547 แต่พื้นที่ในเขตอำเภอหัว

ไทรกลับไม่ได้รับผลกระทบในส่วนนี้ เพราะลำคลองหัวไทรเป็นส่วนที่แยกออกจากแม่น้ำปากพนัง และมีทางออกสู่ทะเลที่อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา

ดังนั้นผลจากการเกิดขึ้นของประตุน้ำวิภาชประสิทธิ์ที่มีต่อกลุ่มคนในพื้นที่ต่าง ๆ จึงมีลักษณะไม่เท่ากัน หากจะเรียงลำดับผลกระทบจะพบว่า กลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบมากที่สุด คือ กลุ่มคนในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง รองลงมาคือ กลุ่มคนในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ และกลุ่มคนที่ไม่ได้รับผลกระทบหรือมีผลกระทบน้อยที่สุดคือ กลุ่มคนในเขตอำเภอหัวไทร ประตุน้ำวิภาชประสิทธิ์ไม่ได้มีหน้าที่เพียงกั้นน้ำจืดกับน้ำเค็มอย่างเดียว แต่ยังมีหน้าที่ในการระบายน้ำออกจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังออกสู่ทะเลในยามมีน้ำท่วมขังอีกด้วย โอกาสที่เป็นช่วงของการระบายน้ำออกจากแม่น้ำปากพนังก็ส่งผลกระทบอีกครั้งหนึ่ง แต่มักจะเป็นผลกระทบต่อกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ได้ประตุน้ำที่เป็นฝ่ายรองรับน้ำจากประตุน้ำ ส่วนกลุ่มคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางได้รับผลกระทบน้อย เว้นเสียแต่ว่าการระบายน้ำออกจากเขื่อนมากเกินไปซึ่งจะทำให้ปริมาณน้ำที่เก็บกักไว้ไหลออกไปมาก แต่ด้วยสาเหตุที่ว่าระยะทางระหว่างประตุน้ำกับเขตอำเภอเชียรใหญ่และหัวไทรอยู่ห่างไกลกันมาก คือ ประมาณ 40 กิโลเมตร จึงทำให้มีผลกระทบลดลงไปด้วย

2.2 ผลจากประตูระบายน้ำบ้านเลื้อหิง ประตุน้ำเลื้อหิงเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และเป็นส่วนที่มีผลกระทบโดยตรงกับกลุ่มคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง คือ บริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทร ประตุน้ำบ้านเลื้อหิงมีชื่อเรียกว่า ประตูระบายน้ำคลองปากพนัง โดยสร้างขึ้นที่บ้านเลื้อหิง ตำบลเลื้อหิง อำเภอเชียรใหญ่ จึงเรียกกันโดยทั่วไปว่า ประตุน้ำเลื้อหิง ซึ่งสร้างขวางกั้นแม่น้ำปากพนังที่เป็นส่วนที่แยกออกมาจากลำน้ำสายหลัก คือ แม่น้ำปากพนัง ที่บ้านปากแพรก ลำน้ำสายที่แยกออกมามีชื่อเรียกกันหลายชื่อ เช่น แม่น้ำปากพนัง คลองปากพนัง คลองปากแพรก คลองหัวไทร เป็นต้น ประตุน้ำเลื้อหิงมีขนาดเล็กกว่าประตูทกวิภาชประสิทธิ์ เนื่องจากลำคลองสายนี้มีขนาดเล็กกว่าแม่น้ำสายหลัก ประตุน้ำเลื้อหิงมีบานประตูจำนวน 4 บาน กว้างบานละ 20 เมตร เปิดใช้อย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2547 ที่เป็นผลให้น้ำในแม่น้ำปากพนังไม่มีโอกาสไหลเวียนถ่ายเทเหมือนเดิมได้อีกต่อไป การเกิดขึ้นของประตุน้ำเลื้อหิงมีองค์ประกอบส่วนอื่นของโครงการที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันคือ การขุดคลองเพื่อเชื่อมต่อระหว่างคลองหัวไทรกับทะเลด้านตะวันออกของพื้นที่อำเภอหัวไทร ดังนั้นเมื่อมีการปิดประตุน้ำเลื้อหิง ผลที่ปรากฏทันทีคือ น้ำในแม่น้ำปากพนังกลายเป็นน้ำจืดตลอดสายเพราะไม่มีระบบ 3 น้ำไหลผ่านเข้าไปได้อีก

ส่วนน้ำในคลองหัวไทรที่เริ่มตั้งแต่ประตุน้ำเลื้อหิงต่อมาจนผ่านพื้นที่อำเภอหัวไทรไปเชื่อมต่อกับพื้นที่อำเภอระโนด กลายเป็นน้ำเค็มตลอดสายเช่นเดียวกัน ซึ่งนอกจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะของน้ำที่กลายเป็นน้ำจืดตลอดสายที่ไม่มีช่องทางหมุนเวียน ถ่ายเท จึงส่งผล

ต่อจำนวนประชากรสัตว์น้ำที่ในแม่น้ำปากพวงตลอดถึงลำคลองสายสาขาค้าง ๆ ที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำที่ได้ลดลงอย่างรวดเร็ว และปรากฏผลทันทีโดยสังเกตได้จากการทำมาหากินของกลุ่มประมงพื้นบ้านบริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทร ที่ต้องยุติการประกอบอาชีพนี้ลงตั้งแต่ที่ได้ปิดประตูน้ำเสื่อหิงเป็นต้นมา

2.3 ผลจากคลองบ่อคตและคลองหน้าโกฏี ลำคลองทั้งสองสายนี้แต่เดิมเคยเป็นลำคลองสายเล็ก ๆ ที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ กับแม่น้ำปากพวง คลองทั้ง 2 สายนี้อยู่ในเขตพื้นที่ปลายสุดของอำเภอปากพวงที่ติดต่อกับเขตของอำเภอหัวไทร การขุดลอกคลองบ่อคตและคลองหน้าโกฏี พร้อมสร้างประตูระบายน้ำที่บริเวณใกล้กับชายฝั่งทะเล แต่ประตูระบายน้ำนี้จะเปิดอยู่ตลอดเวลาส่วนหนึ่ง กล่าวคือ ประตูระบายน้ำที่ขวางกั้นลำคลองทั้ง 2 สายนี้ มีไว้เพื่อระบายน้ำจากคลองหัวไทร หรือเป็นแหล่งรองรับน้ำจากประตูน้ำเสื่อหิง อาจต้องเปิดน้ำเพื่อระบายออกในภาวะน้ำท่วมหนัก ซึ่งลำคลองทั้ง 2 สายนี้สามารถรองรับน้ำและระบายออกสู่ทะเลได้ทันที แต่ในขณะเดียวกันประตูน้ำนี้ก็เปิดให้น้ำเค็มจากทะเลไหลเข้าสู่คลองหัวไทรได้ตลอดเวลาด้วย เพื่อให้ น้ำในคลองหัวไทรเป็นน้ำเค็มสำหรับใช้เป็นปัจจัยการผลิตกึ่งของกลุ่มคนในพื้นที่บริเวณโซนน้ำเค็ม การเกิดขึ้นของคลอง 2 สายพร้อมประตูน้ำส่งผลทันทีต่อน้ำในลำคลองหัวไทร ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นน้ำ 3 ระบบ คือ น้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย จึงต้องกลายเป็นน้ำเค็มที่ไม่ธรรมดา

น้ำเค็มซึ่งไม่ใช่ น้ำเค็มที่เคยเป็นธรรมชาติของน้ำลักษณะหนึ่งในคลองหัวไทร ซึ่งมักเกิดขึ้นในช่วงหน้าแล้งที่มีปริมาณน้ำฝนน้อย ทำให้น้ำในแม่น้ำปากพวงมีปริมาณน้อยลง จึงทำให้น้ำเค็มรุกไล่เข้ามาผสมกับน้ำจืดที่มีอยู่เดิม อัตราความเค็มของน้ำในลำคลองหัวไทรจึงขึ้นอยู่กับปริมาณของน้ำแต่ละชนิดว่าน้ำชนิดใดมีปริมาณมากกว่า เช่น ถ้าน้ำเค็มมากกว่าน้ำจืดในคลองก็จะมีอัตราหรือค่าของความเค็มสูง แต่ถ้ามีน้ำจืดมากกว่าค่าของความเค็มก็ลดลง เป็นต้น แต่การเปิดช่องทางสู่ทะเลโดยมีลำคลอง 2 สายดังกล่าวเป็นเส้นทางเชื่อมทะเลกับลำน้ำตามธรรมชาติ จึงทำให้น้ำในลำคลองหัวไทรมีความเค็มสูงมากเทียบเท่ากับน้ำทะเล และมีความเค็มเช่นนี้ตลอดไป เพราะนอกจากลำคลองทั้ง 2 สายดังกล่าวแล้ว ยังมีเส้นทางอีกเส้นทางหนึ่งที่เป็นช่องทางรับน้ำเค็มจากทะเลเข้าสู่ลำคลองหัวไทร ซึ่งมีผลมากกว่าเส้นทางจากลำคลองทั้ง 2 สายช่องทางที่กล่าวถึงนี้ คือ คลองชะอวด - แพรกเมือง ส่วนที่อยู่หน้าประตูน้ำแพรกเมือง

2.4 ผลจากคลองชะอวด - แพรกเมือง เป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพวง ที่มีความสำคัญยิ่งต่อกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในเขตของคลองชะอวด - แพรกเมือง คลองชะอวด - แพรกเมืองเป็นคลองขนาดกว้าง 150 เมตร ลึก 5 เมตร มีความยาว 26 กิโลเมตร เป็นลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่จากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพวงอัน

เนื่องมาจากพระราชดำริ ผู้คนทั่วไปจึงเรียกลำคลองสายนี้ว่า คลองพระราชดำริ ส่วนชื่อว่า คลองชะอวด – แพรกเมื่อนั้น เป็นชื่อของสถานที่ที่เป็นจุดเริ่มต้นของลำคลอง ซึ่งเริ่มต้นที่เขตพื้นที่ตำบลเกาะเกด อำเภอเชียรใหญ่ และเป็นจุดเชื่อมกับแม่น้ำปากพนังที่ไหลลงมาจากอำเภอชะอวด ชาวบ้านเรียกว่าคลองชะอวด ส่วนปลายทางของลำคลองสายใหม่นี้ออกสู่ทะเลที่บ้านแพรกเมือง เขตพื้นที่อำเภอหัวไทร จึงเรียกชื่อคลองตามสถานที่ที่เป็นจุดเริ่มต้นและจุดสุดท้ายว่า คลองชะอวด – แพรกเมือง คลองพระราชดำริหรือคลองชะอวด – แพรกเมือง มีลักษณะพิเศษและมีผลกระทบต่อกลุ่มคนที่แตกต่างกัน คือ ลำคลองสายนี้แบ่งเป็น 2 ช่วง ช่วงแรกเป็นช่วงที่มีระยะทางยาวประมาณ 24 กิโลเมตร จากจุดเริ่มต้นมาถึงประตูน้ำแพรกเมือง ช่วงที่สองเป็นช่วงระหว่างประตูน้ำกับชายฝั่งทะเล ซึ่งมีระยะทางประมาณ 2 กิโลเมตร แต่ในระยะทาง 2 กิโลเมตร นี้จะมีลำคลองหัวไทรซึ่งเริ่มต้นจากประตูน้ำเลี้ยวไหลผ่านตลาดหัวไทรมาบรรจบกับเส้นทางจากคลองชะอวดที่ไหลออกสู่ทะเล ทำให้น้ำทะเลจะเข้ามาในคลองหัวไทรได้อย่างสะดวก เพราะระยะทางใกล้กับชายฝั่ง คือ เพียงประมาณ 1 กิโลเมตร เท่านั้น ทั้งปากคลองยังได้มีการขุดให้ลึกเพื่อให้เรือประมงเข้ามาจอดในลำคลองได้ ทั้งยังมีแนวกันทรายไม่ให้คลื่นซัดสาทรายมาปิดปากคลอง จากเส้นทางดังกล่าวนี้จึงยังเป็นผลให้คลองหัวไทรเป็นคลองน้ำเค็มที่มีค่าความเค็มสูงและเกิดปรากฏการณ์น้ำขึ้น น้ำลง ตามกระแสน้ำทะเลตลอดวัน

ส่วนระยะของลำคลองชะอวด – แพรกเมือง ที่เป็นช่วงแรก คือ จุดที่ลำคลองสายนี้เชื่อมต่อกับแม่น้ำชะอวด ระยะต้น ๆ ของลำคลองสายนี้จะเป็นเส้นทางที่ตัดผ่านป่าพรุ คือ ป่าพรุควนเคร็งที่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ ต่อมาจนถึงป่าพรุในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทร และผ่านมาถึงบริเวณที่เป็นทุ่งนา ต่อไปจนถึงประตูน้ำแพรกเมือง ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ลำคลองสายนี้เป็นลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่ตลอดสาย มีความยาวถึง 26 กิโลเมตร และเชื่อมต่อกับแม่น้ำชะอวด ลำคลองสายนี้จึงเป็นแหล่งน้ำจืดที่เกิดขึ้นใหม่ ให้คนกลุ่มต่าง ๆ ได้ใช้เป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิตทางการเกษตรที่สำคัญ และลำคลองสายนี้ยังเป็นเส้นทางระบายน้ำที่เกิดจากภาวะฝนตกหนักหรือน้ำท่วม ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอชะอวด อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทรอีกด้วย ที่คาดการณ์ไว้ว่าจะสามารถลดความสูญเสียที่จะเกิดขึ้นจากอุทกภัยได้ส่วนหนึ่ง

2.5 ผลจากคันกันทรายที่ปลายคลองชะอวด - แพรกเมือง การสร้างคันกันทรายมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันการตกทับถมของตะกอนทรายที่บริเวณปากคลองระบายน้ำที่ระบายออกสู่ทะเล ถ้าหากไม่มีคันกันทรายจะต้องมีการขุดลอกปากคลองระบายน้ำทุกปี เพราะมีคลื่นจะพัดพาเอาทรายในทะเลเข้ามาปิดปากคลอง ดังนั้นที่ปากคลอง ชะอวด – แพรกเมือง จึงได้มีการสร้างคันกันทรายด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กที่ยื่นออกไปในทะเลมีความยาวประมาณ 300 เมตร แต่จากการสร้างคันกันทรายดังกล่าวส่งผลให้ระบบการไหลของน้ำทะเลเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังที่สามารถเปรียบเทียบได้กับการสร้างสิ่งกีดขวางที่เป็นการปิดกั้นการซัดสาดของคลื่นในทะเล เช่น